T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

REŞİD RIZA'NIN "DAVET VE İRŞAD OKULU PROJESİ"NİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

MERVE ŞENSOY

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

REŞİD RIZA'NIN "DAVET VE İRŞAD OKULU PROJESİ"NİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

MERVE ŞENSOY

Danışman: DR. ÖĞR. ÜYESİ EMİNE KESKİNER

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİN EĞİTİMİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi MERVE ŞENSOY'nın REŞİD RIZA'NIN " DAVET VE İRŞAD OKULU PROJESİ" NİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 26.12.2019 tarih ve 2019-44/22 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..09.../...01.../...2020..

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi EMİNE KESKİNER	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. BANU GÜRER	
3.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi GÜLSÜM PEHLİVAN AĞIRAKÇA	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyisim: Merve Şensoy
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı: Din Eğitimi
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Emine Keskiner
Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans – Ocak 2020
Anahtar Kelimeler: Reşid Rıza, Davet ve İrşad Okulu, Medrese Islâhı, Medresetü'l-Vaizîn

ÖZET

REŞİD RIZA'NIN "DAVET VE İRŞAD OKULU PROJESİ"NİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Bu çalışmada Reşid Rıza'nın yüksek İslamî eğitimin ıslahı için tasarladığı Davet ve İrşad Okulu projesinin din eğitimi açısından incelenmesi amaçlanmaktadır. Reşid Rıza projenin İstanbul'da uygulanması için İstanbul'da bulunduğu sırada (Ekim 1909- Kasım 1910) büyük çabalar harcamış, devlet ricali ve dönem düşünürlerinden birçok kişiyle görüşmüş ancak projenin İstanbul'da faaliyete geçmesi konusunda başarılı olamamıştır. Reşid Rıza tarafından 1912 yılında Kahire'de faaliyete geçen okul için ayrıntılı bir nizamname ve ders programı hazırlanmış ve *el-Menar* dergisinde yayınlanmıştır. Çalışma, Reşid Rıza'nın okulla ilgili gerçekleştirdiği faaliyetlerin ve yazıların ele alınarak özellikle İstanbul'da geçirdiği sürecin değerlendirmesini içermektedir. Bu manada Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu projesi dönem düşünürlerinin medrese ıslâhı hakkındaki görüşleri ile mukayese edilmiş, projenin Darülfünun Ulûm-i Şer'iyye Şubesi ile Medresetü'l-Vaizîn arasındaki etkileşimi irdelenmeye çalışılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Merve Şensoy

Field: Philosophy and Religious Sciences

Programme: Religious Education

Supervisor: Asts. Prof. Emine Keskiner

Degree Awarded and Date: Master – January 2020

Keywords: Rashid Riza, Dawah and Irshad School, Reform of madrasah, Islamic Higher Education, Madrasah al-Waizin, Dar al-Funun

ABSTRACT

EXAMİNATION OF THE RASHID RIZA'S PROJECT ON "THE SCHOOL OF DAWAH AND IRSHAD" IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS EDUCATION

In this study, it is aimed to examine Rashid Riza's Dawah and Irshad School project designed for the reform (ıslâh) of higher Islamic education (madrasah) in terms of religious education. Rashid Riza made great efforts while he was in Istanbul for the implementation of the project in Istanbul (October 1909-November 1910), he met with many people from the state request and the thinkers of the period, but he did not succeed in the project to start in Istanbul. A detailed regulation and syllabus were prepared by Rashid Riza for the school that started its activities in Cairo in 1912 and was published in the journal *al-Menar*. The study includes the evaluation of the activities and writings of Rashid Riza related to the school and especially the process he spent in Istanbul. In this sense, Rashid Riza's Dawah and Irshad School project was compared with the views of the thinkers of the period about the reform (ıslâh) of madrasah, and the interaction of Dar al-Funun between Ulum al-Şar'iyya Branch and Madrasah al-Waizin was tried to be examined.

ÖNSÖZ

Çalışmamın ortaya çıkmasında katkısı olan kişilere teşekkür etmeyi borç bilirim. Öncelikle tez konumu belirleme ve konuyla ilgili kaynaklara ulaşma konusunda büyük yardımını gördüğüm değerli hocam Doç. Dr. Özgür Kavak'a, tez yazım sürecinde desteğini hiç esirgemeyen, zorlandığım zamanlarda devam etme konusunda beni teşvik eden ve kıymetli fikirlerini benimle paylaşan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Emine Keskiner'e medyunu şükranım. Tez jürisinde bulunan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Banu Gürer ve Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm Pehlivan Ağırakça'ya tezime yaptıkları katkılardan dolayı müteşekkirim. Bana, Darü'l-Hilâfe Medreseleri'ne dahil edilen Valide-i Atik Medresesi'nde ilimle meşgul olma, değerli hocalardan ders alma imkânı veren, tez konumu daha iyi anlamlandırmama vesile olan ve kendisine çok şey borçlu olduğum İlimler ve Sanatlar Merkezi'ne (İYC-İSM) ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tezimi baştan sona birkaç defa okuyan, tezimin bütün aşamalarında maddi manevi her türlü desteğini gördüğüm, eleştiri ve tavsiyeleriyle adeta bana danışmanlık yapan ve çalışmamı tamamlayabilmem için kendi çalışmalarını ihmal etmek de dahil türlü zorluklara katlanan saygıdeğer eşim Güvenç Şensoy Beyefendi'ye minnettarım. Son olarak öğrencilik hayatımın her anında desteklerini hissettiğim ailemin bütün fertlerine özellikle kızımla ilgilenerek bana çalışma imkânı sunan anneme ve kız kardeşlerim Melike, Zehranur ve Yaren'e, kayınvalideme ve son olarak tez yazım sürecinde kendisini kısmen ihmal ettiğim ve minik elleriyle tezimi güzelleştiren kızım Meryem'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

وما توفيقي الا بالله عليه توكلت و اليه أنيب

Merve Şensoy

Ocak 2020, Üsküdar

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... *iv*

ABSTRACT ..... *v*

ÖNSÖZ ..... *vi*

İÇİNDEKİLER ..... *vii*

KISALTMALAR ..... *ix*

GİRİŞ *1*

I- ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ **1**

II- ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ **4**

III- ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI **5**

IV- İLGİLİ LİTERATÜR **6**

I. BÖLÜM *13*

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE YÜKSEK DİN EĞİTİMİ *13*

A- II. Meşrutiyet Dönemi Düşünce ve Eğitim Hayatı **13**

1. II. Meşrutiyet Dönemi Düşünce Hayatı 15
2. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim ve Eğitimle İlgili Temel Meseleler 21

B- II. Meşrutiyet Dönemi Yüksek Din Eğitimi **28**

1. Darülfünûn'da Ulûm-i Aliye-i Diniye ve Ulûm-i Şer'iyye Şubesi 28
2. Medreseler 34
   a. Medrese Islâhına Yönelik Görüş ve Düşünceler 36
      i. Medresenin İdari Yapısına Yönelik Görüş ve Düşünceler 38
      ii. Öğretimin Amaçları ve İçeriğine Yönelik Görüş ve Düşünceler 42
      iii. Medrese Öğrencileri Hakkında Görüş ve Düşünceler 51
      iv. Müderrislerin Durumuna Dair Görüş ve Düşünceler 54
   b. Medreselerin Islâhına Yönelik Çalışmalar 55
      i. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi 56
      ii. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi (1914) 59
   c. Yeni Medrese Kuruluşları ve Yeni Medrese Arayışları 63

II. BÖLÜM *66*

REŞİD RIZA VE DAVET VE İRŞAD OKULU *66*

A-Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri **66**

B-Reşid Rıza'nın Eğitim Düşüncesi **73**

C- Davet ve İrşad Okulu Projesi **81**

1. Reşid Rıza'nın Projeyle İlgili İstanbul'daki Çalışmaları 84

2. Davet ve İrşad Okulu'nun Mısır'da Açılışı 93
3. Davet ve İrşad Okulu'nda Uygulanan Müfredat 108
4. Davet ve İrşad Okulu'nun Darülfünûn İle Etkileşimi 126
5. Davet ve İrşad Okulu Projesinin Medrese Islâhına Dair Görüş ve Düşüncelerle Mukayesesi 132
a. İdari Yapı 133
b. Öğretimin Amaçları ve İçeriği 135
c. Müderrislerin ve Öğrencilerin Durumu 146
d. Disiplin 148
6. Davet ve İrşad Okulu'nun Medresetü'l-Vaizîn İle Mukayesesi 150

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 158

KAYNAKÇA 164

EKLER 179

Ek 1: Encümen-i İlm ve el-İrşad Cemiyet-i Hayriyyesi Nizamnâmesinin Tasdikiyle Meşihat'a Bağlı Küşad Olunacak Mektebin Masraflarının Suret-i Tesviyesi. 179

Ek 2: Davet ve İrşad Okulu Nizamnâmesi 180

KISALTMALAR

ABD: Anabilim Dalı

AÜEBF: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

bkz.: bakınız

BOA.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C.: cilt numarası

der.: derleyen

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

M.E.B.: Millî Eğitim Bakanlığı

M.Ş.Ü.: Muş Alparslan Üniversitesi

MV.: Meclis-i Vükelâ

s.: sayfa numarası

S.: sayı

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

trc.: tercüme eden

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

II. Meşrutiyet dönemi siyaset, toplum ve eğitim konuları ile ilgili birçok dönüşümün yaşandığı bir dönemdir. Her türlü fikrin özgürce ifade edildiği bu dönemde cumhuriyet döneminde uygulamaya konulan birçok husus tartışılmıştır. Bu dönemde, gerçekleştirilmek istenen toplumsal değişimin ilk vasıtası olarak görülen eğitim üzerinde önemle durulmuştur. Eğitimin amacı, nasıl olması gerektiği üzerinde bütün kademeler için farklı arayışlara girilmiştir. Bu arayışlar içerisinde yüksek öğretim ve yüksek din eğitimi hakkında cereyan eden tartışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu bu dönemde yaşayan Reşid Rıza da Müslüman ümmeti içinde bulunduğu halden kurtaracak şeyin eğitim olduğu kanaatini paylaşmış ve yüksek İslami bir eğitimin keyfiyeti hakkındaki fikirlerini uygulamaya koymak için çaba sarf etmiştir.

Çağdaş İslam düşüncesinin önemli simalarından biri olan Reşid Rıza gerek yabancı literatürde gerek Türkçe literatürde birçok çalışmanın konusu olmuştur. Daha çok ıslâh düşüncesi, fıkhî ve siyasî görüşleri açısından çalışmalara konu olan Reşid Rıza'nın gerçekleştirmek istediği toplumsal ıslâhın en temel yolu olarak düşündüğü eğitim düşüncesi ve din eğitimi, dinî eğitime dair düşünceleri hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Tezimizin konusu Reşid Rıza'nın "yüksek İslamî eğitimin ıslâh" yolu olarak tasarladığı ve uygulamaya koymak için büyük gayret sarf ettiği Davet ve İrşad Okulu projesinin din eğitimi tarihi açısından incelenmesidir.

Davet ve İrşad Okulu Reşid Rıza'nın 1909 yılında İstanbul'a gerçekleştirdiği seyahatin en önemli sebebi olup uzun görüşmeler neticesinde resmi birtakım çalışmalar gerçekleştirilse de İstanbul'da kurulamayan ancak 1912 yılında Kahire'de faaliyete geçen projesidir. Proje, İslamî ilimlerin modern ilimlerle bir arada okutulduğu, çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek, Müslüman halkı irşad edecek mürşidlerin ve İslam'a davet edecek davetçilerin yetiştirilmesi temel gayesi olan bir İslam yüksekokulu kurulmasıdır. Dini ilimlerin usul-i tedrisine dair yeni metotlar öneren Reşid Rıza, okulda okutulacak İslamî ilimlerin işlenme tarzının nasıl olması gerektiğini belirtmiş, bazı dersler için medrese geleneğinde hâkim olan kaynakların dışında kitap önerilerinde

bulunmuştur. Bununla birlikte "çağın gerektirdiği ve dünya ümranının gerçekleşmesi için zorunlu" olarak nitelediği modern ilimlerin neler olduğunu, nasıl bir usulle işlenmesi gerektiğini de belirtmiştir. Reşid Rıza, projesine dair yaklaşık bir yıl boyunca İstanbul'da Sadrazam Hüseyin Hilmi, Sadrazam İbrahim Hakkı, Emrullah Efendi, Musa Kazım, Babanzade Ahmed Naim, İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Esad Efendi gibi dönemin önemli simalarıyla birebir görüşmüş, *Sırat-ı Müstakim* ve *Beyanu'l-Hak* ekibiyle fikir alışverişlerinde bulunmuş ve Cem'iyyetü'l-İlmiyye'de konferans vermiştir. Okulun İstanbul'da kurulması planlandığı sıradaki ismi "Darü'l-İlm ve'l-İrşad'tır. Reşid Rıza okulun resmi herhangi bir hüviyete sahip olmasını kabul etmediği için okul İstanbul'da kurulamamıştır. Ancak bu proje hem Reşid Rıza'nın İstanbul'da bulunduğu sırada hem de okul Kahire'de kurulduktan sonra özellikle İslamcı düşünürler arasında oldukça olumlu karşılanmıştır. *Sırat-ı Müstakim* ve *Beyanu'l-Hak* dergilerinde "Cemaatü'd-Da'veti ve'l-İrşad" ın nizamnamesi, okulun nizamnamesi ve müfredatı yayınlanmıştır. Bu dergilerde İstanbul'da kurulacak Medresetü'l-Vâizîn'in programında Davet ve İrşad Okulu programının örnek alınması ısrarla vurgulanmıştır. Davet ve İrşad Okulu dönemin İslamcı düşünürlerinin temel görüşlerini yansıtacak özelliklere sahip olması yönüyle de oldukça önemlidir.

Tezimiz ayrıntılarını aşağıda vereceğimiz literatürde, Medresetü'l-Vâizîn'in ortaya çıkışı hakkında bu yöndeki ilk teklifin Reşid Rıza'dan geldiği yönünde bilgiler ile II. Meşrutiyet döneminde yeni açılan medreseler bahislerinde zikredilen Davet ve İrşad Okulu projesi arasındaki sürekliliği göstermesi ve vaizliğe münhasır bir medrese kurulması yönündeki teşebbüsün, esasında projenin İstanbul'da kurulması için yapılan çalışmalar olduğunu işaret etmesi yönüyle önemlidir.

Tezimizin amacı bahsi geçen projeyi merkeze almak suretiyle Reşid Rıza'nın görüşlerinin dönemindeki yüksek din eğitimi arayışları içindeki yerini tespit etmektir. II. Meşrutiyet dönemi birçok araştırmacı tarafından Cumhuriyet dönemi uygulamalarının tartışmalarının yapıldığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Buradan hareketle II. Meşrutiyet döneminde gerek Reşid Rıza gerekse bağlantıda olduğu İslamcı düşünürlerin yüksek din eğitiminin keyfiyetine dair fikirlerinin günümüz İlahiyat Fakülteleri'nin oluşmasının fikri ve tarihi zeminini oluşturduğu söylenebilir.

Tezimizde "Davet ve İrşad Okulu" terkibi kullanılmıştır. *Sırat-ı Müstakim* dergisinde okul nizamnamesi "ed-Davetü ve'l-İrşad Medrese-i İslamiyyesinin Nizamnamesi"[1] ismiyle yayımlanmış ve okul nizamnamesi ile ilgili diğer tercümelerde de "ed-Davetü ve'l-İrşad Medresesi" terkibi kullanılmıştır.[2] Sırat-ı Müstakim'de Arapça'daki مدرسة kelimesi Türkçe'de kullanıldığı anlamıyla medrese olarak tercüme edilmiştir. Ancak Reşid Rıza Türkçe'de kullanılan anlamıyla "medrese" kelimesini "مدرسة دينية" terkibiyle ifade etmiştir.[3] Okul nizamnamesinde okulun bir İslam yüksekokulu olduğu ifade edilmiştir.[4] Bu özellik *Sırat-ı Müstakim*'deki tercümede de "bir İslam Darülfünûnu" olarak tercüme edilmiştir. Bununla birlikte Reşid Rıza proje için مدرسة ve معهد kelimelerini kullanmıştır. Ayrıca proje İstanbul'da uygulanmak istendiği sırada Meclis-i Vükela tarafından projeden "mekteb" olarak bahsedilmiştir. Tezimizde Reşid Rıza'nın kullanımı ve o dönemde projenin medrese olarak değil de mektep olarak değerlendirilmesi bir arada düşünülerek projenin "Davet ve İrşad Okulu" olarak tercüme edilmesi tercih edilmiştir.[5]

Tezimiz giriş, iki bölüm ve değerlendirme ve sonuçtan oluşmaktadır. Araştırmamızın birinci bölümünde Reşid Rıza'nın projesinin neye tekabül ettiğinin anlaşılması ve projenin öneminin ortaya konulması amacıyla II. Meşrutiyet dönemi fikri

---

[1] "ed-Davetü ve'l-İrşad Medrese-i İslamiyyesinin Nizamnamesi", Sırat-ı Müstakim, C.7, S.170, s. 220-224.

[2] bkz.: "ed-Davetü ve'l-İrşad Medrese-i İslamiyyesinin Nizamnâmesi-Mısır", *Sırat-ı Müstakim* C.7, S.170, s. 220-224; "Darü'd-Daveti ve'l-İrşad Medresesi Nizamnâmesi'nin Maba'di", *Sırat-ı Müstakim*, C.7, S.171, s. 239-242. "Muhammed Reşid Rıza Efendi, "Mısır'da Te'sis Olunan "ed-Davetü ve'l-İrşad" Usul-i Tedrisi", *Sırât-ı Müstakîm*, C.7, S.177, s. 330-332; Muhammed Reşid Rıza Efendi, "İslam'da Harekat-ı İlmiyye: ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.178, s. 358; "İslam'da Harekat-ı İlmiyye: ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.179, s. 367-368; "İslam'da Harekat-ı İlmiyye: ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.180, s. 384-385; ""İslam'da Harekat-ı İlmiyye: Mısır'da Te'sis Olunan ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.181, s. 401-402; "ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.182, s. 417; "Terbiye ve talim: "Darü'd-Da'veti ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris ve Ta'lim, *Sırât-ı Müstakîm,* C.8, S.189, s. 121-122

[3] Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l- Menar ile'l- Kustantıniyye, (2)", *Mecellet'ül Menar*, C.13, S.2 (Selhu Safer 1328/ 11 Maris 1910), s. 145-150.

[4] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.14, S.10, s. 785.

[5] Proje daha önce Özgür Kavak tarafından da "Davet ve İrşad Okulu" şeklinde kullanılmıştır. bkz.: Özgür Kavak, "Reşid Rıza'nın Islâh Anlayışı ve Davet ve İrşad Okulu Projesi", *Modernleşme, Protestanlaşma ve Selefîlik: Modern İslamî Yorumlarda Metnin/ Nassın Araçsallaştırılması Sempozyumu (23-24 Eylül 2017),* İsar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 257-290.

hayatı ve yüksek din eğitimi hakkında genel bir çerçeve çizilmiştir. Bu manada öncelikle II. Meşrutiyet dönemi düşünce hayatı ve maarif meselelerinden bahsedildikten sonra yüksek din eğitiminin durumu tasvirî bir biçimde ortaya konulmuştur. Genel hatlarını çizdiğimiz bu çerçeve, Reşid Rıza'nın İstanbul'da bulunduğu bir yıllık süre zarfındaki çabalarını farklı açılardan tahlil edebilme imkânı sunmaktadır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde öncelikle Reşid Rıza'nın hayatı ve eserleri, eğitim düşüncesi hakkında genel bir bilgi verilmiş ve Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu projesi için gerçekleştirdiği İstanbul seyahatinden, faaliyetlerinden ve görüştüğü kişilerden bahsedilmiştir. Daha sonra resmi adımlar atılmış olmasına rağmen İstanbul'da kurulamayan okulun Mısır'da geçirdiği serüven, kuruluşu, müfredatı ve kapanma sebepleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümün son kısmında ise proje din eğitimi açısından incelenmeye çalışılmıştır. Bu manada projenin öncelikle Darülfünûn'a muhtemel etkisi irdelenmiş, ardından birinci bölümde yer alan medrese ıslâhına yönelik görüş ve düşünceler ile mukayese edilmiş ve son olarak da II. Meşrutiyet döneminde yeni açılan medreselerden projeyle en çok benzerlik taşıyan Medresetü'l-Vâizîn ile karşılaştırması yapılmıştır.

II- ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamızda tarihsel araştırma ve literatür tarama yöntemleri kullanılmıştır. Bu kapsamda konuya ilişkin ulaşabildiğimiz birincil kaynaklardan hareketle değerlendirme yapmaya gayret edilmiştir. İncelenen konularla ilgili değerlendirmeleri takip edebilmek için ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Araştırmamızın birincil kaynaklarını Reşid Rıza'nın *el-Menar* dergisinde kaleme aldığı İstanbul seyahati ve Davet ve İrşad Okulu hakkındaki yazıları, dinî eğitime ve dinî eğitimde kullanılacak kaynaklara ilişkin bazı makaleleri oluşturmaktadır. Ancak bu makalelerin derginin farklı ciltlerinin muhtelif sayılarında dağınık bir şekilde yer alması, derginin içindekiler bölümünün ve indeksinin olmaması sebebiyle konuya ilişkin yazıların tespitinde ikincil kaynaklardan istifade edilmiştir. Bu hususta Reşid Rıza'nın Suriye, İstanbul, Hindistan ve Hicaz seyahatleri hakkındaki yazılarını ihtiva eden ve Özgür Kavak tarafından *İttihad-*

ı Osmani'den Arap İsyanına başlığıyla tercüme edilen eser Davet ve İrşad Okulu ile ilgili diğer kaynaklara işaret etmesi yönüyle çalışmamıza kolaylık sağlamıştır. Ayrıca çalışmamızda Muhammed Salih el-Merakeşi'nin *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min hilali Mecelleti'l-Menar*[6] ve Ahmed Fehd Berekat eş-Şevabike'nin *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyyeti ve's-Siyasiyye*[7] isimli eserlerinden de Davet ve İrşad Okulu ve Reşid Rıza'nın eğitim düşüncesi ile ilgili yazılara işaret etmeleri yönüyle istifade edilmiştir.

Davet ve İrşad Okulu kurulması amacıyla İstanbul'da Cem'iyyetü'l-İlm ve'l-İrşad'ın kuruluşu ve okul masraflarına dair olan arşiv belgesi de araştırmanın birincil kaynaklarındandır. Bu kaynağa Zeki Salih Zengin'in "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Açılan Yeni Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları"[8] adlı makalesindeki işaretiyle ulaşılmıştır.

III- ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

Araştırmamızda Reşid Rıza'nın projesinin İstanbul'da ve Mısır'da geçirdiği süreçlerine dair birincil kaynaklar taranmış ve projenin daha çok İstanbul merkezli din eğitimine etkisi incelenmiştir. Projenin Ezher Üniversitesi'ne etkisi gerek çalışmamızın odak noktasının İstanbul olması gerekse projenin İstanbul'da geçirdiği süreçler hakkında Reşid Rıza'nın verdiği bilgiler başka birincil kaynaklardan teyit edilebilmişken Mısır'da geçirdiği süreçlerin başka kaynaklardan teyit edilememesi sebebiyle teze dahil edilmemiştir. Ayrıca Reşid Rıza'nın İstanbul'da irtibat kurduğu kişilerin hatıratları, dergi yazıları taranarak Reşid Rıza hakkında herhangi bir bahis bulunup bulunmadığı bir

[6] Muhammed Salih el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935*), Darü't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1985, s.400.

[7] Ahmed Fehd Berekat eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, Daru Amman, Amman, 1989.

[8] Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 36, (2016), s. 33-61.

yüksek lisans tezi hacminin aşılmaması amacıyla incelenmemiştir. Bu durum da araştırmanın sınırlılıklarından biridir.

Reşid Rıza ilk iki yıl haftalık, sonraki altı yıl iki haftada bir ve sonrasında 29 yıl boyunca aylık olarak çıkardığı dergisi *el-Menar*'da din eğitimi ve dini eğitimin keyfiyetine dair birçok yazı kaleme almıştır. Çalışmamızın sınırlılıklarından birini projenin bu yazıların tamamının incelenerek değerlendirilememesi oluşturmaktadır. Reşid Rıza'nın bu konular hakkındaki yazıları başka bir çalışmanın konusu olabilecek kadar geniş ve önemlidir. Projeyi bu görüşlerle bir bütünlük içerisinde değerlendirmek çalışmayı çok daha anlamlı ve kıymetli kılabilecek olmasına rağmen çalışmanın yüksek lisans tezi hacminin aşılmaması ve odak noktasından uzaklaşılmaması amacıyla bu yapılmamıştır. Reşid Rıza'nın din eğitimi hakkındaki görüşleri ve Davet ve İrşad Okulu projesinin Ezher Üniversitesi'ne etkisi, yürürlükte kaldığı dört yıl boyunca eğitim alan öğrencilerin daha sonra gerçekleştirdiği faaliyetleri farklı araştırmalarda çalışılabilecek konulardandır.

IV- İLGİLİ LİTERATÜR

Tezimizde Davet ve İrşad Okulu'nu değerlendirmek için projenin gerçekleştiği dönem olması hasebiyle II. Meşrutiyet dönemi eğitim hayatını ve özellikle yüksek din eğitiminin durumunu çalıştık. Bu sebeple hem Reşid Rıza ile ilgili literatür hem de II. Meşrutiyet dönemi eğitimin durumuna ilişkin literatür tezimizle ilgilidir. Ancak tezimizde karşılaştığımız zorluklardan biri Türkçe literatürde eğitimle ilgili olanlarda Reşid Rıza'nın yer almaması, Reşid Rıza ile ilgili literatürde de eğitim düşüncesine dair bir çalışma olmamasıdır.

Türkçe literatürde Reşid Rıza hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar genellikle Reşid Rıza'nın fıkhi düşüncesi, tefsir anlayışı, hilafet düşüncesi gibi konularla ilgili olmaları hasebiyle tezimizde daha çok Reşid Rıza'nın düşünce dünyasını anlamak açısından yararlanılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde Özgür Kavak'a ait *Modern*

İslam Hukuk Düşüncesi-Reşid Rıza Örneği[9] adlı çalışma zikredilmelidir. Kavak çalışmasında Reşid Rıza'nın *el-Menar* dergisinde kaleme aldığı yazılarından yola çıkarak fıkıh usulüne getirdiği eleştirileri ve ortaya koymaya çalıştığı fıkıh metodolojisini, bu anlamda kullandığı kavramları, kaynaklara yaklaşımını incelemektedir. Kavak'ın çalışması Reşid Rıza'nın fıkıh düşüncesi eksenli olmakla birlikte ıslâh düşüncesini daha iyi anlamak ve düşünce dünyasını oluşturan unsurları tanımak açısından oldukça önemli bir eserdir.

Reşid Rıza'nın eğitim düşüncesi hakkında müstakil olarak kaleme alınan bir esere rastlayamadık. Türkçe literatürde Reşid Rıza'nın eğitim anlayışından ve bu hususla ilgili düşüncelerinden bahsedilmezken Arapça literatürde Reşid Rıza'nın eğitim düşüncesi ve özellikle Ezher Üniversitesi'ne etkisine kitap bölümlerinde yer verilmiştir. Bunlara örnek olarak Ahmed Fehd Berekat eş-Şevabike'nin *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyyeti ve's-Siyasiyye* isimli eserinin dördüncü bölümünü oluşturan "Eğitim ve Öğretimin Durumu ve Islâh Yolları" başlığı gösterilebilir. eş-Şevabike bu bölümde Reşid Rıza'nın eğitim ve öğretimle ilgili şikayetlerini dile getirmiş ve ardından Davet ve İrşad Okulu projesinden genel hatlarıyla bahsetmiştir. Reşid Rıza'nın eğitim düşüncesine daha ayrıntılı bir şekilde yer veren kişi ise Muhammed Salih el-Merakeşi'dir. el-Merakeşi *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min hilali Mecelleti'l-Menar* isimli eserinin beşinci bölümünü "Reşid Rıza'nın Eğitim Düşüncesi"ne hasretmiştir. Bu bölümde modern dönemde İslami eğitim düşüncesini, Mısır'daki mevcut durumu, Reşid Rıza'nın eğitim-öğretim kavramlarına verdiği anlamları, yaşadığı dönemin dini eğitim metotlarını eleştirisini ve bu anlamda örnek bir proje olarak koyduğu Davet ve İrşad Okulu projesini genel hatlarıyla ele alır.

II. Meşrutiyet dönemi eğitim düşüncesine dair Mustafa Ergün'ün *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*[10] isimli çalışmasından istifade edilmiştir. Ergün'ün çalışması dönemin eğitim durumuna dair oldukça kapsamlı bir eser olması yönüyle önemlidir. Ancak eserde Davet ve İrşad Okulu'na dair eksik ve yanlış bilgiler mevcuttur

[9] Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi-Reşid Rıza Örneği*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.

[10] Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

ve bu daha sonraki literatürü de etkilemiştir. Ergün bu eserinde yeni medrese kurma tasarıları isimli başlıkta "Darü'l-Daveti ve'l-İrşad" başlığı ile şu ifadelere yer vermiştir: "*Bağdat'ta İslâm misyonerleri yetiştirmek amacıyla kurulması tasarlanan bir medresedir. Seyyid Reşit Rıza tarafından ders programı bile hazırlanmıştı. Ama bunun da gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunamamıştır*." Ergün kaynak olarak *Revue du Monde Musulman*'ı[11] vermektedir. Ayrıca aynı bölümde Medrese-i Kebir-i İslamiye isminde başka bir proje olduğundan bahsederek Reşid Rıza'nın 1910 yılında İstanbul'a geldiğini ve öğretimin Arapça yapılacağı, ortaöğretim mezunlarının vaiz olarak yetiştirileceği bir medrese kurmak istediğini ancak bu girişim hakkında da ayrıntılı bilgi elde edemediğini belirtmiştir. Ergün iki farklı kaynak kullandığı için Reşid Rıza'nın çalışmalarını iki farklı girişim olarak değerlendirmiştir. Ergün'ün bu yaklaşımı kendisinden sonraki literatürde de devam etmiştir. Ancak Reşid Rıza'nın yazıları incelendiğinde bu faaliyetlerin birbirinden bağımsız iki ayrı çalışma olmadığı ortaya çıkmış ve İstanbul'daki çalışmaların Davet ve İrşad Okulu'nun Mısır'da kuruluşundan evvel İstanbul'da geçirdiği süreçlere dahil olduğu anlaşılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde özellikle medreselerdeki durum ve medreselere yöneltilen eleştiriler bağlamında fazlaca istifade ettiğimiz diğer bir eser de Yaşar Sarıkaya'nın *Medreseler ve Modernleşme*[12] isimli eseridir. Sarıkaya vaiz yetiştirilmesi hususundaki tartışmaların neticesinde vaazların ıslâh edilmesi, vaizlerin önemi ve halkı aydınlatması için ilmi ve mesleki donanıma sahip olması gerektiği yönündeki talepleri daha evvel Abduh'un Sultan II. Abdülhamit'e mektup yoluyla ilettiğinden bahseder. Bu tartışmalar neticesinde vaiz yetiştirmek için hususi bir meslek okulu açılması yönünde ilk teşebbüsün Şeyh Reşid Rıza'dan geldiğini belirterek Ergün'ü kaynak gösterir ve Ergün'ün zikrettiği bilgileri tekrar eder. Reşit Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu projesinin Medresetü'l-Vâizîn'in açılmasına etkisini göstermesi bakımından önemli olan bu bilgiler projenin hakikati ile uyuşmamaktadır. Nitekim Reşid Rıza bu tarz bir medresenin Suriye, Mısır ve Tunus'ta açıldığına dair herhangi bir beyanatta bulunmamıştır. Sarıkaya aynı eserinin 187. sayfasında medrese tedrisatının özüne sadık kalınarak ıslâh edilmesi ve

[11] *Revue du Monde Musulman,* 18(1912), s. 226-227.

[12] Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

çağın gereklerine uygun hale getirilmesi yönünde başka birçok projeler olduğunu fakat bunların hayata geçirilemediğini ifade eder. Bu projeler içerisinde en önemli iki tanesinden birinin Reşid Rıza'nın Kahire'de kurmak istediği Darü'd-Da'veti ve'l-İrşad olduğunu, 1912'de Kahire'de açıldığını ancak I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine tedrisata son verildiğini belirtir. Sarıkaya kaynak olarak Albert Hourani'nin *Çağdaş Arap Düşüncesi* isimli eserini göstermektedir. Davet ve İrşad Okulu'nun Kahire'de açıldığı ve kapatılma sebeplerinden birinin Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması olduğu doğrudur. Bununla birlikte Sarıkaya, Davet ve İrşad Okulu ile daha önce Medresetü'l-Vâizîn'in açılmasını hazırlayan sebeplerden biri olarak gösterdiği Reşid Rıza'nın İstanbul'da kurmayı düşündüğü medrese faaliyetleri arasındaki bağlantıyı kuramamıştır.

Zekeriya Akman, "Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri"[13] isimli makalesinde Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin doğrudan idare ettiği eğitim kurumlarından biri olan Medresetü'l-Vâizîn hakkında bilgi verirken vaiz yetiştirmeye münhasır bir okul açılmasına yönelik ilk girişimin Reşid Rıza'dan geldiğini, bunun için İstanbul'da çalışmalar yaptığını fakat sonuç alamadığını beyan etmiştir. Burada Akman, Reşid Rıza'nın bu konuda ilk teşebbüsü başlattığına dair Yaşar Sarıkaya'yı kaynak olarak kullanmakta ancak İstanbul'da yapmış olduğu çalışmaların neticesinin alınmadığı hususunda *İstanbul Araştırmaları Dergisi'nde* yayınlanan İrfan İnce'nin tercüme ettiği Reşid Rıza'nın *"Meşrutiyet İstanbulu'na Seyahat ve Daru'l-İlm ve'l-İrşad Projesi"*[14] isimli yazısını kaynak göstermektedir. Reşid Rıza'nın İstanbul'da kurmak istediği okul hakkında bizzat kendi kaleminden çıkan ifadelerle bağ kurulması ve kaynak olarak gösterilmesi bakımından Akman'ın çalışması önem arz etmektedir.

[13] Zekeriya Akman, "Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.20, S.1 (Kış 2007), s. 85-94.

[14] Reşid Rıza, "Meşrutiyet İstanbul'una Seyahat ve Darü'l-İlm ve'l-İrşad Projesi", (trc. İrfan İnce), *İstanbul Araştırmaları*, S.5, 1998, s. 163-187.

Zeki Salih Zengin "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları"[15] isimli makalesinde[16] Medresetü'l-Vâizîn'in kuruluşundan bahsederken Nizamnâmesi 1914 yılında yayımlansa da medresenin kurulması ile ilgili yapılan çalışmaların II. Meşrutiyetin ilk yıllarına kadar uzandığını ifade eder ve buna delil olarak 1909 yılında kurulan Islâh-ı Medâris Encümeni'nin vaizlerin yetiştirilmesi için ayrı bir şube açılması hakkında karar aldığından bahseder ve 1910 yılında konunun "*Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek ehliyetli vaizler yetiştirilmesi amacıyla programında din ilimleri yanında diğer derslere de yer verilecek, Cem'iyyet-i Hayriyye-i İlmiyye'ye bağlı ve ulemâdan on iki kişiden müteşekkil Cem'iyyetü'l-ilim ve'l-irşâd adlı bir heyet tarafından idare edilecek İstanbul'da yeni bir medresenin kurulmasına karar verilmiştir. Karar daha sonra tekrar düzenlenmiş, nihayet Evkaf Nezâreti'ne bağlı olarak 28 Aralık 1912 yılında açılmıştır*" ifadelerine yer verir. Zengin'in burada ifade ettiği bilgiler Reşid Rıza'nın çalışmaları hakkında verdiği bilgilerle örtüşmesi ve Reşid Rıza'nın projesinin etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ancak Zengin, burada bahsettiği Cem'iyyetü'l-İlim ve'l-İrşad'ın oluşmasındaki en önemli ve en etkili rolün Reşid Rıza'ya ait olduğundan habersiz gibi görünmektedir. Çünkü aynı makalesinde Medresetü'l-Vâizîn'e ilişkin eğitim programı ve diğer hususları belirttikten sonra medresenin kurulma fikrinin ortaya çıkışına değinir. Bu konuyla ilgili olarak 47. sayfada Abduh'un II. Abdülhamit'e gönderdiği mektupları zikretmekte ve devamında Reşid Rıza'nın vaizler yetiştirmek üzere özel bir medrese kurma girişiminde bulunduğuna yönelik değerlendirmeler olduğunu, Reşid Rıza'nın 1910 yılında İstanbul'da meşihat görevlileri ile temasından söz edildiğini ifade etmektedir. Bu konuda daha önceki literatürde zikredilen Ergün, Sarıkaya ve Akman'ı kaynak olarak işaret etmiş, Reşid Rıza'nın meşihat görevlileri ile teması ile ilgili olarak da Reşid Rıza'nın bahsi geçen yazısını kaynak olarak kullanmıştır. Medresenin içeriğine dair daha önceki kaynaklardan daha ayrıntılı bilgi veren Zengin, makalesinde "Reşid Rıza'nın fikirlerinin tesiri olduğunu zikretmeyi anlamsız olduğunu" ifade etmektedir. Zengin'in bu yöndeki görüşleri, 41. sayfada bahsettiği Medresetü'l Vaizîn'in tesisi

[15] Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 36, (2016), s. 33-61.

[16] Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 41.

amacıyla 1910 yılında kurulan Cem'iyyetü'l-İlm ve'l-İrşad ile Reşid Rıza'nın çabaları arasındaki bağlantının kurulamadığını göstermektedir. Osmanlı ulema ve aydınının merkezîliği ve bu konudaki yeterliliği hakkında herhangi bir şüphe olmamakla birlikte Reşid Rıza'nın sadece Meşihat ile değil, sadrazam, ders vekili, maarif nazırı gibi üst düzey yöneticilerle birebir gerçekleştirdiği görüşmeler, Zengin'in kendisinin de çalışmalarının önemli olduğunu ifade ettiği Cemiyyetü'l-İlim ve'l-İrşad'ın, Reşid Rıza'nın çalışmaları sonucunda oluşmuş olması, ayrıca tezimizde ele alacağımız projeyle İstanbul medreseleri arasındaki benzerlikler ve paralellikler dikkate alındığında Reşid Rıza'nın fikirlerinin tesiri olduğunu zikretmek anlamsız görünmemektedir.

Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*[17] isimli eserinde İslamcıların medreselerde ihtisaslaşmanın gereği hakkındaki görüşlerinden bahsederken İslam dinini dünyanın en ücra köşelerinde anlatabilecek kabiliyetli alimler yetişmesine verdikleri önemin göstergesi olarak yeni tesis edilecek medreselerle ilgili yazılara ve medreselerin yönetmeliklerine önem verdiklerini ifade eder. Bu önemin göstergelerinden birinin de Mısır'da tesisi düşünülen Darü'd-Da'veti ve'l-İrşad adlı bir medresenin Cemaatü'd-Da'veti ve'l-İrşad Cemiyeti tarafından yayınlanan yönetmeliği olduğunu zikreder. Doğan, Medresetü'l-Vâizîn'in kurulacağı haberlerinin yayılmasıyla birlikte İslamcı yayınların bu medrese programının Davet ve İrşad Okulu programına göre düzenlenmesi yolundaki taleplerini zikreder. Doğan'ın ifadeleri Medresetü'l-Vâizîn'in açılması fikrinin ardından dönem düşünürlerinin medresenin öğretim şeklinin Reşid Rıza'nın projesine benzetmek istemeleri hususunda birincil kaynakları kullanması açısından önemlidir.

Yukarıda görüldüğü üzere eğitimle ilgili Türkçe literatürde Davet ve İrşad Okulu hakkında Reşid Rıza'nın kendi yazılarına müracaat edilmemiştir. Reşid Rıza ile ilgili çalışmalarda da eğitim düşüncesine yer verilmemiştir. Bu manada eğitimle ilgili görüşlerinin Reşid Rıza'nın ıslâh düşüncesi içerisinde önemli bir yer tuttuğuna ilk işaret Özgür Kavak tarafından yapılmıştır. Kavak, Modernleşme, Protestanlaşma ve Selefileşme sempozyumunda "Reşid Rıza'nın Islâh Anlayışı ve Davet ve İrşad Okulu Projesi" başlığıyla bir tebliğ sunmuştur. Bu tebliğde öncelikle Reşid Rıza'nın ıslâh

[17] Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Bizimbüro Yayınevi, Ankara, 1999, s. 144.

anlayışından ve ortaya koyduğu fıkıh metodolojisinden bahsetmiş ardından Davet ve İrşad Okulu projesi ve müfredatı ıslâh düşüncesi açısından ele alınmıştır. Kavak'ın tebliği Davet ve İrşad Okulu ile ilgili birincil kaynaklardan bilgi aktarması ve literatürdeki eksik bilgilerin tashihi açısından oldukça önemlidir. Ancak tebliğin odak noktasının Reşid Rıza'nın ıslâh anlayışı ve fıkıh metodolojisi olması hasebiyle tebliğde projenin özellikle İstanbul'daki süreçleri mukayeseli olarak ele alınmamıştır.

I. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE YÜKSEK DİN EĞİTİMİ

Reşid Rıza Islâhat Fermanı'ndan sonra dünyaya gelmiş olup Cumhuriyet döneminde vefat etmiştir. Bununla birlikte araştırmamızın konusunu teşkil eden Davet ve İrşad Okulu projesinin yer aldığı dönem olması sebebiyle II. Meşrutiyet dönemi eğitim faaliyetlerini incelemeyi tercih ettik.

A- II. Meşrutiyet Dönemi Düşünce ve Eğitim Hayatı

II. Meşrutiyet[18] döneminin tarih aralığı hakkında farklı değerlendirmeler bulunsa da genel olarak 1908 ile 1923 yılları kabul edilir.[19] Bu dönemi bütünüyle farklı açılardan ele almak mümkündür ancak çalışmamızın Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu'nu kurma çalışmaları ile ilgili olması sebebiyle II. Meşrutiyet döneminin özellikle 1908-1914 yılları arasındaki eğitim ve düşünce hayatı çalışmamızı ilgilendirdiği şekliyle ele alınmıştır.

II. Meşrutiyet devri Türk siyasi ve toplumsal tarih açısından oldukça önemli, farklı görüşlerin dile getirildiği bir dönem olduğu kadar eğitim alanında en çok fikir yürütülen, eğitimle ilgili birçok farklı konuya değinilen bir dönemdir.[20] Bu dönem Türk siyaseti, Türk Düşüncesi, Türk İslam Düşüncesi gibi konularda çalışan araştırmacılar tarafından

[18] Meşrutiyyet kelimesi, 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren Osmanlı siyasî literatüründe "anayasalı ve meclisli saltanat-hilafet rejimi" karşılığında kullanılmıştır. Türkçe literatürde, 23-24 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne veya 20 Ocak 1921 tarihli Teşkîlât-ı Esâsiyye Kanunu'nun neşri ya da saltanatın ilga edildiği 1-2 Kasım 1922 tarihine kadarki döneme II. Meşrutiyet denmektedir. bkz.: M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutiyet", *DİA,* XXIX, 388.

[19] Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınları, Ankara, 2007, s. 21.

[20] Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s.41; Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 17.

farklı değerlendirmelere tabi tutulmuş[21] ve 1908 tarihi Türk düşüncesinin "en önemli farklılaşma ve dönüm noktası"[22] olarak kabul edilmiştir.

1908 yılında gerçekleşen devrimle düşüncelerin özgürce ifade edilmesine alan açılmış olup, bu durum aynı fikirleri taşıyan kişileri bir araya getirmiş ve kendilerini basın yayın organlarıyla ifade etmelerine imkân vermiştir. Daha önce zihinlerde olan fakat ifade imkânı bulunmayan düşünce ve fikirler tartışılmış, sorgulanmış, yazılarak kamuoyuna da yansıtılmıştır.[23] Bu söz konusu serbest ifade imkânı ve birliktelik sonucunda ayrıntılarda farklılaşsalar da dönemin temsilcilerini belli başlı akımlar altında ele almak mümkündür. Bu manada II. Meşrutiyet döneminin önde gelen akımları, Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılıktır.[24] Bu akımlar kendi görüşlerini özellikle de basım araçlarıyla duyurma gayreti içinde olmuşlar ve bunu önemli bir seviyede başararak toplumsal yapıyı da büyük oranda yönlendirmişlerdir.

II. Meşrutiyet devri eğitim düşüncesi ve politikaları; toplumsal, kültürel, siyasal karışıklıklardan nasibini alan, bir nevi bu farklılıklara ayna tutan veya bu çeşitliliğin kendisini ikame ve idame etmek istediği nihai alan olarak tasavvur edilen bir yapıya sahiptir. Bu sebeple dönemi temsil eden farklı yayınlarda eğitim konusu her zaman gündemde olmuş ve eğitimle ilgili hususlar incelenmiştir. Eğitim politikası o dönemde ortaya çıkan her siyasi partinin ve derneğin programında önemli bir yere sahip olmuştur.

---

[21] Tarık Zafer Tunaya, *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları* başlıklı 1948 tarihli yayımlanmamış doçentlik tezinde bu dönemi "Türk siyasal ve devlet hayatı için elzem hayatiyet unsurlarının araştırıldığı bir laboratuvar" olarak görürken, Hilmi Ziya Ülken *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* isimli eserinde dönemdeki fikri çeşitliliği "fikir anarşisi manzarası" olarak değerlendirmiştir. bkz.: Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001; Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 21.

[22] Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 110

[23] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 17.

[24] II. Meşrutiyet döneminde Batıcılık, topyekûn toplumsal değişimin yönünün Batı olması ve Batı'nın yaşam tarzıyla bir bütün olarak alınması gerektiği, düşüncesi ve bu düşünce etrafında geliştirilen fikirleri ve fikir adamlarını ifade etmektedir. Akımın görüşlerini ifade ettiği en etkili ve uzun ömürlü yayını *İçtihad* dergisidir. Batıcılık akımının gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri,* Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s. 20-60. Türkçülük: İlk olarak Yeni Osmanlılar döneminde başlayan ancak asıl gelişimi II. Meşrutiyet döneminde olan Türk milliyetçiliğini savunan akımdır. Bu akım, içerisinde İslamcılık ve Batıcılık'tan da unsurlar bulundurmakla birlikte "milli şuur ve şahsiyete" sahip olunarak devletin kurtarılabileceğini savunmaktadır. Akımın görüşlerini savunan en önemli yayın Türk Yurdu dergisidir. Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 28-38; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 37.

Döneme hâkim olan yaklaşımların genel olarak tasviri bu nedenle önemlidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi dönem her ne kadar çoğunlukla siyasi fikirler üzerinden takip edilme şeklinde ele alınmış olsa da bu söz konusu fikriyatın teklif ettiği çözümler içerisinde eğitim tasavvuru önemli bir yerde durmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde eğitimde en çok üzerinde durulan konular; eğitimde düzelmenin ilköğretim kademesinden mi yoksa yükseköğretimden mi başlanması gerektiği[25], mekteplerdeki öğretim metodunun değiştirilmesi, eğitimin amacının tayin edilmesi, eğitimde millilik ve medreselerin ıslâhı şeklinde sıralanmaktadır.

Bu dönemde İlköğretim kademesinin özellikle taşraya doğru yaygınlaştırılması hususunda önemli adımlar atılmış, orta ve yükseköğretim kademesinde de birçok örgüt yenileme çalışmaları yapılmıştır.[26] Bu dönemde söz konusu çabalarla birlikte müfredata dair değişiklikler de tartışılmış ve her kademede ders programlarında değişiklikler yapılmış, yeni dersler eklenmiş, eski derslerin öğretim metodu değiştirilmiştir.[27] Böylece eğitimin yaygınlaştırılması amacının etkisi görülecek ve bu yaklaşım eğitimde tadile veya var olanın mukabili yeni kurumlar tesisine kapı aralayacaktır.

1. II. Meşrutiyet Dönemi Düşünce Hayatı

Türk siyasi, kültür, sosyal ve eğitim tarihi açısından oldukça önemli bir dönem olan II. Meşrutiyet döneminde insanlar fikirlerini rahatça ifade edebilecekleri bir ortam içinde cemiyetleşmiş, basın hayatı canlanmış, siyasi parti faaliyetleri artış göstermiştir.[28] II. Meşrutiyet dönemi Tanzimat ve I. Meşrutiyet yıllarından miras kalan ancak o dönemlerde bu kadar yoğun ifade edilemeyen Müslüman kalarak modernleşme[29] ve

[25] Ergün *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 42.

[26] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* s. 406.

[27] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* s. 406.

[28] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 17.

[29] İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017 kitabına atfen kullanılmıştır.

batılılaşmanın[30] nasıl olacağı temelinde bir çok fikir alışverişinin yapıldığı, bu hususstaki konuların tartışma sebebi olduğu bir dönemdir. Dolayısıyla bu dönemde Tanzimat yıllarında başlamış olan Batıcı, Türkçü ve İslamcı olarak nitelendirilen düşünce ekollerinin temsilcileri fikir ve görüşlerini *İçtihad*, *Türk Yurdu* ve *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* gibi dergilerde kaleme almış ve bu fikirlerin halk arasında yayılmasını sağlamışlardır. II. Meşrutiyet döneminde hiçbir siyasi parti, dernek ve düşünce adamı eğitimle ilgili hususlara değinmekten uzak kalmamıştır. Bahsi geçen dergiler de II. Meşrutiyet dönemi hem kültürel sorunlara hem de eğitime yaklaşım biçimlerinin farklılığını görebilmek için oldukça önemli kaynaklardır. Ancak II. Meşrutiyetin öneminin bu kadar büyük olmasında o dönemde ortaya çıkan kültürel, toplumsal, ekonomik ve siyasi problemlerin hala geçerli olmasının da etkisi vardır.[31]

II. Meşrutiyet döneminde başa baş giden üç fikir akımı vardır. Bunlar; Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık'tır.[32] Bunların dışında akımlardan da bahsetmek mümkün olsa da bu üç akım kadar toplumsal, kültürel ve siyasal alanlar hakkında kapsayıcı olamamaları sebebiyle toplumsal hayatta kabul görmeyen akımlar olarak kalmışlardır.[33] Bu sebeple II. Meşrutiyet dönemi aydınları da büyük oranda bu akımlar esas kabul edilerek değerlendirilmiştir. Bu akımların ve bu akımlara dahil edilen aydınların siyasete, toplumsal sıkıntıların giderilmesine ve toplumsal hayatın işleyişine dair kendilerine özgü teklifleri vardır.[34] Akımların ortak noktalarından biri gerçekleştirilmek istenilen toplumsal dönüşümün veya değişmenin eğitimle gerçekleşeceği şeklindeki düşünme biçimi üzerinde durulacaktır. Buna binaen her bir akıma mensup aydınların üzerinde durulmaya değer eğitim düşünceleri vardır.[35] Bu düşünceler arasında birbirinden çok farklı ve birbirine karşıt eğitim düşünceleri olduğu gibi birbirine çok benzeyen fikirler de

[30] Modernleşme tarihinin başlangıcı konusunda farklı görüşler vardır. Bu görüşlerin ne olduğu için bkz.: Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmala*rı, s. 24-25.

[31] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmala*rı, s. 22.

[32] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası, Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, Lotus Yayınları, Ankara, 2010, s. 120.

[33] Bu akımlardan Meslek-i İctimai ve sosyalizm hakkında bilgi için bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* s. 39-40.

[34] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 120.

[35] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası,* s. 120.

vardır. İttifak edilen noktalardan birine örnek olarak halkın eğitimsizliğinin toplumsal gerilemenin sebepleri arasında gösterilmesi verilebilir.[36] Araştırmamızın konusu olan Reşid Rıza'nın İslamcı olması nedeniyle burada bu akımlardan İslamcılık akımı üzerinde durulacaktır.

"*İslamcılık, 19. ve 20. yüzyılda İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim…) "yeniden" hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürüsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların bütününü ihtiva eden bir düşünce ve harekettir*."[37] İslamcılık düşüncesi Osmanlı topraklarında ve İslam dünyasında ıslâhat/modernleşme hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bunun ardında da bir yetersizlik, kendinden şüphe etme ve bir yenilenme fikri vardır.[38] İslamcılık akımı müstakil bir hareket olarak diğer akımlar gibi II. Meşrutiyet döneminde etkin olmuştur. Lakin bu düşünce akımının bilim-din çatışması, yabancı hoca, yabancı dil, yeni mektepler, kıyafet-giyim-kuşam, kafiri taklit gibi İslamcılıkla ilişkili tartışmaların 18. yüzyılın son çeyreğinde askeri modernleşme dönemiyle birlikte gün yüzüne çıkmaya başladığı söylenebilir.[39] Tanzimat ve Islâhat fermanlarıyla tartışmalar devletin yapısı, milletin tanımı, eşitlik, hak ve özgürlükler, hilafet-saltanat sistemi gibi siyasi ve hukuki alanla ilişkili olmuştur. İslamcılık hareketi bu tarihi zeminiyle birlikte en etkili yazarlarına ve yayın organlarına II. Meşrutiyet döneminde kavuşmuştur. Bu dönemde siyasi alandan gündelik hayata, kurumsallaşmadan ahlaki alana dair birçok mesele tartışılmıştır. İslamcılığın milliyetçilik, batılılaşma, hürriyetperverlik, terakki, tesanüt gibi modernleşme unsurlarının neredeyse tamamını diğer akımlardan daha fazla ihtiva ve temsil ediyor oluşuyla[40] II. Meşrutiyet'in en etkili akımı olduğu söylenebilir.[41] Bu

[36] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası,* s. 121.

[37] Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler-Kişiler,* I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 17.

[38] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, s. 16.

[39] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, s. 22.

[40] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak,* s. 25.

[41] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* s. 39.

döneme kadar İslamcılık görüşünü benimseyen kişileri belirlemek kendilerini modernleşme ve toplumsal değişme gibi hususlarda Türkçü veya Batıcı aydınlardan ayırt etmek oldukça zordur.[42] İslamcılar siyasi olarak meşrutiyet fikrini benimsemiş, hatta meşveret-şura ve şeriat-maslahat kavramlarını asr-ı saadet uygulamalarına doğru uzatarak ve genişleterek bu kavramlara dini bir muhteva kazandırma çabasında olmuşlardır.[43]

İttihat ve Terakki Partisi'ne yakın olan İslamcılar İslam merkezli bir milliyetçilik-ümmetçilik anlayışına sahiptirler. Dini olarak ise kaynaklara ve asr-ı saadete dönüşü dillendiren yeni bir İslam yorumunu ve ahlak anlayışını benimserler.[44] II. Abdülhamid döneminde İslamcılar tarafından kaleme alınan yazılarda Kur'an-ı Kerim'den ve Hadis-i şeriflerden kaynak gösterilerek Avrupa'ya bir cevap yetiştirme gayreti vardı.[45] II. Meşrutiyet döneminde İslamcı aydınlar toplumsal değişim ve siyaset hususlarında Batıcılık ve Türkçülük akımlarının tezlerine de cevap verme gayretine girmiş ve eleştirilerde bulunmuşlardır.[46] Bu dönemde İslamcılık hareketi siyasi alandan ziyade dini, ahlaki, kültürel alanlarda etkindir.[47] Bu dönemde akımın önde gelen kişileri Prens Mehmet Sait Halim Paşa (1863-1921), Mehmet Akif (1873-1936), Babanzade Ahmet Naim (1872-1934) ve M. Şemsettin (1883-1961) gibi şahsiyetlerdir.[48] Bu akımın başta *Sırat-ı Müstakim*[49] (183. Sayıdan itibaren *Sebilürreşad*) ve *Beyanu'l- Hak* olmak üzere *Ceride-i İlmiye, Medrese İtikadları*[50], V*olkan, İttihad-ı İslâm, Teârüf-i Müslimin, İslâm*

[42] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 33.

[43] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak,* s. 26-27; ayrıca bkz.: Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I-Hilafet ve Meşrutiyet,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

[44] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak,* s. 26.

[45] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 33.

[46] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 33.

[47] II. Meşrutiyet döneminde İslamcıların ana metinleri için bkz.: İsmail Kara*, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi- Metinler/ Kişiler,* II, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

[48] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* s. 39.

[49] II. Meşrutiyet döneminde meşrutiyetin ilanından bir ay sonra Mehmed Akif'in ve Eşref Edib'in öncülüğünde Sırat-ı Müstakim dergisi haftalık olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Derginin farklı düşünce ve yetişme tarzına sahip yazar kadrosu daha sonra *Beyanü'l-Hak, İslam Mecmuası, Kelime-i Tayyibe* ve hatta *Türk Yurdu* gibi birçok yayın organının çıkarılmasında etkin rol oynayacaktır.

[50] *Beyanü'l-Hak, Ceride-i İlmiye, Medrese İtikadları* medrese çevrelerinden kişilerin çıkardıkları dergilerdir. bkz.: Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, s. 27.

Dünyası, Tasavvuf, Ceride-i Sûfiye, Hikmet, Muhibban, Mahfil[51], *Cihan-ı İslam, İ'tisam, Hayrü'l-Kelam, Kelime-i Tayyibe* gibi pek çok yayın organı mevcuttur.[52] Akımın temsilcileri ve özellikle de söz konusu dergilerin yazarları İslam dünyasının bütün coğrafyalarıyla (Balkanlar, Kırım, Kafkasya, Rusya Müslümanları, Afganistan, İran, Hindistan, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Yemen, Hicaz…) iletişim halinde olmaya çalışmışlar ve muhabirler vasıtasıyla bu bölgelerden gelen haberleri, yazıları yayınlamışlardır. *Sırat-ı Müstakim- Sebilürreşad* dergisinin en yakın olduğu grup çalışmamızın konusu olan Davet ve İrşad Okulu projesinin sahibi Reşid Rıza'nın çıkardığı *el-Menar* çevresidir. Bununla ilgili olarak dergide yazıları en çok tercüme edilen kişiler Muhammed Abduh, Ferid Vecdi ve Reşid Rıza'dır.[53]

İslamcılığın Mısır veya Hindistan merkezli olduğunu düşünenler olmakla birlikte "İslamcılık" konusundaki çalışmaları ile öne çıkan İsmail Kara'ya göre 1924 yılında hilafetin kaldırılışına kadar İslamcılık fikriyatının ve hareketlerinin merkezi İstanbul/Türkiye'dir.[54] Ancak bu merkezî konum hem Cumhuriyet ideolojisi hem 1960 ihtilali sonrasında tercümeler yoluyla gelen entelektüel ve aktivist İslamcılık sebebiyle unutulmuş, meseleye ağırlıklı olarak Mısır Merkezli, kısmen Hindistan-Pakistan, devrimden sonra da İran merkezli bakılmıştır.[55]

Cumhuriyet devrimlerinin/inkılaplarının neredeyse tamamı II. Meşrutiyet döneminde tartışılmıştır. Örneğin Kılıçzade Hakkı Bey 1913'te *İçtihad* dergisinde yazdığı "Pek Uyanık Bir Uyku" isimli makalesinde medreselerin kaldırılıp yerlerine yeni, çağa uygun kolej ve üniversitelerin kurulmasını, Latin harflerinin alınmasını, şapka giyilmesini, kadınların istedikleri gibi giyinmelerini, "tembellik yuvası olan tekke ve

[51] *Tasavvuf, Ceride-I Sufiye, Hikmet, Muhibban, Mahfil* tekke çevresinden kişilerin çıkarttıkları dergilerdir. bkz.: Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, s. 27.

[52] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 33.

[53] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak,* s. 26.

[54] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak,* s. 15.

[55] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak,* s. 15. İslamcılığın Mısır merkezli bir değerlendirmesi için bkz.: Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 33; Hindistan merkezli bir değerlendirme için bkz.: Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, s. 4.

zaviyelerin" kapatılmasını, tevhid-i tedrisatı vs. tavsiye etmiştir.[56] Bu ve benzeri tavsiyelerin diğer aydınlar tarafından da dile getirildiği ve bu konular etrafında tartışmalar yapıldığı görülmektedir.[57]

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük akımı ile ilgili olması muhtemel bir şekilde en çok tartışılan konulardan biri de dilde sadeleşme ve alfabenin ıslâhıdır. Bu tartışmalar esasında Tanzimat yıllarından itibaren mevcuttur[58] ancak en yoğun tartışmaların yaşandığı dönem II. Meşrutiyet dönemidir.[59] Bu dönemde *İçtihad* yazarlarınca dil toplumsal bir araç hatta sosyal bir kurum olarak tasavvur edilmiş ve gerilemenin sebeplerinden biri olarak zikredilmiştir. Dolayısıyla çözüm olarak da Avrupa medeniyetine dahil olunması için Latin alfabesinin alınması gerektiği ve Arap harflerinin öğrenilmesi zor olduğu için cehaletin ana sebeplerinden biri olduğu ileri sürülmüştür.[60] Bu görüşe karşı çıkan *Sebilürreşad* yazarları ise alfabe ile toplumsal ilerlemenin veya harflerin zorluğu ile cehaletin bir ilgisi bulunmadığını, geri kalmışlığın sebebinin alfabe değil eğitimsizlik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Alfabenin ıslâh edilebileceğini ancak asla tamamen değiştirilmemesi gerektiğini savunurlar.[61]

II. Meşrutiyette tartışma ve ayrışma sebebi olan konulardan biri de kadının toplumsal hayata katılımıdır. Bu konu Tanzimat dönemi itibariyle ele alınmaya başlanmış, kadın konusunda kitaplar kaleme alınmıştır. Tanzimat ile birlikte

---

[56] Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İçtihad*, 21 Şubat 1328 No:55, s. 1226-1228; 7 Mart 1328, no:57, s. 1261-1264. Kılıçzade Hakkı ve "Pek Uyanık bir Uyku" projesi hakkında bir değerlendirme için bkz.: Ramazan Altıntaş, "Batılılaşmış Bir Doğulu: Kılıçzade Hakkı ve Projesi", *Eskiyeni Dergisi*, 2008, S.8; s. 93-102.

[57] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 52

[58] Tanzimat yıllarında dilde sadeleşmeyi savunan yayınların başında *Ceride-i Havadis* (1840), *Tercüman-ı Ahval* (1861), *Tasvir-i Efkâr* (1862), *Mecmua-i Fünûn* (1862), *Muhbir* (1867), *Ulûm* (1869), *Tercüman-ı Hakikat* ve *Dağarcık* (1871) gelir. Ayrıca *İkdam, Malumat, Mecmua-i Ebuzziya, Mekteb, Sabah, Tarik* de dilde sadeleşmeyi savunan yayınlar arasındadır. Dilde "sadeleşmeyi" savunan yayınlar aynı zamanda milliyetçilik tartışmalarının da gündeme getirildiği yayınlardır. Dilde sadeleşmeyi savunan Yeni Osmanlılar arasında Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi bulunmaktadır. bkz.: Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 45

[59] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 44.

[60] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 47.

[61] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 47.

modernleşmenin sağlayıcısı olarak görülen kadınlar[62] hakkında hukuki düzenlemeler yapılmaya çalışılmış, 1859'da ilk Kız Rüştiyesi açılmış,[63] II. Abdülhamid devrinde ilk Kız İdadisi açılmış, kızlara yönelik mesleki okulların sayısı artırılmıştır.[64] Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Münif Paşa, Ahmet Mithat Efendi gibi erkek yazarlar tarafından "kadın hakları" üzerinde durulmuş, 1868'de *Terakki-i Muhadderat* adında ilk kadın gazetesi çıkarılmıştır.[65] II. Meşrutiyet dönemine gelinceye kadar kadın ve çocukla ilgili epey kitap yazıldığı ve süreli yayın çıkarıldığı da dikkat çekmektedir.[66] 1905'te Feminizimle ilgili ilk yazılardan biri olan Elizabeth Renaud'un "Du Féminisme" yazısı *İçtihad* dergisinde yayımlanmış ve bu yazı tartışmaları canlandırmış ve devamında feminist bir yayın grubunun ortaya çıkmasında etkili bir role sahip olmuştur. [67]

II. Meşrutiyet döneminde önemli tartışma alanlarından birinin de eğitimin amacı olduğunu belirtmiştik. Türkçülük akımının eğitimin daha seküler bir tarzda milli temeller üzerinde yükselmesi gerektiğinin altını çizdiği dikkat çekerken, laik ve milli olması hususunda da *İçtihad* dergisi yazarlarınca görüşler ileri sürülmüştür.[68] Görüldüğü üzere eğitimin ıslâhı konusu sürekli olarak gündemde kalmış, pedagoji hakkında dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. Eğitimin amacı, nasıl olması gerektiği, ıslâh ve yenilenmenin nereden ve nasıl başlayacağı gibi birçok konuda Batılı pedagojik fikirler de göz önünde bulundurularak farklı fikirler ileri sürülmüştür. Bu konuyu ayrı bir başlıkta incelemek uygun olacaktır.

2. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim ve Eğitimle İlgili Temel Meseleler

Türk toplumunun modern eğitim düşüncesi ile yüz yüze gelmesi 18. yüzyılın başlarına denk gelir. Bu yüz yüze geliş devletin iç dinamiklerinden ziyade dış şartların

---

[62] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 52.

[63] Ancak beklenen ilgi halk tarafından gösterilmeyince yöneticiler basında, açılış konuşmalarında, toplantılarda kadın eğitiminin önemini vurgulamışlardır. bkz.: Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 42

[64] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 42.

[65] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 43.

[66] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 43.

[67] Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları,* s. 53.

[68] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 53.

zaruri neticeleri olarak gerçekleşmiştir. Bu durum eğitim sisteminde birçok sorunun baş göstermesinin de temel sebeplerinden biridir.[69] Bütün halk kitlesine ulaştırılması gereken bir eğitim anlayışı, Avrupa'da sanayi toplumunun ortaya çıkmasıyla beraber hâkim olan bir anlayıştır.[70] Bu anlayış beraberinde eğitime merkezi bir rol yüklenmesini getirmiştir. Osmanlı toplumunda bu anlayış ile ilk olarak askeri kurumların ıslâh edilmesi amaçlanmış olsa da daha sonraki süreçlerde toplumsal sıkıntıların kaynağı eğitimde aranmış veya bu toplumsal sorunları düzeltmenin ilk yolu eğitim olarak görülmüştür.[71] II. Meşrutiyet dönemi öncesinde eğitim alanında gerçekleştirilen düzenlemelerde özgünlükten ve toplumun kültürel ve hukuki durumundan, örfi değerlerinden uzak bir şekilde Batı taklitçiliğine gidildiği iddia edilebilirken[72] bu dönemde toplumsal buhrandan kurtulabilmek için eğitimin tüm halka yayılması fikri üzerinde durulmuştur.[73] Ayrıca II. Meşrutiyet aydınlarının birçoğunun eğitim alanında Batılı fikir adamlarının pedagoji alanındaki fikirlerinden etkilenmiş olduğu ve eğitimi bu düşüncelerle incelemeye çalışmış oldukları da dikkat çekmektedir. [74] Kültür ve değer alanında eğitim üzerine düşünen aydın sınıfı ile halk arasında hâkim olan anlayış arasındaki gerilimin temelinin burada aranması yerinde olacaktır.

20. yüzyılın özellikle ilk on beş yılında tüm dünyada eğitim tasavvuru değişmiş, daha önceki eğitim anlayışlarını eleştiren çağdaş eğitim akımları oraya çıkmıştır.[75] II. Meşrutiyet döneminde bu düşünceler ve çağdaş akımlar gündeme getirilmiştir. Ergün'e göre dönemin akımları şu şekildedir[76]: Seçkinler Eğitimi, Çocuktan Hareket Akımı, İş

[69] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 102.

[70] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s.100. Modern eğitim anlayışının ortaya çıkışı, modern eğitime yüklenen anlam hakkında bkz.: Mustafa Gündüz, *Maariften Eğitime Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016, s.23-83.

[71] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 100.

[72] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 116.

[73] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 100.

[74] Gündüz, bu etkilenmenin bazen taklit, bazen tercüme bazen de toplumun gerçeğinden bağımsız ve uzak bir zihniyet aktarımına dönüştüğünü hatta günümüz ölçülerinde intihal sayılabilecek bir nitelik barındırdığını belirtir. bkz.: Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 50.

[75] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kemal Aytaç, *Çağdaş Eğitim Akımları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976.

[76] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* s. 41-157.

Okulu Akımı, Girişkenlik Eğitimi Akımı, Kitle Eğitimi Akımı, Kültür Eğitimi Akımı, Kadın Eğitimi Akımı, Beden Eğitimi Akımı.

II. Meşrutiyet devri eğitim akımlarından da anlaşılacağı üzere bu dönemde eğitimle ilgili eğitimin neliği, amacının ne olması gerektiği, kültürel ve milli bir eğitim mi olması gerektiği, eğitimde kitleye mi seçkinlere mi öncelik verilmesi gerektiği, eğitimin hangi kademeden başlanarak mükemmel bir hale getirileceği veya arzu edilen terakki düzeyine hangi eğitimle ulaşılacağı, eğitimde nasıl bir metot takip edilmesi gerektiği, kadınların eğitimi, dilde sadeleşme, eğitimde millilik vb. konular dönemin düşünürlerince tartışılmış ve bu konular hakkında birbirinden farklı bir çok fikir dile getirilmiştir. Dönemin en önemli özelliği toplumu ve devleti kurtaracak yegâne yolun eğitimden geçtiği ve ancak eğitimle istenilen terakkinin gerçekleşeceği düşüncesinin hâkim olmasıdır.

II. Meşrutiyet döneminde tartışılan ve genellikle Batıcı aydınların değindikleri konulardan biri de anadil ve yabancı dil öğrenimi meselesidir. Okullarda yabancı dil eğitiminin başarısız olduğunu ve bu durumun öğrencinin diğer derslerini de olumsuz etkilediğini dile getirmiş olmaları da dikkat edilmesi gereken konulardan biri olarak karşımızda durmaktadır.[77]

Bu döneme özgü fikirlerden biri de eğitimin laik olması konusudur. Birçok kişi tarafından benimsenmiş olan bu fikre göre eğitimin herhangi bir dini öğreti çerçevesinde yapılmasının yanlışlığı vurgulanmıştır. Kız ve erkeklerin ayrı okullarda olması, yabancı okul sayısının hızla artması, ülkedeki okulların farklı nezaretlere bağlı olması ve neticesinde eğitim kurumlarının mali ve pedagojik açıdan teftişinin imkansızlığı gibi nedenlerden dolayı 1912 sonrası tevhid-i tedrisat istekleri ortaya çıkacaktır[78] ve bu isteklerin temellerini söz konusu dönemin Batıcılık akımında bulduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

II. Meşrutiyet döneminde yükseköğretime ve hususen medrese eğitimine ve ıslâhına (ve ilgasına) dair olan fikirler Reşid Rıza'nın gerçekleştirmek istediği projeyi

[77] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 126.

[78] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası,* s. 118.

anlamak ve konumlandırmak açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle öncelikle II. Meşrutiyet dönemi eğitim kademelerinde meydana gelen değişikliklerden genel olarak bahsedilecek daha sonra yüksek din eğitimi meselesi ayrı bir başlıkta ele alınacaktır.

II. Meşrutiyet döneminin eğitim anlayışının daha iyi anlaşılması için öncesinde eğitim konusunda meydana gelen değişimlerin farkında olmak gerekmektedir. Osmanlı eğitiminde zihniyet ve örgütsel değişme Avrupa karşısında meydana gelen askeri ve siyasi mağlubiyetlerin önüne geçmek amacıyla 18. yüzyılın sonlarından itibaren askeri eğitim alanında Batılılaşma tesiri ile başlamıştır. Bu bağlamda açılan ilk okul, 1734 yılında, I. Mahmut zamanında İstanbul'da yer alan ve matematik ilimlerinin de okutulduğu bir hendeshâne olan Humbara Ocağıdır.[79] Devamında 1773 yılında Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve 1795 yılında da Mühendishane-i Berri-i Hümayun okulu açılmıştır.[80] Bu okullarda Batılı metotlarla Batı'dan getirilen kitaplar okutulmuş ve Batı bilim ve teknolojisini merkeze alan kitaplar yayımlanmaya başlanmıştır.[81]Askeri alanda başlayan bu yenileşme faaliyetleri daha sonraları sivil eğitimi de etkilemiştir. Modernleşme veya Batılılaşmanın önemli bir adımı sayılabilecek şekilde, eğitimin halkın bütün kitlelerine yayılması için ilköğretim 1824'te Padişah II. Mahmut'un fermanıyla zorunlu hale getirilmiştir [82] II. Mahmut ile birlikte Avrupa'da eğitim görmüş, laik zihniyetli fikir adamları daha ön planda olmuş,[83] ilmiye sınıfının tesiri azalmıştır.[84] 1827'de Tıbhane-i Amire, 1834'te Mızıka-i Hümayun ve Mekteb-i Ulûm-i Harbiye, 1838'de Darü'l-Ulûm-i Hikemiye[85], 1839'da Rüşdiyeler, 1842'de ilk Ebe Mektebi,

[79] Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", *Talid*, C.6, S.12, s. 401.

[80] Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1974, s. 22-31.

[81] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 103.

[82] Fermanın aslı için bkz. Mahmud Cevad, *Maarif i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338, s. 16. Fermanın zamanımız Türkçesine çevrilmiş hali için bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: AÜEBF Yayınları, 1989, s. 173-174.

[83] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 104

[84] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 104.

[85] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 104.

1845'te İdadiler, 1848'de Daru'l-muallimînler (öğretmen okulları), 1859'da Kız Rüşdiyeleri ve 1868' de Sultaniler, 1870'te de Darü'l- Muallimât açılmaya başlamıştır.[86]

Tanzimat döneminde gerçek bir batılılaşmanın sağlanabilmesi için eğitimli bir halkın olması gerektiği anlayışı iyice yerleşmiş ve yeniliklerin halkın bütün kesimine ulaştırılması için askeri ve teknik okullardan yükseköğretime ve kızların eğitimine kadar birçok konuda eğitim faaliyetlerinde bir artış görülmüştür.[87] Eğitimin modernleşmesi ve yaygınlaştırılması konusunda etkin olan birçok ilmi ve mesleki cemiyetlerin ilmi faaliyetleri bilimsel gelişmeler açısından önem taşımaktadır. Tercüme Odası, Encümen-i Daniş, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye bu cemiyetlerin önde gelenlerindendir.[88] Bu dönemde yeni açılan okullarla dini düşünceye muhalefet başlamış, eğitimde laiklik, seküler bir hayat, materyalist ve pozitivist bilim[89] gibi konular dillendirilmiştir.[90]

II. Abdülhamit döneminde Rüşdiyelerin, İdadilerin, Daru'l-muallimînlerin sayısı artırılmış, bu okulların taşrada da açılıp eğitim vermesi sağlanmıştır. Böylece eğitim modern bir teşkilat yapısına bürünmüş ve bu şekliyle yaygınlaştırılmıştır.[91] Bu dönemde aydınlar eğitimin modern bir usulle ancak Batı'nın sırf taklitçisi olarak değil yerel unsurların ve gerçekliklerin hesaba katılarak yapılmasını istemişlerdir. Döneme hâkim olan eğitim anlayışı Batılı pedagoji ve tekniklerin seçilerek alınması, gelenekle ve yerel unsurlarla mezc edilmesi şeklindedir.[92] Bu sebeple II. Abdülhamit dönemi eğitim anlayışı ve uygulamaları "karmaşık bir Doğu-Batı sentezi"[93] olarak değerlendirilmiştir. Eğitim

[86] Öcal, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", s. 402., Bu dönemde açılan okullar ve gelişmelerin ayrıntısı için bkz.: Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 104-107.

[87] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 107

[88] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 107.

[89] Osmanlı'da Materyalizm, Darvinizm, Pozitivizm düşüncelerinin etkisi ve bu düşüncelerin Osmanlı aydınınca nasıl anlamlandırılıp konumlandırıldığı hakkında bkz.: Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 24-34.

[90] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 108.

[91] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Bayram Kodaman, *II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

[92] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 109.

[93] Benjamin Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (trc. Pelin Siral), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 164.

alanındaki anlayış, uygulamalar ve yenilikler milliyetçi hareketleri beslemiş, merkezi ve modern bir eğitim anlayışı ve sistemi oluşmasına katkı sağlamıştır.[94] II. Abdülhamit döneminde eğitimin yaygınlaştırılması Rüşdiyelerin ve İdadilerin sayısının taşralarda dahi artırılmasıyla gerçekleşmiştir.

II. Meşrutiyet devrinde ilköğretim ve ortaöğretimdeki yaygınlaşma devam etmiş ve okul öncesi eğitim kurumları açılmaya başlanmıştır.[95]Ayrıca ilk İnâs Sultânîsi ve İnâs Dârü'l-fünûnu da bu dönemde açılmıştır. Satı Bey, İsmail Hakkı gibi ünlü eğitimciler yetişmiştir. Satı Bey'in II. Meşrutiyet eğitiminin şekillenmesinde ve gelişmesinde önemli bir rolü olmuştur.[96]

II. Meşrutiyetle birlikte gelen özgürlük ortamında birçok farklı alanda dernekler kurulup faaliyete başlamışlardır. Eğitimle ilgili de çok sayıda dernek kurulmuş, eğitime has dergiler çıkarılmıştır.[97] Ayrıca siyaset alanında etkin olan partiler de eğitim görüşlerini vurgulayarak bu görüşleri uygulamaya koyacaklarını programlarında belirtmişlerdir.[98]

II. Meşrutiyet dönemi ilköğretimle ilgili sıkıntıların belirgin olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Maarif Bakanlığı ilköğretim programlarının ve sorunlarının üzerine eğilmeye, bu kademede iyileştirmeler yapmaya zorlanmış, bu hususta yasalar çıkarılmış

---

[94] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 110.

[95] Ekrem Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ABD, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011, Sakarya, s. 42.

[96] Mustafa Ergün, Satı Bey'de "bir Pestalozzi ruhu ve çabası" olduğunu ve bunun da II. Meşrutiyet dönemi eğitim düşüncelerine ve faaliyetlerine yansıdığından bahseder. bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 136.

[97] Bu dönemde çıkarılan eğitimle ilgili dergilere *Tedrisat-ı ibtidaiye* (Darü'l Muallimin Heyet-i Talimiyesi tarafından çıkarılmıştır), *Terbiye ve Oyun* (Selim Sırrı Tarcan tarafından), *Terbiye Mecmuası* (Satı Bey'in başmuharrirliğiyle), *Yeni Mektep* (Sabri Cemil Bey'in baş yazarlığıyla), *Yeni Fikir* (Ethem Nejad Bey ve Ferit Bey tarafından çıkarılmıştır), *Muallim* (Hüseyin Ragıp tarafından çıkarılmıştır), *Mir'at-ı Maarif* (başyazarı Namık Ekrem'dir), *Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Dergisi*, *Say ve Tetebbu* (Nafi Atuf Kansu ve Mehmet Vehbi tarafından çıkarılmıştır) dergileri örnek verilebilir. Bu dergiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Sümeyye Demirtaş, *"II. Meşrutiyet Dönemi Süreli Yayınlarında Öğretim İlke, Yöntem ve Teknikleri (Tedrisat Mecmuası Örneği)"*, Atatürk Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2016.

[98] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 185.

ve öğretmen yetiştirme üzerine özel bir ehemmiyet verilmiştir. Rüşdiyeler ilk kurulduklarında ortaöğretim kademesinde yer alırken bu dönemde ilköğretim kademesi içerisine konulmuş ve ibtidaîlerle birleştirilmiştir.[99]

II. Meşrutiyet döneminde de eğitim toplumsal değişimin tahakkuk etmesi ve ulus devletinin inşası için vazgeçilmez bir araç olarak tasavvur edilmiştir.[100] Değişimin veya eğitimde iyileşmenin hangi kademede olması gerektiği en çok tartışılan konulardan biridir. Bu bağlamda Satı Bey bu yenileşmenin en alt kademeden başlaması gerektiğini savunurken Emrullah Efendi yükseköğretimden başlaması gerektiğini savunur. Bununla birlikte eğitimin bütün kademelerinde iyileştirme ve geliştirme faaliyetleri yapılmış olup en çok ortaöğretim kademesinde değişiklikler yapılmıştır. II. Meşrutiyet döneminden önce ortaöğretim kademesinde idadiler ve "Galatasaray Sultanisi" mevcutken bu dönemde "Lise Teşkilâtı" adında yeni bir öğretim örgütü kurulmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde kızlara da okula gitme zorunluluğu getirilmiştir.[101] Daha önce kızlar için orta ve yükseköğretim kademesinde herhangi bir okul mevcut değilken bu dönemde ilk defa İnâs Sultanîsi açılmıştır. [102]

II. Meşrutiyet devrinde eğitimin her kademesindeki sorun ve sıkıntılarla ilgilenilmiş ancak istenilen ve beklenen amaçlar, sonuçlar elde edilememiştir. Aslında dönemin karakteristik özelliğinin eğitimin neliği ve nasıllığı üzerinde durulması, bu sebeple de öğretimin bütün kademelerinde sürekli yenilikler ve düzenlemelerde bulunulması, Batı'daki birçok yeni eğitim akımından etkilenilmesi olduğu söylenebilir. Eğitim konusunda mevcut olan bu durumdan yükseköğretimin (ve medreselerin) ve her kademedeki din eğitiminin de etkilenmemesi mümkün olamazdı. Yükseköğretimde önemli düzenlemeler ilk defa bu dönemde yapılmış, farklı bölümler açılmış, ders programları Avrupaî bir tarzda yeniden düzenlenmiştir.[103]

---

[99] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 194.

[100] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 116.

[101] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 117.

[102] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 236.

[103] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 117.

B- II. Meşrutiyet Dönemi Yüksek Din Eğitimi

II. Meşrutiyet dönemi eğitim düşüncesinden genel hatlarıyla bahsedildikten sonra bu bölümde yüksek din eğitimi alanındaki durumu incelemek Davet ve İrşad Okulu projesini farklı açılardan ele almayı mümkün kılacaktır. Çalışmamızın bu kısmında öncelikle Darülfünûn dahilindeki din eğitimi hakkında genel bilgiler verilecek daha sonra II. Meşrutiyet döneminde medrese ve medreselerin ıslâhı hakkındaki fikirler üzerinde durulacaktır. Darülfünûn'un öncelikle incelenmesi medreselerle ilgili hususların daha ayrıntılı olması sebebiyledir.

1. Darülfünûn'da Ulûm-i Aliye-i Diniye ve Ulûm-i Şer'iyye Şubesi

Çalışmanın bu bölümünde 1914'te çıkarılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesiyle Ulûm-i Şer'iyye (1911 öncesi Ulûm-i Aliye-i Diniyye) Şubesinin Darü'l-Hilafeti'l- Aliye Medreseleri'nin yüksek sınıfına bağlanması hasebiyle Darü'l-fünûn'un Ulûm-i Aliye-i Diniye ve 1911 sonrası Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nin özellikle Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçirdiği gelişmeler ele alınmıştır. Bu şube dışındaki şubeler hakkındaki gelişmeler ve Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Darülfünûn Osmanlı'da geleneksel kültür, zihniyet ve toplumsal yapıdan modern anlayış ve yapıya geçişin merkezi noktasında bulunması sebebiyle salt bir eğitim kurumu olarak değil Osmanlı modernleşme sürecinin birçok unsurunu barındıran bir kurum olarak değerlendirilmelidir.[104] Bu anlamda Darülfünûn 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarını kapsayan süreçte Batılı anlamda ilk yükseköğretim kurumudur. Osmanlı Devleti'nin eğitim anlayışında yaşanan zihniyet değişiminden yükseköğretim ve yüksek din eğitimi de etkilenmiştir. Modern manada bir yükseköğretim kurma faaliyetleri tarihi ve fikri bir arka planı olmakla birlikte ilk kez 1863 yıllarında başlamıştır.[105] Ancak

[104] Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı* I, IRCICA, İstanbul, 2010, s. 37.

[105] Osmanlı Devleti'nde Darülfünûn tesisi için yapılan çalışmalar ve teşebbüsler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı I*; İhsanoğlu, "Darülfünûn: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamit Dönemine Kadar Gelişmesi", *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri (Ayrı Basım),* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 173-190.

bu tarihten 1900 yılında kurulacak olan Darülfünûn-i Şahane'ye kadar 1863-1865[106] yıllarında Darülfünûn, 1870-1873[107] yıllarında Darülfünûn-i Osmani[108], 1874-1900 yıllarında Darülfünûn-i Sultani[109] adlarıyla üç kez kurulma teşebbüsünde bulunulmuş ancak birçok engelle karşılaşılmıştır.[110]

[106] Darülfünûn'un mahiyeti bu yıllarda tam olarak belirlenememiştir ve mali, idari ve ilmi altyapının hazır olmaması sebebiyle tedrisata başlanamamıştır. Ancak 13 Ocak 1863 tarihinden 8 Eylül 1865'te ders mahallinin yanmasına kadar "ders-i amm" olarak fizik, kimya, tabii ilimler, hikmet-i tarih (tarih felsefesi), tecrübi fizik, astronomi, coğrafya, ilm-i mevalid gibi dersler konferans/seminer niteliğinde işlenmiştir. Bu tarihlerde işlenen dersler ve ders hocaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: İhsanoğlu, *Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı I*, s.100-104.; Abdurrahman Siler, *Türk Yükseköğretiminde Darülfünûn (1863-1933*), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), 1992, Ankara, s. 22-27.

[107] 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde Darülfünûn hakkında 50 madde yer almaktadır. Bu nizamnâme II. Meşrutiyet dönemine kadar geçerliliğini sürdürmüştür. Bu nizamnâme ile Darülfünûn'un Avrupa üniversiteleri gibi beş şubeli olması düşünülmüş fakat tıp ve ilahiyat şubeleri mevcut mektep ve medreselerle karşılandığı için sadece Hukuk, Edebiyat ve Felsefe ve Ulûm-i Riyâziye ve Tabiiye olmak üzere üç şubeden oluşmasına karar verilmiştir. İlahiyat eğitiminin medresede karşılandığı düşünülerek darülfünûn dışında bırakılması medreselerin yüksek din ilimleri tahsilini karşıladığı hususunda dikkat çekici bir itiraz olmadığını düşündürmesi yönüyle önemli bir ayrıntı olarak görünmektedir. Ayrıca darülfünûna sınavla alınan 450 öğrencinin büyük çoğunluğunun medrese talebesi olması da dikkat çekmektedir. Nizamnâme ile Darülfünûn-ı Osmani hakkında alınan kararlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: İhsanoğlu, *Darülfünûn: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Gelişmesi,* s. 177- 178.

[108] Darülfünûn-ı Osmani'nin kapatılma sebeplerinden biri olarak Cemaleddin Afgani'nin ikinci ders yılı başlangıcında yaptığı konuşmanın Şeyhülislamlık makamında hoş karşılanmaması gösterilmektedir. Ancak Darülfünûn'un bu konuşmadan iki yıl sonra kapatılması bu gerekçenin geçersiz olabileceğini düşündürmektedir. Cemaleddin Afgani'nin konuşmasının tam metni için bkz.: Osman Keskioğlu, Cemaleddin Efgani*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, 1962, Ankara, s. 91- 102. Cemaleddin Afgani'nin bu konuşmasında kullandığı sanat kelimesinin bir değerlendirmesi için bkz.: İsmail Kara, "Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde "Ulûm, Fünûn" ve "Sanat" Kavramlarının Algılanışı", *Kutadgubilig Dergisi*, S.2, Ekim 2002, s. 249-278. Cemaleddin Afgani bu konuşmadan sonra yaşanan tartışmalar neticesinde İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Afgani'nin Darülfünûn düzenlemeleri yapan kişilerle temasta olması, Darülfünûn programından haberdar olmasının Muhammed Abduh yoluyla Reşid Rıza'nın yüksek din eğitiminin keyfiyeti hakkındaki düşüncelere etkisi olabileceği dikkat çekmektedir.

[109] Üçüncü teşebbüs olan Darülfünûn-i Sultani'de de Tıp ve İlahiyat şubeleri -bu yönde teklif ve talepler olmasına rağmen- bu eğitimleri veren müesseseler (Tıp mektebi ve Medreseler) olması gerekçesiyle açılmamıştır.

[110] Abdurrahman Siler bu engellere veya bu teşebbüslerin başarısızlık sebeplerine iç ve dış siyasi sarsıntıları, öğretim üyesi ve ders kitabı eksikliğini, mali yetersizliği ve öğrencileri üniversiteye hazırlayabilecek bir ortaöğretim sistemi ve düzeyinin olmayışını örnek verir. Abdurrahman Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünûn 1863-1933*, s. 31.

II. Abdülhamid 20 Aralık 1884'te dini ilimlerinin yüksek tahsilinin yapılacağı bir dini ilimler okulu açılmasını irade etmiştir.[111] Bu irade artık dini ilimlerin yüksek tahsilinin medreseler dışında da gerçekleştirilmesi gerektiği fikrinin oldukça kabul gördüğünü ve bu hususta adımlar atılacağını göstermesi bakımından önemlidir. Üniversite kurma girişimlerinin dördüncüsü olan Darülfünûn-i Şahane 1900 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıl dönümü şerefine binaen kurulmuştur.[112] Açılıştan iki hafta önce yürürlüğe konan Darülfünûn-i Şahane Nizamnâmesi'ne göre Darülfünûn iki şubeli olarak tasavvur edilmiş fakat "Ulûm-i Aliye-i Diniye"[113], "Ulûm-i Riyâziye ve Tabiiye" ve "Edebiyat" olmak üzere üç şube şeklinde açılmıştır.[114] "Ulûm-i Aliye-i Diniye" de eğitim süresi dört yıl olup diğer iki şubede üç yıldır.[115]

Darülfünûn-i Şahane II. Meşrutiyet dönemine kadar gerçek manada bir gelişme kaydedememiştir.[116] II. Meşrutiyet'in ilanıyla Darülfünûn-i Şahane'nin ismi "Darülfünûn-i Osmânî" olarak[117] değiştirilmiş, 21 Eylül 1908'de[118] eski yeri olan Mülkiye Mektebi'ndeki mevkiden çıkarılıp Zeynep Hanım Konağı'na[119] nakledilmiş ve

[111] Ayşe Zişan Furat, "Darülfünûndaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", *Darülfünûn İlahiyat Sempozyumu* (18-19 Kasım 2009), Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010.

[112] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, s. 259.

[113] Ulûm-i Âliye-i Diniye Şubesi'nde okutulacak dersler şöyledir: Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, Usûl-i Hadis, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelâm, Tarih-i Din-i İslam. bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*., C. 1, s. 194-195.; Siler, a.g.t., s. 75.

[114] İhsanoğlu, *Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı,* C.1, s. 194.

[115] Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri, *Osmanlı Bilim Mirası*, YKY Yayınları, İstanbul, 2017, C..1, s. 328., Zeki Salih Zengin, *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011, s. 64. 1900- 1908 yıllarındaki Ulûm-i Aliye-i Diniye şubesinin ders programı, ders hocaları, öğrenci sayısı, mezun öğrenci sayısı ve bunlar arasındaki önemli isimler için bkz.: Zengin, *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s. 63-66.

[116] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 259.

[117] Ekmeleddin İhsanoğlu'nun belirttiğine göre Darülfünûn-ı Şahane'nin ismi "İstanbul Darülfünûnu" olarak değiştirilmiştir. bkz.: İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri*, s. 328.

[118] Ergün'ün 21 Eylül 1908 olarak verdiği bu tarih Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından 21 Ağustos 1909 olarak verilmektedir. bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, s. 259; karş. İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri*, s. 328.

[119] Bugünkü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Veznecilerdeki binasının bulunduğu yerde bulunmaktadır. bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri*, s. 328.

bir genel müdür kontrolüne verilmiştir.[120] Tıp ve Hukuk Fakülteleri de Darülfünûna bağlanarak fakülte sayısı beşe çıkarılmış, Eczacı ve Dişçi Mektebi de Tıp Fakültesi'ne bağlı olarak kurulmuştur. Daha sonra Darülfünûnun programı üzerine çalışmalar da yapılmıştır.[121] Devlet Darülfünûn için düzenli bir bütçe ayırmaya bu dönemde başlamıştır. Bu dönemde Darülfünûn öğrenci sayısında ciddi bir artış olmuştur.[122]

31 Mart vakası sonrasında Darülfünûn öğretim programlarında değişikliğe gidilip 1909 yılında yayınlanan talimatname ile Darülfünûn altı şubeye ayrılmıştır. Bu şubeler: 1-Ulûm-i Âliye-i Diniye[123], 2-Edebiyat, 3-Fünûn ve Riyaziyat, 4-Hukuk, 5-Tıb ve 6-Ulûm-i Siyasiye (Mülkiye) şeklindedir.[124]

II. Meşrutiyet döneminde Darülfünûn açısından en önemli yıl, teşkilat ve düzenin kanun ve nizamnameler ile kontrol altına alınmaya çalışıldığı 1912 yılıdır.[125] Maarif Nazırı Emrullah Efendi[126] 1912 yılında Darülfünûn'a bağlı bütün idari işlerle ve fakülte ve yüksekokul kuruluşuyla ilgili yeni bir ıslâhat programı uygulamak istemiş ve genel bir

---

[120] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 259.

[121] 1908'deki Darülfünûn şubelerinin programlarını görmek için bkz.: Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, s. 259-261., Zengin, *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s. 73.

[122] Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünûn 1863-1933,* s. 31, 1908-1913 yıllarındaki öğrenci sayısı, öğrencilerin yaşı, uyruğu vb. konularda ayrıntılı bilgi için bkz.: Zengin*, Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s. 91- 98.

[123] 1908- 1909 yıllarındaki ders programı ile 1909-1910 yıllarındaki ders programı aynı olan Ulûm-i Aliye-i Diniye şubesinde okutulması planlanan dersler şu şekildedir: Tefsir-i Şerif, Hadis ve Usul-i Hadis, Usul-i Fıkıh, İlm-i Fıkıh, İlm-i Kelam, Usul-i Tedris (edebiyat şubesi ile ortaklaşa), İlm-i Hikmet ve Tarih-i İlm-i Hikmet ve İlm-i Ahlak, Tarih-i Umumi, Tarih-i Edyan, Siyer-i Nebevi, Kitabet-i Türkiye ve Arabiye.

[124] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 261.

[125] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 264.

[126] Emrullah Efendi Maarif Nazırlığı sırasında yükseköğretime özel bir önem vermiştir. Bu meyanda Avrupa dillerinin iyi bilinmesi gerektiğini düşünerek Darülfünûn'da yüksekokullar için Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Rusça dillerinin öğretileceği bir dil şubesi açmış, Arapça'nın yaygınlaşması için de Darülfünûn'daki Tefsir ve Hadis derslerinin Arapça okutulmasını sağlamıştır. Darülfünûn'a alınacak öğrencileri yükseköğretime hazırlamak amacıyla "ihtiyat sınıfı" açtırmış, yükseköğretimin yatılı olmaması gerektiğini düşündüğü için de bir Darü't-tüllab (öğrenci yurdu) yaptırmak istemiştir. Fakir öğrencilerin yükseköğretimde parasız okutulmaları hakkında da bazı girişimlerde bulunmuştur. Emrullah Efendi için önemli olan konulardan biri de denetim sorunudur. Bu beraberinde Darülfünûna istiklal-i tam ve serbest bir tensikat yapılması konusunda kamuoyu ile hararetli tartışmalara girmesini getirmiştir. Emrullah Efendi yasaları, yönetmelikleri ve tasarıları hazırlama konusunda programsız ve müstebitane davranması, halkın gelenek ve ihtiyaçlarını bilmeden, incelemeden acele ile uygulamalar yapmak istemesi gibi gerekçelerle eleştirilmiştir. Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 42-67.

Nizamnâme Layihası hazırlamıştır.[127] Bu nizamnâme ile "Ulûm-i Aliye-i Diniye Şubesi"nin ismi "Ulûm-i Şer'iye Şubesi" olarak değiştirilmiştir.[128] Bu nizamnâme ile fakültelerin reisleri, memurları, hocaları vs. hakkında düzenlemeler yapılmıştır.[129] 1912 Mart'ında Emrullah Efendi'nin talimatlarıyla çıkarılan "Darülfünûn ve Şuabatının İnzibatına Müteallik Nizamnâme"[130] ile Darülfünûn müdür ve muallimleri emrinde görev yapacak olan Darülfünûn inzibat-ı dahili memurları ihdas edilmiştir.[131] Bu yönetmelikle öğrencilerin Darülfünûn içinde dernek kurmaları, afiş yaptırmaları gibi birçok şey yasaklanmıştır. Hazırlanan başka bir layiha ile de Darülfünûn'a giriş şartları düzenlenmiştir.[132]

Emrullah Efendi'nin Avrupa Üniversiteleri yasalarını göz önünde bulundurarak 21 Nisan 1912 yılında hazırlattığı yasa tasarısı 1913 yılında Maarif Nezareti tarafından "İstanbul Darülfünûn Talimatı" olarak yayınlanmıştır.[133] İstanbul Darülfünûn Talimatnamesi'nin 2. maddesinde yeni bir ders programı gösterilmiştir.[134] Bu talimatname[135] ile Ulûm-i Şer'iye şubesi ders programının Ulûm-i Fıkhıyye ve Ulûm-i

---

[127] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 265.

[128] Mustafa Öcal, "Darü'l Fünûn İlahiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri", *Darülfünûn İlahiyat Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 183- 205.

[129] Şubeler fakülte adını almış, muallimlere de müdderris ünvanı verilmiştir. Talebe ve müderrislerin devam ve disiplin kaideleri düzene sokulmuştur. Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 265; İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri*, s. 329

[130] Bu nizamnâme ile disiplin cezaları yedi kademe olarak belirlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 267.

[131] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 60.

[132] Bu şartların ayrıntısı için bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 265.

[133] İhsanoğlu, *Darülfünûn: Kültürel Modernleşmenin Odağı*, C.1, s.231.; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 268.

[134] Bu talimatnamenin 3. Maddesi ise Darülfünûn'daki şubelere ve Ulûm-i Şer'iye Şubesine kayıt yaptırabilmek için öğrencilerin taşıması gereken özelliklerden, imtihanların keyfiyetinden bahsedilmektedir. bkz.: Zengin, *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s. 70-71.

[135] Bu yönetmelik Maarif Nazırı'na Darülfünûn'u ve bazı dersleri geçici olarak kapatma yetkisi vermiştir. bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s.59.Bu talimatnameyi beğenmeyen Darülfünûn Meclis-i Muallimin'i Maarif Nezareti'ne Ulûm-i Aliye-i Diniye ve Edebiyat şubelerinin yeni esaslar üzerine kurulması gerektiğine dair rapor vermişlerdir. Ulûm-i Aliye-i Diniye Şubesi Meclis-i Muallimin'i bu hususta 11 Kanun-ıevvel 1327 de ilk toplantısını gerçekleştirmiş ve ders programınlarının yeniden düzenlenmesi için altı ayrı toplantı gerçekleştirmiştir. Bu meclisin üyeleri Abdurrahman Şeref Bey riyasetinde Ahmet Midhat, Mustafa Asım, Hasan Fehmi, Ahmed Naim, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmed Said, Abdüllatif, Şükrü

Kelamiyye şeklinde iki kısma ayrılarak uzmanlaşmaya yönelik bir eğitim vermesi teklif edilmiş[136] ve ders programına İlm-i Ahlak-ı Şeriyye ve Tasavvuf, İlm-i Hilaf, Hikmet-i Teşri, Tarih-i İlm-i Fıkıh, Tarih-i İlm-i Kelam, İlm-i ma bade't-tabia, Arap Felsefesi, Felsefe ve Tarih-i Felsefe, Edebiyat-ı Arabiye dersleri eklenmiştir.[137] Bu nizamnamenin 16. Maddesine göre Ulûm-i Şer'iye Şubesi Tefsir ve Hadis, Kelam takımı, Felsefe takımı, Fıkıh takımı ve İlm-i Ahlak-ı Şer'iye ve Siyer takımı olmak üzere beş takıma ayrılmıştır.[138] Talimatname'nin 13. ve 14. Maddesine göre Darülfünûn nazari derslerine, kayıtlı öğrencilerinin haklarına sahip olmamak kaydıyla, dinleyici öğrenciler de kabul edilebilecektir.[139]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Darülfünûn önemli bir gelişme göstermiştir, bu hususta Avrupa'dan gelen çok sayıdaki yabancı hocaların büyük etkisi olmuştur. "Darü'l Mesai" adıyla farklı alanlarda enstitüler kurulmuştur. Bu esnada 1914 yılında çıkarılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile İstanbul medreseleri Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi adıyla tek bir medrese haline getirilmiş ve Darülfünûn'daki "Ulûm-i Şer'iye" şubesi ilga edilerek[140] bu medresenin kısm-ı âlisine bağlanmıştır.[141] Darülfünûn içerisinde bir Şer'iye Şubesinin yeniden yer alması 3 Mart 1924 tarihindeki Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile gerçekleşmiştir.[142] Bu tarihten itibaren görülen değişiklik ve gelişmelere çalışmanın kapsamı dışında kalması hasebiyle yer verilmemiştir.

---

beylerdir. Toplantıların ayrıntısı hakkında bkz.: Ali Arslan, "Darülfünûn İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912), *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2007, C.V, S.13, s. 9-36.

[136] Bu meyanda yapılan teklifin ayrıntısı ve her iki kısım için öngörülen ders programı için bkz.: Zengin, *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi,* s. 76-82. Ancak bu teklif mali yük nedeniyle kabul görmemiş fakat ders programında değişikliğe gidilmiştir. bkz.: Zengin, *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s. 83-90., Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 265., Ayşe Zişan Furat, *Darülfünûndaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Açısından Değerlendirilmesi*, s. 133-147.

[137] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 265; Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünûn 1863-1933,* s. 128.

[138] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 269.

[139] Zengin, *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s. 71.

[140] İlga edildiği sırada Ulûm-i Şer'iye Şubesine kayıtlı olan öğrencilerin sayısı, mezun olanların sayısı gibi konular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Zengin, *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s. 99-100.

[141] İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri*, s. 330.

[142] Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünûn 1863-1933,* s. 131.

2. Medreseler

Medreseler, eğitim tarihimizde üzerinde en çok tartışılan konulardan biridir. Medrese hakkında çok iyi bir yükseköğretim kurumu olduğunu, bugünkü üniversitelerin benzeri bir yapıya sahip olduğunu belirterek olumlu değerlendirmede bulunanlar olduğu gibi,[143] medreseleri 16. yüzyıla kadar devletin ve toplumun yükseköğretim alanındaki ihtiyaçlarını yerine getiren fakat sonraki dönemlerde devletin geri kalma sebeplerinden biri olarak değerlendirenler de vardır.[144] Bu ikinci kanaate göre medreseler önceki dönemlerde kendi görevini yerine getiren bir yapı olup artık asrın gereklerini yerine getiremeyen, dini ve dünyevi meseleleri kavrama hususunda yeterli olamayan bir kurum haline dönüşmüştür.[145]

Medrese Osmanlı Devleti'ne Selçuklulardan miras kalmış olup, devletin birçok kademesine hizmet etmek isteyen elemanların ve yüksek seviyede din ve ilim adamının yetiştirildiği bir eğitim sistemidir.[146] Medreseler Osmanlı Devleti'nde çok önemli birikimler ortaya çıkarmış, alimler, devlet adamları, edipler, sanatkarlar, mimarlar, hekimler yetiştirmiştir.[147] Ağırlıklı olarak dini ilimlerin tahsil edilmesinin yanı sıra bugün pozitif bilimler olarak adlandırılan derslere de yer verilmiştir.[148] Eğitim dili Arapça olmuştur ancak Türkçe'nin korunmasını ve geliştirilmesini de temin edecek uygulamalar

[143] Örneğin Süheyl Ünver, İstanbul Üniversitesi'nin tarihine başlangıç olarak kaleme aldığı eserin önsözünde, İstanbul Tıp Fakültesi tarihini Fatih devrinden başlattığını ve incelemeleri neticesinde İstanbul'da üniversitenin bugünkü anlamda Fatih zamanında kurulduğuna şüphe olmadığı kanaatine ulaştığını belirtmektedir. Ayrıca medreseleri diğer uygarlıkların eş zamanlı yüksek öğretim kurumlarıyla karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalar da mevcuttur. Medrese-Üniversite arasındaki paralellikleri ortaya koyan çalışma için bkz.: Aptullah Kuran, "The Medrese and the University", *Turkish Review*, C.1, S.4 (1986), Ankara, s. 91-102. Medrese ve üniversite farkını ele alan çalışma için bkz.: George Makdisi, *The Rise of Colleges: İnstitutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh University Press, London, 1981.

[144] Medreselerde 16. Asırdan sonra bozulma ve gerileme başladığını iddia eden araştırmacılar bu kanaatlerini Gelibolulu Ali, Kâtip Çelebi ve Koçi Bey gibi Osmanlı aydınlarının rivayetlerine dayandırmaktadırlar. bkz.: Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, S. 3, 1999, s. 23-39; s.26.

[145] Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 11-13 bir mütearife haline gelen bu gerileme tezinin eleştirisi hakkında bkz.: Yaşar Sarıkaya, "*Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi*", s. 23-39.

[146] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 102.

[147] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 102.

[148] Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s. 102.

yapılmıştır. Öte yandan medreselerin 16. yüzyıl sonlarından itibaren bozulmaya başladıkları ve geriledikleri hakkında yaygın kanaat denilebilecek değerlendirmeler mevcuttur. Bu konuyla ilgili olarak Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı* isimli eserinde özellikle 17. yüzyıl sonlarında baş gösteren bozulmanın sebebini akli ilimlerin terk edilerek bunların yerine nakli ilimlerin konulmasını, medrese kanununa uymayan rüşvet, iltimas, ulema çocuklarının kayırılması, müderrislerin ihmalkarlıkları gibi usulsüzlükleri, ehil olmayan kişilerin ilmiyeye dahil olmalarını göstermektedir.[149] Baltacı da medreselerin geri kalma sebeplerini "*nüfus kesafeti, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar, ulema-zadegan sınıfının doğuşu, ilmiyeye aid kanun, talimat ve geleneğin çiğnenmesi*"[150] olarak belirtmektedir. Atay medrese eğitiminin gerileme sebeplerini "*merkeziyet, saltanat kavgaları, öğrenci isyanları, öğretim dili, dini ve ilmi hürriyetin olmaması, ferdiyetçilik ve bencillik*" olarak saymaktadır.[151] Araştırmacıların medreselerdeki gerileme tarihini 16. yüzyıl sonlarına götürmelerindeki dayanak Gelibolulu Ali,[152] Katip Çelebi ve Koçi Bey[153] gibi medreselerdeki eğitimin keyfiyetine dair tenkitlerde bulunan Osmanlı aydınlarının rivayetleridir.[154]

Medreselerdeki eğitimin keyfiyeti hakkında yapılan bu değerlendirmeler daha çok medresedeki eğitimin işleyişi, medrese sisteminin kanunlarına riayet edilmemesine yöneliktir. Ancak Tanzimat ile başlayan süreçte medreselere yöneltilen eleştiriler bir eğitim ve öğretim kurumu olan medrese sisteminin kendisine, eğitim usulüne

---

[149] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 67-70.

[150] Cahit Baltacı, *XV.- XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseler*i, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 64.

[151] Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 133-173.

[152] 1581 yılında kaleme aldığı eserinde medreselerde öğretimin düzensiz ve plansız olduğundan, rüşvet ve iltimasla müderris olan hocalardan şikâyet etmektedir. bkz.: Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 26.

[153] Koçi Bey risalesi olarak maruf olan eserinde 16. Yüzyıl sonlarında ilmi mevkilere ehliyetsiz ve liyakatsiz kişilerin gelmesinden ve Sahn medreselerinde itibar kaybı yaşandığından bahsetmektedir. bkz.: Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 17.

[154] Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 26. Bu rivayetlerin geçerlilik ve doğruluk değeri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme ve o dönemde yabancıların medrese hakkındaki intibaları için bkz.: Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 24-39.

yöneliktir.[155] Bu dönemle birlikte medreselerin varlığı, yapısı, işleyişi açık bir şekilde sorgulanmış, medrese sitemi gerilemiş, bozulmuş ve zamanın şartlarına uymayan bir sistem olarak telakki edilmiştir.[156] Tanzimat döneminde medreseler için çok önemli olan vakıflara el konulduğu, medrese hocaları ve öğrencilerinin küçümsendiği, medreselerin yıkılıp yok olmaları için kendi haline terk edildiği şeklinde aktarımlar mevcuttur.[157] II. Meşrutiyet döneminde ise medreseler hakkında yukarıda da işaret ettiğimiz üzere İslamcı, Batıcı, Türkçü her akımdan aydın görüş beyan etmiş ve medreselerin ıslâhı konusunu yeniden gündeme taşımıştır. Çalışmanın bu bölümünde II. Meşrutiyet devrinde medrese ıslâhına yönelik fikirler ele alınacak ardından medreseleri ıslâh hususunda gerçekleştirilen resmi faaliyetler üzerinde durulacaktır.[158] Bu faaliyetlerin başında da Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1910) ve Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi (1914) gelmektedir. Bu nizamnamelerin yanı sıra dönem içerisinde açılan yeni medrese kuruluşlarına ve arayışlarına yer verilecek böylece II. Meşrutiyet döneminde medreselerin durumu bir bütünlük içerisinde ele alınacaktır.

a. Medrese Islâhına Yönelik Görüş ve Düşünceler

II. Meşrutiyet döneminde medrese sisteminin çöktüğünü iddia ederek varlığını sorgulayan tartışmalar daha da artmış, özellikle Batıcı olarak nitelendirilen aydınlar tarafından medrese zihniyeti, ulema, medrese öğrencileri ve medresede gerçekleştirilen eğitim öğretim hakkında diğer akımlara oranla daha fazla eleştiriler yapılmış ve

[155] Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 28.

[156] Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 29.

[157] Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 27.

[158] II. Meşrutiyet öncesinde Medreselerin ıslâhı konusunda yapılan çalışmalar için bkz.: Hasan Sabri Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. Ve XX. Yüzyıllarda)*, İstanbul Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2017, s. 186- 195. Medreselerin varlığı, yapısı, işleyişi, açık bir şekilde ilk defa Tanzimat'tan sonra sorgulanmaya ve tartışılmaya başlanmıştır. Medreseleri gereksiz gören zihniyet, işe önce bu kurumları yıpratmakla başlayacak, bir imaj değişikliği ve itibar kaybı sağlayacaktır. Medreselerin gerilediği, bozulduğu, asrın ihtiyaçlarına uymadığı, Türklüğe hiçbir yararının dokunmadığı, milli değerleri körelttiği propagandası, hep bu amaca hizmet edecektir. bkz.: Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 27

medreselerin kapatılması fikri dahi dillendirilmiştir.[159] Türkçüler medreselerin içinde sadece din görevlilerinin yetiştirildiği dinî-ruhânî bir eğitim müessesesi haline dönüştürülmesini talep etmişlerdir. Bu akımların karşısında medreselere en çok ilgi gösteren, medreselerin ıslâhı üzerine fikir yoran gurup olarak İslamcılar medresenin yeniden sistemin merkezinde olmasını, yeniden inşa ve ihya edilerek devletin önemli bir eğitim müessesesi olarak kalmasını istemişlerdir.[160] İslamcı düşünürler medreselerin İslam bilim tarihindeki rolünü hatırlatmışlar ve medreselerin ilgasına değil ıslâhına çalışılmasının daha doğru olduğu hususunda fikir beyan etmişlerdir. Medresedeki eğitimin ıslâhı hakkında haftalık veya aylık birçok yayın organında çok sayıda rapor, haber, makale ve risaleler yayınlanmış, bu konuyla ilgili toplantılar ve konferanslar düzenlenmiştir. Böylece konuyu sadece medrese öğrencileri ve ulemanın sorunu olmaktan çıkarıp kamuoyunun gündemine taşımışlardır.[161] *Sırat-ı Müstakim*/*Sebilürreşad*, *Beyanü'l-Hak* gibi İslamcı dergilerde medreselerin İslam tarihindeki işlevinden, İslam bilimlerinin tedrisi ve tahsili hususundaki rolünden bahsedilmiş, zamanla kendini yenileyememesi, devlet ricalinin medreseleri ihmal etmeleri gibi sebeplerle geri kaldıkları ifade edilmiştir. İslamcılar ülke genelindeki misyonerlik çalışmalarına karşı gelebilmenin yolunun da İslam hakkında ortaya atılan şüphe ve eleştirilere cevap verebilecek nitelikte ilim sahibi ulemanın yetiştirilmesinden geçtiğini ileri sürmüşler ve bunun da ancak medreselerin ıslâhı ile gerçekleşebileceğini dile getirmişlerdir.[162] II. Meşrutiyet döneminde *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad, Beyanü'l-Hak* dergilerinde yayımlanan medrese ve medrese ıslâhatına dair dönemin önemli simalarının ve medrese öğrenci ve hocalarının kaleme aldığı yazıların medrese ıslâhatı meselesini gündeme taşıması, bu ihtiyacın öncelikli ve önemli olduğu fikrini kabul

[159] Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996, s. 201.

[160] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 105.

[161]Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*; s.105; Doğan, *İslamcıların Eğitim Öğretim Görüşleri*, s. 122-123.

[162] Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi,* s. 125.

ettirmesi, bu hususta gerçekleştirilen resmi medrese ıslâhatı çalışmalarına tesir etmesi ve bir nevi çerçevesini belirlemesi bakımından oldukça önemlidir.[163]

II. Meşrutiyet döneminde en çok tartışılan konulardan biri olan medreseler ve medreselerin ıslâhı hususunda dönem aydınlarının fikirlerini görmek, Reşid Rıza'nın dönemin önde gelen aydınlarıyla gerçekleştirdiği birebir görüşmeler dikkate alındığında tezimizin oturduğu çerçeveyi anlamak açısından da önem arz etmektedir. Çerçeveyi dönem düşünürlerinin yazılarından yola çıkarak fikirlerini zikretme yoluyla çizmek mümkün olsa da biz burada medresenin ıslâhı hususunda hangi konulara değinildiğini temel alarak aynı konudaki farklı düşünürlerin görüşlerini zikretmeyi, çerçevenin odak noktasına medreselerle ilgili hususları koymayı tercih ettik.

Medreseler hakkında yapılan eleştirilere ve çözümlere yer vereceğimiz bu kısımda medresenin idari yapısına, genel eğitim sistemi içerisindeki konumu, faydası, işlevi ve gerekliliğine dair, öğretim muhtevası ve hedefine, öğrencilerin durumuna ve müderrislerin durumuna yönelik fikirlere yer vereceğiz.[164]

i. Medresenin İdari Yapısına Yönelik Görüş ve Düşünceler

16. yüzyılda Meşihat'ın bünyesinde medresedeki eğitim öğretim faaliyetlerini yönetmek, denetlemek ve düzenlemek üzere kurulan, medreseye öğrenci kabulü, medreselerdeki eğitim ve öğretimin düzenlenmesi, medrese hocalarının, hizmetçilerin ve personelin maaşlarının temini gibi konularla ilgilenen Ders Vekaleti II. Meşrutiyet döneminde en temel görevlerini[165] maddi imkansızlıklar ve personel eksikliği sebepleriyle yerine getiremiyordu. Dönemin medreselerle ilgili en büyük sorunları medreselerin vakıflarına devletin el koyması, vakıfların bir kısmının Maarif Nezareti'ne

[163] Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlılarda Medreselerin Islâhı Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", *Diyanet İlmi Dergi*, C.34, S.2, 1998, s. 46.

[164] Medrese binaları meselesi de dönem içerisinde önemli bir yer tutsa da burada konumuzun odak noktasının dışında kalması sebebiyle yer vermeyeceğiz.

[165] Taşrada bulunan medreselerin durumu, eğitim-öğretim seviyesi, buralardaki öğrenci ve müderris sayısı gibi hususlar hakkında bilgisi yoktu ve müderrislerin maaşı ve öğrencilerin iaşesinin temini, ülke genelindeki medreselerdeki eğitimin keyfiyetini denetleyerek buralarda eğitimin devamlılığını sağlamak gibi görevleri dahi yerine getiremiyordu. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 325., Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 81,

verilmesi, bir kısmının idari olarak Meşihat'e bağlı iken mali olarak Evkaf ve Şer'iyye Nezareti'ne bağlı olmasıdır.[166] Bu ikiliğin getirdiği bazı ihmaller, medresenin sürekliliği için bir nevi can damarı olan vakıfların devlete bağlanması sonucu medreselerin hükümete bağlı ve muhtaç olması ve devletin medreseleri ihmali, medreseleri hem müderrisler ve öğrenciler açısından zor durumda bırakmış hem de eğitimin devamlılığını ve niteliğini etkilemiştir.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı hususunda en temel konuların başında medreselerin hangi seviyede bir eğitim kurumu olacağı, medreselerdeki derecelendirmenin keyfiyeti, Meşihat'a mı yoksa Maarif Bakanlığı'na mı bağlı olacağı, genel eğitim içerisindeki yeri, faydası, fonksiyonu ve gerekliliği gibi konular gelir. Bu hususlarda düşünürler farklı teklifler ileri sürmüş medresenin konumu hakkında ilgasını isteyenlerle ıslâhını isteyerek eğitim sisteminin önemli bir kurumu olarak kalmasını isteyenler olmuştur. Abdullah Cevdet medreseleri sınıf-ı ruhani yetiştirecek mektepler olarak görmüş ve halk üzerinde son derece önemli etkileri olması sebebiyle medreseleri önemsemiştir. Bununla birlikte Batıcı akımın önde gelen isimlerinden Kılıçzade Hakkı *İçtihad* dergisinde kaleme aldığı "Pek Uyanık Bir Uyku" başlıklı yazısında medreselerin ilga edilip Süleymaniye medresesi yerine College de France tertibinde gayet mükemmel bir Ulûm-i Edebiye Medresesi yapılmasını ve Fatih Medresesi yerine Ecole Polytechnic tarzında diğer bir Medrese-i Aliye meydana getirilmesini istemektedir.[167] Ziya Gökalp[168] 1894 ile 1909 yılları arasındaki yazılarında bir kasabadaki tüm medreselerin "Medrese-i Külliye" adında toplanarak yeniden örgütlenmesini, orta ve yüksek dereceli iki kısımdan oluşmasını teklif etmiştir.[169] Ancak II. Meşrutiyet'ten sonra Türklük ve laiklik

[166] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 87.

[167] Kılıçzade Hakkı Bey, "Pek Uyanık Bir Uyku", No:57, s.1261. Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 142.

[168] Mustafa Ergün, Ziya Gökalp'in II. Meşrutiyet dönemi boyunca eğitimle ilgili görüşlerini üç öbekte toplar: 1- 1909 yılında ileri sürdüğü bazı iyileştirme önlemleri, 2- 1913 yılındaki ütopik eğitim düzeni, 3- 1913 sonlarıyla 1914'te "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" tezine paralel olarak geliştirdiği eğitim düzeni. bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 137.

[169] 1909'a kadar olan yazılarında Ziya Gökalp medrese ve tekkelerin iyileştirilmesi üzerinde durur. Ona göre İslam'ın yükselişinde de çöküşünde de medreselerin rolü büyüktür. İslam'ın çöküşü öncelikle ders programlarının ve kitaplarının kısırlaştırılması sebebiyle medreselerde başlamış, daha sonra Osmanlı'nın her alanına yansımıştır. Ona göre meşrutiyetin sağlam olabilmesi için halkın doğru dini bilgiye sahip olması önemlidir ve bunun sağlayıcısı da medreselerdir. Medreselerin "hürriyet, uhuvvet, müsavat ve adalet"

konularındaki fikirlerinin değişmesiyle medrese hakkındaki düşünceleri de değişmiş, medreselerin içinde sadece din görevlilerinin yetiştirildiği bir eğitim kurumu haline gelmesini, Şeyhülislamlık'a değil Eğitim Bakanlığı'na bağlı olmasını ve yüksek dereceli eğitim veren medreselerin kapatılmasını teklif etmiştir.[170]

Hocazade Muhyiddin 1897 yılında yayınladığı *Medreselerin Islâhı* isimli eserinde medrese eğitim süresinin 10 yıl ile sınırlandırılarak buradaki eğitimin Maarif Nezareti'ne bağlı idadi mekteplere denk tutulmasını, dolayısıyla medreselere sadece mekteb-i ibtidaiyye mezunlarının alınmasını ve medrese mezunlarına tıp, hukuk, mülkiye gibi yüksek okullara girme hakkı verilmesini önermiştir.[171] Hocazade Muhyiddin medrese eğitim sisteminin orta ve yüksek olmak üzere iki dereceli bir eğitim kurumu haline gelmesini istemiş, bu görüş Eşref Efendizade Şevketi ve Alimcan İdrisi gibi alimler tarafından da benimsenmiştir.[172] Şevketi, eğitim ve öğretimin *durus-ı tali* olarak isimlendirdiği sekiz senelik bir eğitim ve lise eğitimine mukabil olan kısım ile *durus-ı ali* olarak isimlendirdiği üniversiteye denk olacak dört şubeden oluşan kısım olmak üzere iki dereceli olmasını önermiştir.[173] Buna göre durus-ı tali kısmında temel ve genel eğitim verilir ve ilimlere giriş mahiyetinde ulûm-i diniyye, riyaziyyat, tabiiyat, hikmet, coğrafya, tarih ve hıfz-ı sıhhat dersleri okutulur. Bu kısımdan mezun olanlar medresenin âli kısmına kayıt olabileceği gibi Maarif Nezareti'ne bağlı diğer mesleki ve teknik okullara da

fikirlerinin verildiği bir kurum olmalı bunun için de ıslâh edilmesi gereklidir. Gökalp'in zikredilenler dışında ıslâh önerisi şu şekildedir: Her derse bir uzman müderris verilmeli, müderrislerin maaşları arttırılmalı, derse gelmeyen müderrislerin maaşlarından gündelik olarak kesintiler yapılmalı, medrese öğrencilerine elbise ve yemek verilmeli, medreselerdeki öğretim ruhu ve kitaplar da değiştirilmeli, şerhler ve talikler bırakılarak esas kaynak eserlere yönelinmeli, her bilimin tarihi gelişimi ve kaynaklanma biçimi de öğretilmelidir. bkz.: Ziya Gökalp*, Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı: 1894-1909, XLIII "Medreseler"*, (der. Şevket Beysanoğlu), Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1956, s. 115-117; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 138; 326; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 112.

[170] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 104- 105.

[171] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 98.

[172] Alimcan el-İdrisi, "Islâh-ı Medâris", *Sırat-ı Müstakim*, C.5, S.123 (30 Kanun-i evvel 1326/12 Ocak 1911), s. 310-311; Hafız Eşref Efendizâde Şevketî, *Medâris-i İslâmiyye Islâhat Programı*, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1329, s. 3; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 109.

[173] Şevketi, *Medâris-i İslâmiyye Islâhat Programı,* s.17-19., Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 110, 118.

geçebileceklerdir. Durus-ı Âli ise Ulûm-i Şer'iyye, Fıkıh, Hikmet, Lisan ve Edebiyat olmak üzere dört şubelidir ve öğrencinin seçtiği şubeye göre ihtisas eğitimi verilir.[174]

Gürünlü Hilmi medreselerin orta ve yüksek dereceli olarak iki kısma ayrılmasını, orta kısımda yardımcı ilimler okutulmasını, yüksek kısımda eğitimin beş seneden oluşup Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelam olmak üzere üç bölümden oluşmasını teklif etmiştir.[175] Halim Sabit de medreselerin orta ve yüksek olmak üzere iki kısma ayrılmasını, birinci kısmın ulûm-i diniye yanında zamanın ihtiyaçlarının bir gereği olan Ulûm-i Riyâziye, Tabiiye ve Coğrafya gibi derslerin okutulduğu orta dereceli medreseler olmasını, ikinci kısmın ilk iki senesinde aynı eğitimin verilip daha sonra ihtisaslaşmaya yönelik şubelerin bulunduğu İslami ilimlerin okutulduğu yüksek dereceli medreseler olmasını teklif etmiştir.[176]

Aydın Mebusu Mehmed Ubeydullah Efendi medreselerin Darülfünûn misali örgütlenmesini talep etmiş, üniversitelere denk olacak medreselerde sadece dini ilimlerin değil modern ulûm ve fünûnun da okutulması gerektiğini beyan etmiştir.[177] Celal Nuri de medreselerin kapatılmasının yanlış olacağını ifade ederek medreseleri birer Darülfünûn olarak nitelemiş[178] ve en büyük Darülfünûn'un Mekke'de açılmasını önermiştir. Bursa müderrislerinden Ahmed Zaid medreselerin de mektepler gibi dört devreden oluşmasını, ilk devrenin ibtidai, ikinci devrenin rüşdi, üçüncü devrenin idadi ve dördüncü devrenin de yüksek kısımlara tekabül etmesini önermiştir.[179]

---

[174] Şevketi, *Medâris-i İslâmiyye Islâhat Programı,* s. 8-18, Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 110.

[175] Gürünlü Hilmi, "Islâhat-I Medâris Hakkında Bir Mütalaa", *Sırât-ı Müstakîm,* C.3, S.65(19 Teşrinisani 1325/02 Aralık 1909), s. 200-205., Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 45.

[176] Halim Sabit Kazanlı, "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", *Sırât-ı Müstakîm,* C.5, S.124 (6 Kanunisani 1326,7 19 Ocak 1911), s. 336; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s.45.

[177] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s.326, Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 112,

[178] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s.327.; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 113.

[179] Ahmed Zaid, "Islâh-ı Medâris Bugün Ne Surette Kabil Olabilir?", *Sırât-ı Müstakîm*, C.5, S.128 (3 Şubat 1326/ 16 Şubat 1911) s. 390-392., Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler*. s. 46.

ii. Öğretimin Amaçları ve İçeriğine Yönelik Görüş ve Düşünceler

Medrese eğitimi ile ilgili en çok tartışılan konulardan birisi de medreselerdeki eğitimin ne şekilde olacağına yöneliktir. Birçok kişi medrese eğitiminin içeriği, ders programları, öğretim yöntemleri, derslerde okutulacak kitaplar hakkında eleştiri ve çözüm önerisinde bulunmuştur.

II. Meşrutiyet dönemine kadar medreselerin eğitim süreleri farklılık göstermektedir. Bu durumda medreselerde standart bir eğitim planlaması yapılmaması, her medresede okutulan ilmin, kitabın müderrisin durumuna bağlı olması ve bir öğrencinin dersten geçmesinin de öğrencinin kendi akademik potansiyeline ve hocasının onayına bağlı olması etkili olmuştur. Lakin Tanzimat'la birlikte tüm medreselerde verilen eğitimin standart olması yönünde fikirler dile getirilmiştir. Ancak II. Meşrutiyet döneminde bile medreselerdeki eğitim süresi hususunda farklı görüşler ileri sürülmeye devam etmiştir. Medreselerdeki eğitim süresi esasında medreselerin genel eğitim sistemi içerisindeki konumuna göre şekillenecek bir mesele olması hasebiyle bu konumlandırmaya göre muhtelif fikirler mevcuttur. Örneğin Ahmed Zaid medreselerin dört devreli olmasını talep etmiş, taşra ile vilayet medreselerinde eğitim süresinin farklı olması gerektiğini beyan ederek şehirler için birinci devrenin 4 yıl, ikinci devrenin 3 yıl, üçüncü devrenin 3 yıl ve dördüncü devrenin de 4 yıl olmasını, dolayısıyla toplam öğretim süresinin de 14 sene olmasını önermiştir.[180] Orta ve yüksek kısımlı şeklinde iki kademeli bir medrese tasarlayan Gürünlü Hilmi ise orta kısmın 10 yıl, yüksek kısmın 5 yıl olması üzere toplam 15 yıl olmasını teklif etmiştir. Senede dokuz ay eğitim verilmesi gerektiğini söyleyen Gürünlü Hilmi Zilhicce ayının beşinden on beşine ve Recep ayının yirmisinden Şevval ayının onuna kadar tatil olmasını önermiştir. [181] Medrese ıslâhatı hakkında oldukça ayrıntılı bir eser kaleme alan Şevketi medreselerdeki eğitim süresi ile ilgili olarak da görüşlerini ayrıntılı bir biçimde ifade etmiştir. Şevketi tali kısmın 8 yıl olmasını, ali kısımdaki hadis ve fıkıh şubelerinin 4-6 yıl, diğer şubelerinin ise 3-5 yıl arasında olmak üzere toplam medrese eğitim süresi 11-14 yıl arasında olması gerektiğini beyan

[180] Ahmed Zaid, "Islâh-ı Medâris Bugün Ne Surette Kabil Olabilir?", s. 391.

[181] Gürünlü Hilmi, "Islâhat-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa", s. 203, Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 53.

etmiştir.[182] Şevketi o döneme kadar mevcut olan medreselerdeki tatil zamanının Recep, Şaban, Ramazan aylarında değil de yaz aylarında olması gerektiğini, bayramlar ve Cuma günleri dışında her gün ders olması gerektiğini, derslerin tali kısımda 55, ali kısımda 45 dakika olması gerektiğini beyan etmiştir.[183]

Medreselerdeki öğretimin içeriğine dair eleştiri ve çözüm önerilerini ilk dile getirenlerden biri olan Ali Suavi medreseler hakkındaki yazılarını kendi çıkardığı *Muhbi*r dergisi ile *Ulûm* isimli dergide yayınlamıştır.[184] Daha önce bahsi geçtiği üzere Ali Suavi II. Meşrutiyet döneminin en önemli üç akımı olan İslamcı, Batıcı ve Türkçü akımlar üzerinde etkili olan bir isimdir. Dolayısıyla her akımdan kişilerin medresenin içeriğine dair fikirleri benzerlik teşkil etmektedir. Batıcılar medreselerden akli ilimlerin kaldırılarak hurafe ve menkulata mebni ilimlerin okutulması,[185] ilmin sadece dini olarak anlaşılıp yeni ilimlere yer verilmemesi gibi iddialarda bulunarak medrese öğretim programını tenkit etmiş, Kur'an'ı Kerim'in gerektiği şekilde anlaşılabilmesi için din ilimlerine ilaveten akli ilimlerin öğretiminin yapılması gerektiğini dile getirmişlerdir.[186] Abdullah Cevdet Avrupa medreselerinde İnciller'in, Tevratlar'ın tetkiki yapıldığını, fıkıh yanında Avrupa kanunlarının tamamının takip edildiğini, hıfzı's-sıhha derslerinin ve birkaç yabancı dilin medrese programına dahil olduğunu bizde ise öğretimin dini ilimlere mebni olup bunların da fikri hürriyetten uzak bir şekilde sadece menkulata dayalı olarak

[182] Şevketi, *Medâris-i İslamiyye Islâhat Programı*, s. 19.

[183] Şevketi, *Medâris-i İslamiyye Islâhat Programı*, s. 19-20.

[184] Ali Suavi yayınladığı yazılarda medresedeki ders programlarının ve öğretim metodunun eskiliğinden şikâyet etmiş, asıl metinler yerine senelerce şerh ve haşiyelerle meşgul olunarak dallanıp budaklanmış bahislerle uğraşıldığını, bu darmadağınık ifadelerle medrese tedrisinin bıktırıcı bir hal aldığını dile getirmiştir. Ali Suavi'nin işaret ettiği şerh ve haşiye meselesi kendisinden sonra gelen neredeyse bütün düşünürler tarafından aynı şekilde dile getirilmiştir. Ali Suavi medrese eğitimin üç dereceye ayrılarak şubelerden birinde Türkçe, Geometri, Astronomi, Tarih ve Coğrafya gibi derslerin okutulmasını, diğer bir şubede İslam hukukunun uygulanışı ve Osmanlı devlet hukukuna dönüşümünün araştırılmasını ve Avrupa'dan alınan ilimlerin İslami bakış açısından süzülmesi gerektiğini, öğrencilerin modern ilimleri okumalarını ancak kendi dinlerine yabancılaşmamaları gerektiğini önermiştir. bkz.: Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 84-85 ve 95-96.

[185] Medreselerin gerileyiş sebebi olarak akli ilimlerin ihmal edilmesi hususundaki değerlendirmeler için bkz.: Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongre Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul, 2001; Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", s. 23-39.

[186] Doğan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler*, s. 215-216.

işlenildiğini, Arapça eğitiminin bile yıllarca sürmesine rağmen tam bir şekilde öğretilemediğini beyan etmektedir.[187]

Ders Vekili Halis Efendi medreselerin ıslâhı hususunda büyük gayret sarf etmiş, Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin hazırlanmasında ve çıkarılmasında büyük rol oynamıştır. Bu nizamnamenin kamuoyuna duyurulduğu Fatih Tabhane medresesinde gerçekleştirilen konuşmasında da medreselerdeki eğitim programlarının zamanın şartlarına uygun olarak yeniden düzenlendiğini yeni fünûnun ilave edildiğini ve ders işleme metodunun da değişeceğini bildirmiştir.[188] Ders vekaletinin hazırladığı programda medrese derslerine Osmanlıca, Farsça, Hesap, Matematik, Cebir, Kozmografya, Kimya, Fizik, İslam Tarihi, Botanik, Zooloji ve Jeoloji dersleri eklenmiştir. Bu derslerin öğlen vakitlerinde camilerde değil de özel dershanelerde işlenmesi kararlaştırılmıştır.[189]

Mehmet Fuad medreselerle mektepler arasındaki zıtlık ve nefretin kaldırılmasının önceliğine işaret etmiş ve çözüm olarak medreselerde Batı tarzı eğitim veren okullardaki müfredatın aynısının uygulanmasını teklif etmiştir.[190] Ancak bu teklif, medreseleri laik okullara dönüştürmek anlamına geleceği gerekçesiyle Ubeydullah Efendi tarafından bu teklif reddedilmiştir. Ubeydullah Efendi'ye göre medreselerin kuruluş gayesi, amaç ve hedefleri, eğitimin muhtevası değişmemeli, ancak bazı dersler ıslâh edilmeli ve yeni ulûm ve fünûn eklenmelidir.[191] *Beyanu'l-Hak*'ta yazı kaleme alan ilmiyeden bir zat da İslâm Tarihi, Muhtasar Coğrafya-i Umumi, Yeni ve Eski Astronomi, Hikmet-i Tabiiyenin meşhur ve önemli konuları, Hesap (aritmetik, ondalık sayılar, bayağı kesir, orantı, şirket,

[187] Doğan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler*, s. 216.

[188] "Alem-i İslam'a Bir Tebşir: Medâris-i İslamiye'de Bir Hatve-i Tekâmül", *Sırât-ı Müstakîm*, C.3, S. 76(4 Şubat 1325/ 17 Şubat 1910), s. 381.

[189] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 131.

[190] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 329; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 113.

[191] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 113.

iskonto); Osmanlı belâgatı, Fars edebiyatı, Batı dillerinden İngilizce veya Fransızca'nın ders programına eklenmesi gerektiğini beyan etmiştir.[192]

İslamcılar zamanın gelişmişlik ve medeniyet seviyesini yakalamak, ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için ve dini ilimlerin daha iyi anlaşılabilmesi ve öğretilmesi için çağın şartlarına uygun ulûm ve fünûnun medrese programına eklenmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.[193] Örneğin Kazanlı Halim Sabit Efendi *Sırât-ı Müstakîm*'de kaleme aldığı "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle" başlıklı yazısında modern ilimlerin dini ilimlerin anlaşılması için nasıl kullanılacağı hususunda ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de geçen yeryüzü ve gökyüzüyle ilgili ayetlerin daha iyi anlaşılması için Jeoloji, Kozmografya ve Astroloji gibi ilimlere medreselerde yer verilmesi gerektiğini belirtmiştir.[194] Ayrıca ders programlarında yer alması gerektiğini düşündüğü derslerin tamamının nedenlerini de açıklamıştır.[195] İslam'ın yüceliğinin idrak edilmesi için her zamankinden daha çok müdafaa edilmesi gerektiğini, Müslümanların dinler arasındaki konumunun bilinmesi için Tarih-i Edyan ve Mukayese-i Edyan dersinin ve İlm-i Kelam dersinin okutulmasının önemini vurgulamıştır. Kelam dersi neredeyse bütün İslamcıların yeni felsefi akımlara karşı İslam'ın hakikatlerini ortaya çıkaracak ve İslam'a yöneltilen şüpheleri giderecek ders olarak düşünülmesi sebebiyle en çok vurgu yaptıkları derstir. Kazanlı Halim Sabit Efendi İlm-i Ruh ve İlm-i Nefs, İlm-i Ahlak, İlm-i Mantık, İlm-i Teşrih, İlm-i Vezayif-i Aza, İlm-i Terbiye, Hıfzı's-Sıhha gibi derslerin okutulması gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca medreselerde okutulan dini ilimlere de Siyer-i Nebevi, Menakıb-ı Kibar-ı İslam, İlm-i Tasavvuf, Hitabet ve Kitabet derslerinin eklenmesini talep etmiştir.[196] Bu anlayışın bir örneğini de Ahmed Zaid'de görmek

---

[192] Müntesibin-i ilmiyeden bir zat, "Islâh-ı Tedris Hakkında Mütalaa Mahsusa", *Beyanu'l-Hak*, C.1, S.13, s. 276; Ramazan Boyacıoğlu, "Beyan'ul Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1998, S.2, s. 51-92.

[193] Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 70.

[194] Kazanlı Halim Sabit, "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", s. 335.

[195] Kazanlı Halim Sabit, "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", s. 333-336. Ayrıca Kazanlı Halim Sabit'in derslerin nedenleri hakkındaki görüşlerini bir tablo halinde görmek için bkz.: Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 54-56.

[196] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 123.

mümkündür. Ahmed Zaid İslam'ın hükümlerinin gereği gibi tebliğ edilebilmesi için yeni fünûnun tahsilinin zaruri bir hal aldığını, bu yeni fünûnun gerektiği kadar medrese öğretim programına dahil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[197]

Eşref Efendizade Şevketi de medreseleri orta ve yüksek olmak üzere iki kısma ayırmış, orta kısımda neredeyse mektep müfredatının aynısını uygulamıştır. Hangi dersin hangi senede haftalık kaç saat olarak verileceğini göstermesi bakımından oldukça sistemli bir öneri olmuştur. Yüksek kısım için sunduğu tasarı dört şubeden oluşur ve her şube de kendi içinde kısımlara ayrılır. Ancak buradaki program orta kısımdaki kadar sistemli değildir.[198] Şevketi'nin medreselerin ıslâhı hususunda hazırladığı eseri Şeyhülislam Musa Kazım tarafından bir tezkire ile Sadrazamlığa sunulmuştur. Şevketi eserinde derslerin içeriğinin ve işlenme usulünün zamanın şartlarına göre ancak medresenin eğitim yapısı bozulmadan yeniden düzenlenmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Şevketi, şeyhülislam Musa Kazım'a sunduğu ıslâhat programında temel derslere ek olarak resim, spor ve dördüncü sınıf itibariyle bir Batı diline yer vermiştir.[199] Meclis'te görüşülen bu programa Ömer Fevzi destek vermiş ancak bu ıslâhatın bir anda gerçekleştirilemeyeceğini, kademe kademe uygulanması gerektiğini dile getirmiştir.

Dönem düşünürlerinden farklı olarak Alimcan el-İdrisi medreselerde yarım yamalak Hesap, Hendese, Cebir, Kimya gibi fenlerin okutulmasına taraftar olmadığını, medreselerde sadece İslami ilimlerin okutulması gerektiğini, medrese öğrencilerinin ibtidai mekteplerde gördüğü Fen ilimleri ile yetinmesinin daha uygun olacağını ileri sürmüştür.[200]

Zamanın şartlarına uygun ilimleri öğrenme, bu alanda yazılan eserleri tercüme etme, müsteşriklerin ve misyonerlerin İslam'a karşı fikri saldırılarıyla mücadele etme gibi sebeplerle medreselerde yabancı dil eğitimi verilmesi gerekliliği de dile getirilmiştir.

---

[197] Ahmed Zaid, "Islâh-ı Medâris Bugün Ne Surette Kabil Olabilir?", s. 390.

[198] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 331.

[199] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 115.

[200] Alimcan el-İdrisî, "Islâh-ı Medâris Hakkında- 2", *Sırât-ı Müstakîm*, C.5, S.123 (30 Kanunievvel 1326/ 12 Ocak 1911), s. 310., Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 73-74.

Buna karşılık medreselerde yabancı dil eğitimi verilmesini istemeyen kişiler olmuş, Musa Kazım bu kişilere taassup sahibi olunmaması gerektiğini belirtmiş, dil eğitimi hususunda dini herhangi bir engel bulunmadığını ifade etmiştir.[201] Halim Sabit de medreselerde dil eğitimi ile ilgili olarak Ezher'de yeni başlayan Fransızca eğitimini övmüş, Osmanlı medreselerinde Fransızca'dan ziyade İngilizce ve Almanca eğitimi verilmesinin daha faydalı olacağını beyan etmiştir.[202]

Medreselerde okutulan kitaplarla ilgili ilk ciddi eleştiriyi Şeyh Alizade Hoca Muhyiddin'in yaptığını söylemek mümkündür. 1897'de yayınlanan *Medreselerin Islâhı* adlı risalesinde medreselerde çoktan eskimiş olan Yunan felsefesinin aynısı mesabesindeki kitapların okutulduğunu bunların Hesap, Cebir ve Hendese'den Eşkal, Hey'etten Kürre Risalesi ve Şerh-i Çağmını, Hikmet-i Tabi'iyeden Şerh-i Kadimiri ve Haşiyeleri olduğunu belirtir. Kelam kitaplarının bile Yunan ilimlerinin muhakematıyla dolu olduğunu iddia eder.[203] Medreselerdeki ders programının ıslâhı hususunda senelere göre düzenlenmiş bir program vererek medresede halihazırda tedrisi yapılan derslerin yanına matematik ve tabiat bilgisi gibi yeni dersleri eklemiş, dini ilimlerin Arapça, diğer ilimlerin Türkçe okutulmasını tavsiye etmiş, Fransızca'nın da yabancı dil olarak teklif edilmesini beyan etmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde de Türkçü, Batıcı, İslamcı birçok düşünür medreselerde okutulan şerh ve haşiyeleri eleştirmiş, üç yüz beş yüz sene önce yazılmış kitapların kimseye bir faydası olmadığı, bu kitapların ezberci bir mantık yerleştirdiği, çağın ihtiyaçlarına cevap vermediği gibi sebepler zikrederek tenkit etmişlerdir. Gökalp de medrese öğretiminde muhtasar metinler, şerh ve talikleri bırakıp asıl eserlere yönelinmesi

[201] Musa Kazım, "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacât-ı Asra Göre Islâh ve Telifi, Beyne'l Müslimîn Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın Islâhı", *Sırât-ı Müstakîm*, C. 3, S. 54 (3 Eylül 1325/ 16 Eylül 1909), s. 22-23; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 73.

[202] Kazanlı, "Ezherliler ve Bizim Talebe-i Ulûm", *Sırât-ı Müstakîm*, C.2, S.46 (09 Temmuz 1325/ 22 Temmuz 1909), s. 312-315.

[203] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 97.

ve her bilimin tarihi gelişim ve araştırma biçiminin de medrese öğretimine eklenmesi gerektiğini belirtmiştir.[204]

Musa Kazım da *Sırât-ı Müstakîm*'de kaleme aldığı "Medreselerde Tedrisatın Islâhı" başlıklı yazısında eski öğretim metotlarının ve ders kitaplarının lağv edilmesi gerektiğini dile getirmiş ve medreselerde Fıkıh, Hadis, Kelam, Tefsir derslerinde okutulan haşiyelerden şikayet etmiş ve bu derslerde klasik eserlerin haşiyesiz bir biçimde okutulmasını teklif etmiştir.[205] Kelam kitapları Mutezile, Cebriye gibi artık müntesibi kalmamış fırkalara verilen cevaplarla dolu tartışmaları içermesi sebebiyle yeni ortaya çıkan Maddiyyûn (Materyalizm) gibi fırkalara cevap vermesi mümkün değildir. Bu nedenle Maddiyyûn gibi fikir akımlarının delillerini çürütecek yönde kelam kitapları yazılmalıdır.[206] Sadece Kelam kitapları değil medresede okutulan diğer ders kitaplarının da içeriği hakkında fikir beyan edilmiş, ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yeni bir metotla yazılması istenmiştir. Örneğin Ömer Fuad *Sebilürreşad*'da yazdığı "Medreseler" başlıklı yazısında medreselerdeki kitaplarda tamamen nakli bilgilerin verildiğini, bu kitapların ezberci bir eğitim metodunu beslediğini, kitaplarda verilen bilgilerin çağdışı olduğunu ve dini konularda bile zamanın şartlarında ortaya çıkan sorunlara cevap verebilecek bilgiler bulunmadığını ifade etmiştir.[207] Bu sebeple medreselerin ıslâhı hususunda yapılması gereken öncelikli şeyin okutulan kitapların çağın gerekleri doğrultusunda değiştirilmesi ve düzenlenmesi olduğunu savunur. Musa Kazım'ın yanı

---

[204] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 333.

[205] Musa Kazım, haşiyeleri ve talikatleri "bilmediğimiz bir lisanın kavaidi hakkında yazılmış tenkidat" olarak değerlendirir. Ayrıca önce bir şerh ardından haşiye, bir haşiye daha, sonra bir ta'likat ve bir talikat daha şeklinde okutulan bir kitabın en az beş altı senede okutulacağını ve uzun yıllar süren bu eğitimin neticesinde de o ilmin ve kitabın mesailine dair öğrencinin zihninde hiçbir şey kalmayacağını beyan eder. bkz.: Musa Kazım, "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacat-ı Asra Göre Islâh ve Telifi Beynel Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi Medreselerde Tedrisatın Islâhı [3]", s. 22-23; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 114.

[206]Musa Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacat-ı Asra Göre Islâh ve Telifi Beynel Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi Medreselerde Tedrisatın Islâhı", (Muharriri: Eşref Edib), *Sırat-ı Müstakim*, C.2.II, S. 52, 6 Ağustos 1325/ 19 Ağustos 1909, s. 404-405; Musa Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacat-ı Asra Göre Islâh ve Telifi Beynel Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi Medreselerde Tedrisatın Islâhı [2]", (Muharriri: Eşref Edib), *Sırat-ı Müstakim,* C.3, S. 53, -27 Ağustos 1325/ 09 Eylül 1909, s. 6; Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri,* s. 139.

[207] Ömer Fuad, "Medreseler", *Sebilürreşad*, 27 Haziran 1329, C.10, S.252, s. 299; Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 299.

sıra başka birçok ulema ve fikir adamı da şerh ve haşiyelerin öğrencilerin meslek hayatlarında hiçbir fayda sağlamayacağını ifade etmişler[208] ve dersler için zamanın şartlarına uygun, kısa ve öz muhtevalı yeni kitapların telif edilmesini talep etmişlerdir. Bunun için bir komisyon dahi kurulmuştur ancak kitaplar telif edilirken hangi esaslara riayet edilmesi gerektiği hangi konulara ağırlık verileceği v.b. üzerinde durulmamıştır.[209] Medreselerde okutulacak kitapların ayrıntılı bir listesine *Beyanu'l-Hak*'ta ilmiyeye müntesib bir zatın kaleme aldığı "*Islâh-ı Tedris Hakkında Mütalaa Mahsusa*" isimli yazıda yer verilmiştir.[210] Buna göre "Sarf ilminden *Emsile, Maksut, Kafiye* veya bunlara denk uygun bir eser seçilmeli, ders öncesinde öğrencinin anlamayacağı vadilerde dem vurulmamalı. Nahiv ilminden sırasıyla *Avâmil, İzhâr, Fevaid-i Zıyaiyye ile Muğni'l-Lebîb*'in özel bölümleri seçilmeli. Fakat bu eserlerin boş bahaneler, yersiz düşünceler uzun uzadıya tartışmalar ile yazılmış olan şerhleri ve haşiyeleri bütünüyle çıkarılmalı. Belagat ilminden ulemânın *Mutavvel, Delâilü'l-İcâz, Esrârü'l-Belâga* gibi kaynaklardan biri okunmalı. Kaideleri korumak için de mensûr beliğ bir edebî eser ile yeter derecede *Esrâru'l-Belağa* gibi kaynaklardan biri okunmalı.[211] İlm-i vazı'dan *Ali Kuşcu*, İlm-i aruzdan *Hazrecî*, İlmü'l Münâzarada *Gelenbevî* ile yetinilmeli; İlmü'l mantıkta Hz. Kutb'un *Metn-i Şemsiye*'ye şerh olmak üzere te'lif ettikleri "*Tasavvurât ve Tasdikât*" kaidelerini açıklamak, daha doğrusu realitedeki mantık meselelerini eski bakış açısından kurtaracak bir şekilde okutulmalı, İlm-i Fıkıhtan *Hidaye, el-Eşbah ve'n-Nezair* yahut davetten beri iltizam olunan *Dürer*, hadisten *Meşarik-i Şerîf, Elfiyye-i İbni's-Salah*; İlmü'l

---

[208] *"Şerh ve haşiye bir metni, büyük ölçüde tedris amaçlı olarak daha üst düzeye çıkarma veya zamana uyarlama doğrultusunda yapılmış çok ciddi bir telif ameliyesidir. Uzun yıllardır İslam dünyasının bütün merkezlerinde yankılanan "şerh ve haşiye" tenkitleri, geleneksel kültürden, ilmi otoriteden ve hiyerarşik yapıdan kurtulmanın veya daha yumuşak bir tabirle onları tek hâkim konumundan çıkarmanın yolunu açmak üzere (ve tabii kalkınmak, ilerlemek, kurtulmak için) gündeme gelmişti. Mezhep imamlarına, şeyhlere, yatırlara bağlılıkla şerhlere bağlılık arasında bir mahiyet farkı söz konusu değildi.*" İsmail Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, s. 53-54.

[209] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 116.

[210] Müntesibin-i İlmiyeden Bir Zat, "Islâh-ı Tedris Hakkında Mütalaa Mahsusa", *Beyanu'l-Hak*, 28 Aralık 1908, C.1, S.13, s. 274-275.

[211] İsmini zikretmeyen bu zat ali bir tarzda yazılmış edebi eserler şerhler yardımıyla anlaşılsa bile Türkçe'ye çevrilmek istendiğinde edebi zevkin bütünüyle ortadan kalktığından bahsetmiş ve bir hey'et-i mahsusa-i edebiye teşkil edilerek nice kıymetli, beliğ, edebi eserlerin muhtevi olduğu şiirlerin, elfazların Osmanlıca tam karşılığını veya takribi manaları bulmak üzere kurulması gerektiğini belirtmiştir. Bu konuda yapılan bazı çalışmaların çok önemli olmakla birlikte yeterli olmadığını ifade eder. bkz.: *Beyanu'l-Hak*, C.1, S.13, s. 275.

Kelâmdan *Akaid-i Nesefiye, Şerh-i Mevâkıf'*tan umur-ı amme, cevâhir, araz konuları okunmalı; İlm-i Hikmetten daha önce olduğu gibi *Kadımir*, Usul-i Fıkıh ilminden *Telvih, Tavdıh* veya *Mirat*; Tefsir ilminden *Kâdı*, biraz *da Keşşaf, Ruhu'l Meanî*; siyerden *Şifâ-i Şerif*; Ahlak'tan *Tarikat-ı Muhammediye* biraz da *İhyaü'l-Ulûm*; Lügat ilminden *Nühbe-i Vehbî, Muhtaru's Sıhah* ile *Fıkhü'l-Luga'*dan da birer parça da olsa okutulmalıdır."[212]

Medreselerde eğitimin keyfiyetini değiştirecek konulardan biri olarak da öğrencilerin sınava tabi tutulması meselesi gündeme gelmiştir. Medresede gerçekleştirilmesi gereken sınavlarla ilgili ilk fikirleri ortaya koyan Hocazade Muhyiddin'dir. Medrese öğrencilerinin her yıl sınava alınmalarını, bu sınavlarda yeni fenlerden de mesul olmalarını, başarılı olanların ödüllendirilmesini üç yıl sınıfını geçemeyen öğrencinin medreseden atılmasını önermiştir. Mehmed Fatin ve Ömer Fevzi de medreselerde sınıf geçmede imtihan sisteminin uygulanması gerekliliği üzerinde durmuşlardır.[213] Mehmed Fatin medresede yapılacak sınavların da diğer okullarda yapılan sınavlar gibi olmasını teklif etmiştir. Şevketi de medreselerin ıslâhını oldukça tafsilatlı bir şekilde kaleme aldığı eserinde sınavlar konusuna değinmiştir. İcazetlerin zorlu bir sınav neticesinde verilmesi gerektiğini belirtmiştir.[214]

II. Meşrutiyet döneminde bir müderrisin pek çok ilmi okutması anlayışı da tenkit edilmiş, medreselerde artık derslerin tamamının tek bir hoca tarafından verilemeyeceği dolayısıyla her ders için o alanda yetişmiş mütehassıs bir hocanın görevlendirilmesi gerektiği dile getirilmiştir. *Beyanü'l-Hak* dergisinde yazarının ismi verilmeyen "Islâh-ı Tedris Hakkında" başlığıyla mevcut yazıda müderrisler ihtisaslı kişilerden olursa, bir ilim için okunması gereken birçok şerh ve haşiye külfetinden de kurtulunmuş olacağı dile getirilmektedir.[215] Medreselerin ıslâhatı hususunda fikir beyan edenler özellikle yüksek dereceli medreselerde ihtisaslaşmaya gidilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu fikirlerin

[212] Müntesibin-i İlmiyeden Bir Zat, "Islâh-ı Tedris Hakkında Mütaalaa Mahsusa", s. 275-276.

[213] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 115.

[214] Şevketi, *Medâris-i İslamiyye Islâhat Programı*, s.36-37; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 334.

[215] "Islâh-ı Tedris Hakkında" *Beyanu'l-Hak*, s. 274-275., Ramazan Boyacıoğlu, "Beyanü'l Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, S.2, s. 51-92.

tesiri ile Ders Vekaleti bu hususta çalışmalar yapmış,[216] 1914'te çıkarılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile Medresetü'l-Mütehassisin ismiyle ihtisaslaşmaya yönelik bir medrese kurulması planlanmıştır.

iii. Medrese Öğrencileri Hakkında Görüş ve Düşünceler

Medreseler uzaktan yakından gelen öğrencilerin yeme-içme-barınma gibi temel ihtiyaçlarının vakıflar tarafından karşılandığı yatılı tarzda okullardı. Ancak vakıfların gelirlerinin 1840 yılı itibariyle Evkaf Nezareti'ne bırakılmasıyla medreselerin maddi kaynakları azalmış, öğrencilerin beslenme ihtiyaçları dahi karşılanamaz olmuştur.[217] Ayrıca yeni kurulan okullara verilen teşvik ve önemin yanı sıra medreselerin ihmal edilmesi medrese öğrencilerinin itibarını düşürmüş, devlet tarafından hiçbir destek görememiş ve mezuniyet sonrası alabilecekleri görevler de oldukça kısıtlanmıştır.[218] Dolayısıyla talebelerin durumlarıyla ilgili gerek medreseye kabulleri ile ilgili şartlar getirmek ve sayılarını belirlemek, gerek öğrenci iaşesinin sağlanması ve burs verilmesi ve gerekse mezuniyet sonrası istihdam alanlarının düzenlenmesi konusunda görüşler beyan edilmiştir.

Öğrenci sayısının çok yüksek oluşu[219] medreselerdeki dersin kalitesini olumsuz olarak etkilemiş aynı zamanda öğrenci sayısının dershanelerin kapasitesinden çok fazla olması derslerin camilere kaydırılmasına sebep olmuştur.[220] Dolayısıyla medreselerin ıslâhı hususunda medreseye öğrenci kabulü konusunda bazı şartlar getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Islâhatçılar medreseyi genellikle bir ortaöğretim kurumu olarak ele almışlar ve medreseye girişte ilköğretim düzeyindeki bilgiyi şart koşmuşlardır. Örneğin Gürünlü Hilmi medreseye alınacak öğrencinin ibtidai veya rüşdiye mezunu olmasını veya iptidaiye mezunları seviyesinde bir sınava tabi tutularak alınmasını, yabancı öğrencilerin

---

[216] "Ders Vekaleti Celilesinin Faaliyeti: Medresetü'l-Mütehassisin Nizamnâmesi", *Sebilürreşad*, C.12, S.287; (14 Rebiülahir 1332/ 12 Mart 1914), s. 11.

[217] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s.8 7, 89.

[218] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 90.

[219] II. Meşrutiyet başlarında İstanbul medreselerinde ders gören öğrenci sayısının 20.000 olduğu tahmin edilmektedir. bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 339, Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 91.

[220] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 87.

alımına Bab-ı Ali'nin karar vermesini önermiştir.[221] Şevketi ise kendi tasarısındaki iki kısımlı medresenin rüşdiye ve idadiye dengi olan ilk kısmına öğrenci kabulü için öğrencinin 12-15 yaş arasında olması, tıbbi denetimden geçmesi, Kur'an okuyabilmesi, muhtasar ilmihal bilmesi, Türkçe okuyup yazabilmesi gibi şartlar getirmiştir. [222] Şevketi'nin medrese tasarısında medresede hem yatılı hem gündüzlü öğrenciler mevcuttur. Şevketi peş peşe iki yıl aynı sınıfta kalan öğrencilerin medreseden çıkarılmasını, bir yıl kalan yatılı öğrencilerin de gündüzlüye alınmasını önermiştir.[223]

Yukarıda da belirttiğimiz üzere vakıf sistemindeki değişiklikler medreseleri maddi anlamda ciddi sıkıntılara maruz bırakmıştır. Bu sıkıntılar sebebiyle medrese öğrencilerinin bir nevi mesleki uygulama alanı olup onlara staj imkânı veren cerr uygulamasının odak noktası da halkın bilgilendirilmesi ve öğrencilerin tecrübe kazanmasından ziyade öğrencinin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için maddi bir kaynak olmaya kaymıştır.[224] Bu durum halk nazarında öğrencilerin itibarının düşmesine yol açmış, dolayısıyla medrese ıslâhatı hakkında fikir beyan edenlerin de ısrarla üzerinde durdukları bir konu olmuştur. Medrese öğrencilerinden olan Ethem Ruhi cerr uygulamasını eleştirmiş ve kaldırılmasını istemiş, Şevketi ise bazı düzenlemeler yapılması kaydıyla cerr uygulamasının öğrencinin ufkunun genişlemesine, halkın din hakkında bilgilendirilmesine katkı sağlayacağını belirtmiş ve öğrencilerin Meşihat tarafından belirli bir ücret mukabilinde görevlendirilip halktan para toplamaması gerektiğini beyan etmiştir.[225] Öğrencilerin iaşesinin sağlanması ve burs veya maaş verilmesi hususunda da bazı fikirler ileri sürülmüştür. Ömer Fevzi ıslâhat hususunda vakıfların tekrar Şeyhülislamlığın yönetimine devredilmesinin, öğrencilerin barınak, harçlık, yeme ve içme ihtiyaçlarının temin edilmesinin öncelikli olduğunu dile getirmiştir.[226] O dönemde öğrencilere verilen yemeklerin bozuk olması gibi hususlar

[221] Gürünlü Hilmi, "Islâh-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa", s. 202.

[222] Şevketi, *Medâris-i İslamiyye Islâhat Programı,* s. 31; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 328.

[223] Şevketi, *Medâris-i İslâmiyye Islâhat Programı,* s. 32; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 336.

[224] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 89-91

[225] Şevketi, *Medâris-i İslamiyye Islâhat Programı*, s. 39-40.

[226] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 115.

gündem olmuş bu sebeple öğrenciye yiyecek temini yerine ihtiyaçları mukabilinde bir maaş tahsis edilmesi fikri üzerine yoğunlaşılmıştır. Gürünlü Hilmi sağlıksız bir şekilde yemek dağıtımı yapılması yerine bu ihtiyaçların nakdi karşılığının verilmesi gerektiğini dile getirmiştir.[227] Şevketi öğrencilerin yemek, çamaşır, kitap masraflarının karşılanmasının yanı sıra orta kısım öğrencilerine haftalık, yüksek dereceli medrese öğrencilerine ise aylık burs verilmesini teklif etmiştir.[228] II. Meşrutiyet döneminde bazı dönemler öğrenciye yemek veya elbise yardımı yapılırken bazı dönemlerde bunlara mukabil maaş verilmiştir. Ancak dönemin siyasi ve ekonomik şartları nedeniyle bu uygulama sadece İstanbul medreselerindeki öğrenciler için gerçekleşmiş olup onlar için dahi yeterli bir düzeyde olamamıştır.[229]

Tanzimat dönemine kadar medrese mezunları dini hizmetlerin yanı sıra eğitim ve hukuk alanlarında da görev almışlardır. Ancak Tanzimat'la birlikte değişen eğitim sistemi sonucunda medrese mezunlarının iş alanları neredeyse sadece imamlık, vaizlik, müftülük ve medreselerde hocalık yapmak gibi görevlerle sınırlı kalmıştır. II. Meşrutiyet devrine gelindiğinde ise medrese öğrencilerinin mezuniyet sonrası hakları hususunda iyileştirmeler yapılması ve görev yapabilecekleri alanların genişletilmesi hususlarında talepler dile getirilmiştir. Hocazade Muhyiddin 1897 senesinde yayımladığı eserinde medreselerin kısm-ı ali mezunlarının doğrudan üst kademelerde görev alabilmelerini, müderrislik sınavını geçenlerin müderris olabileceğini, geçemeyenlerin ise müftü, ilkokul öğretmeni, alt kademeli devlet memuru ve askeriyede alay imam-hatibi olabilmelerini teklif etmiştir.[230] Şevketi de medreseleri Hocazade Muhyiddin'e benzer şekilde iki kademeli olarak tasarlamış, ilk kademe olup genel eğitimdeki orta kısma denk saydığı kısm-ı taliden mezun olanların herhangi bir yüksekokula gitme hakkına sahip olmalarını veya devlet dairesinde katip, askeriyeye alay imamı, büyük camilere imam ve ortaokul seviyesindeki okullara da öğretmen olarak atanmalarını; üniversiteye denk saydığı dört

[227] Gürünlü Hilmi, *Islâh-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa*, s. 201.

[228] Şevketi, *Medâris-i İslamiyye Islâhat Programı*, s. 39-20; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 88.

[229] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 325.

[230] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 119.

şubeli kısm-ı ali'den mezun olanların ise mezun oldukları şubeye göre müfessir, muhaddis, vaiz, kadı, müverrih veya edebiyatçı olarak yetişmelerini önermiştir.[231]

II. Meşrutiyet dönemine kadar medresede disiplinin sağlanması müderrislerin ve onların yardımcısı konumunda olan muidlerin sorumluluğuna dahildir. II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte medrese, müderris ve öğrencilerin denetim ve teftişinden sorumlu olmak üzere belirli bir kişinin olması fikri gündeme gelmiştir. Özellikle talebe disiplini üzerine fikirler yürütülmüştür ancak medrese ıslâhatı üzerine fikir beyan edenlerde bu konuya yeterince değinildiğini söylemek pek mümkün değildir. Bu konu üzerinde ciddiyetle duran kişi Gürünlü Hilmi'dir. Gürünlü Hilmi medreseye herhangi bir özrü olmaksızın devamsızlıkta buluna öğrenciden, başka bir din hizmeti ile meşgul olan öğrencinin durumuna, bir sınıfı iki sene geçemeyen öğrenciden siyasetle meşgul olan öğrencinin durumuna kadar ayrıntılı ve kademeli bir disiplin önerisinde bulunmuştur.

iv. Müderrislerin Durumuna Dair Görüş ve Düşünceler

Tanzimat'tan itibaren medrese hocalarının devlet tarafından ihmal edilmişliği, hizmetçilerle aynı maaşa tabi tutulduğu hatta bu maaşın tahsili hususunda dahi sıkıntı yaşadıkları ve geçimlerini sağlamak için başka işlerde çalışmak durumunda kaldıkları için medresedeki görevlerini ihmal ettikleri belirtilmektedir.[232] Birçok ulema ve medrese öğrencisi bu durumdan rahatsız olmuşlar ve II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte medresenin ve medreselilerin mahkûm edildiği bu acı halden şikâyet etmişlerdir. Düzenlenen konferanslarda, ıslâh önerilerinde müderrislerin sorunlarının bir an evvel çözülmesi istenmiş özellikle ekonomik açıdan müderrislere geçimlerini sağlayacak kadar maaş verilmesi talep edilmiştir. Şevketi sadece iaşenin karşılanabileceği kadar bir maaşın yeterli olmadığını, müderrislerin ilmi olarak kendilerini geliştirmeleri için elzem olan gerek yurtiçi gerekse yurt dışı seyahat masraflarının ve kitap masraflarının karşılanması gerektiğini dile getirmiştir.[233]

---

[231] Şevketi, *Medâris-i İslamiyye Islâhat Programı*, s. 33-34, Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 119.

[232] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 336; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 86.

[233] Şevketi, *Medâris-i İlmiye Islâhat Programı*, s. 46-47; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 337; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 88,117.

Müderrisliğin yeniden düzenlenmesi ve medresede müderris olmak isteyenlerin bir komisyon tarafından sınava tabi tutularak seçilmesi yönünde fikirler ileri sürülmüştür.[234] Örneğin Gürünlü Hilmi İstanbul medreselerinde ders verecek müderrislerin Ders Vekaleti tarafından oluşturulan ilmi bir heyetin düzenlediği ruus imtihanları sonucuna göre atanmasını teklif etmiştir.[235] 1910 yılında yayımlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin 37. maddesine göre müderrislerin Arap dili ve Edebiyatı, Tabii ilimler ve Riyâziye, Mantık, Münazara, Kelam, Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Tefsir, Hadis, Usul-i Hadis, İslam Tarihi, Mufassal Osmanlı Tarihi derslerinden imtihana tabi tutulması kararlaştırılmıştır.[236] Müderrislerin mesleki bilgi ve becerilerinin tam olması gerektiği dile getirilmiştir. Şevketi müderrislerin mesleki yeterliliğin yanı sıra pedagojik formasyona da sahip olmaları gerektiğini ifade etmiştir.[237]

b. Medreselerin Islâhına Yönelik Çalışmalar

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusu en çok gündemde olan meselelerden biridir. Bu hususta gerek medrese öğrencileri ve müderrisler gerekse dönem aydınları daha önce de belirtildiği üzere medreselerin ıslâhı ile ilgili birçok görüş beyan etmişlerdir. Bunun neticesinde devlet ricalince medreselerin ıslâhı hususunda resmi düzenlemeler yapılmak istenmiştir. Bu meyanda bölgesel[238] ve ulusal birçok komisyon

---

[234] Müntesibin-i İlmiyeden bir Zat, "Islâh-ı Medâris", *Beyanu'l-Hak*, C.1, S.12(27 Zilkade 1326/ 21 Aralık 1908), s. 251.

[235] Gürünlü Hilmi, *Islâh-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa,* s.204., Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 82.

[236] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 133.

[237] Şevketi, *Medâris-i İlmiye Islâhat Programı*, s.44, Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 116.

[238] Bu amaçla kurulan bölgesel komisyonlara Konya'da kurulan "Konya Islâh-ı Medâris Cemiyet-i Hayriyesi" örnek verilebilir. Bir diğer örnek de Selanik Vilayet Meclis-i Umumi'si tarafından 1909 yılında medreselerin ıslâhını tetkik etmesi ve Selanik Cemiyet-i İlmiyesi'nin "Darü't-tedris" adında bir okul tasarlayıp bu okulun programını Vilayet'e sunması verilebilir. bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 341; İsmail Bilgili, "Osmanlı Son Dönemi, Nitelikli Din Adamı Yetiştirme Projesinin Bir Örneği Olarak "Konya Islâh-ı Medâris-i İslamiye" Medresesi", *Dini Araştırmalar ve Kültürel Barış Sempozyumu*, Türkiye İmam Hatipler Vakfı Yayınları, Konya, 2016, C.1, s. 65-91.

kurulmuş, kongreler düzenlenmiş ve nizamnameler yayınlanmıştır.[239] Medreselerin ıslâhı için resmi alanda 1910 yılı ile 1921 yılları arasında dört nizamnâme yayınlanmıştır. Burada çalışmanın sınırları sebebiyle 1910 yılında yayımlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ve 1914'te çıkarılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ele alınacaktır. [240]

i. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi

İstanbul medreselerinin ıslâhı konusuyla ilgilenen Meşihat idaresi tarafından1909'da ulemadan müteşekkil bir komisyon kurulmuştur.[241] Bu komisyonun hazırladığı "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi" 26 Şubat 1909'da kabul edilmiş olup 27 Şubat 1910 tarihinde padişah tarafından onaylanmış Takvim-i Vekayi'de 13 Haziran 1910 tarihinde yayınlanmıştır.[242]

II. Meşrutiyet döneminde medrese ıslâhat hareketlerinin ilki olan Nizamnâme 13 Şubat 1910 tarihinde İstanbul Fatih'teki Tabhane Medresesi'nde yeni derslerin ve ıslâh edilmiş düzenin başlaması dolayısıyla düzenlenen törende halka duyurulmuştur.[243] Bu

---

[239] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 340.

[240] Çalışmamızın sınırları nedeniyle ele alamadığımız diğer iki nizamnâme 1917 yılında çıkarılan "Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi ile Taşra Medreseleri Nizamnâmesi" ve 1921 yılında çıkarılan "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi"dir. bkz.: Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 126-159; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 94-115.

[241] 1909 yılında medreselerin ıslâhı konusunda çalışmalar yapmak üzere kurulan komisyon Islâh-ı Medâris Encümeni olarak isimlendirilmiştir. bkz.: Zengin, Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 36 (2016), s. 41.

[242] Kabul edilmesi ile Takvim-i Vekayi'de yayınlanması tarihlerinin farklı olması hasebiyle Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinin kabul tarihi bazı kaynaklarda 1909 yılı olarak verilirken diğer literatürde 1910 yılı olarak verilmektedir. Ancak uygulamaya konması 1910 yılı itibariyle gerçekleşmiştir. bkz.: "Alem-i İslam'a Bir Tebşir: Medâris-i İslamiye'de Bir Hatve-i Tekamül" *Sırât-ı Müstakîm*, İstanbul,C. 3, S.76 (4 Kanunisani 1325/17 Ocak 1910), s. 377-382., Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 92, Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 131-132; Melek Yıldız Güneş, *Darülfünûn'da Ahlak Dersleri Programlar-Ders Notları- Hocalar*, Marmara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD İslam Felsefesi Bilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015, s. 38; Ekrem Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 95; Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. Ve XX. Yüzyıllarda)*, s. 208

[243] Reşid Rıza bu törenden bahsettiği yazısında bir yıl önce medreselerin ıslâhı konusunun araştırılması ve incelenmesi için ulemadan müteşekkil bir komisyon oluşturulduğundan bahsetmekte, önceki kabine sadrazamı Hüseyin Hilmi'nin Reşid Rıza'ya da bu komisyonda yer almayı teklif ettiğini ancak kendisinin çeşitli mazeretleri sebebiyle bu teklifi kabul etmediğini belirtmektedir. Reşid Rıza'nın yazısından bu törende kendisinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Reşid Rıza Ders Vekili Halis Efendi ile birçok görüşme

törene Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi, Ders Vekili Halis Efendi, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Maarif Nazırı Emrullah Efendi gibi üst düzey devlet ricalinin yanında çok sayıda ulema ve mebus da iştirak etmiştir. [244] Bu tören medreselerin ıslâhı konusuna devlet ricalinin büyük önem verdiğini göstermesi bakımından önemli görünmektedir. Nitekim Tabhane Medresesi'nde düzenlenen törenden sonraki gün Süleymaniye, Sultan Ahmed, Bayezıt ve Şehzade medreseleri gibi merkezi medreselerinde yeni ders programı doğrultusunda eğitime başlanmış olması bu kanaati güçlendirmektedir.[245]

Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi zamanında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin en önemli yönü İstanbul medreselerinin yanı sıra Anadolu medreselerinin da ıslâhını öngörerek derslerin ve programların ıslâhına dair olması ve medreselerdeki eğitim süresini yeniden düzenlemesidir.[246] Medreselerin eğitim süresi on iki yıl olarak belirlenmiş olup ders programına Tarih, Coğrafya, Cebir, Usul-i Sak, Usul-i Tercüme, Hikmet-i Cedide, Belagat-ı Osmaniye, Mevalid (Hayvanat – Nebatat-Madeniyat), Kozmografya gibi yeni dersler eklenmiştir.[247] Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinde on iki yıl boyunca sabah, öğle ve ikindi derslerinde hangi derslerin işleneceği belirtilmiş olup yeni eklenen ulûm-i hazıra dışındaki derslerin birçoğu (Emsile,

---

gerçekleştirmiş, medreselerin ıslâhı konusunda Halis Efendi ile Evkaf Nazırı Halil Hammade arasındaki anlaşmazlıkları ıslâh etmiş ve medreselerin ıslâhı konusunda yayınlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin kabul edilme sürecini hızlandırmıştır. bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l- Menar ile'l- Kustantıniyye, (2)", *Mecellet'ül Menar*, 13/2 (Selhu Safer 1328/ 11 Maris 1910), s. 145-150

[244] "Alem-i İslam'a Bir Tebşir: Medâris-i İslamiye'de Bir Hatve-i Tekâmül", *Sırât-ı Müstakîm*, s. 377. *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanan Yeni Gazete haberinde yapılan konuşmaların sırası belirtilmiş, Emrullah Efendi'nin nutkuna dair özet bir paragraf verilmiş, Ders Vekili Halis Efendi'nin bu hususta harcadığı büyük mesai sebebiyle nutkunun tamamına ve Said Paşa'nın nutkuna yer verilmiş, diğer nutukların kaydı yapılmadığı için yer verilemediği beyan edilmiştir. Ayrıca Nizamnâme ile ortaya konulan ders programına da yer verilmiştir. Bu tören Tasvir-i Efkar'da da "Maarife aid bir tebşir: Medârisin Islâhı" başlığıyla yer almıştır. bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 343.

[245] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 343.

[246] Nitekim nizamnâme ile uygulamaya konan değişikliklerin Taşra medreselerine de yayılması için 1911 yılında Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan *Taşra Medârisi Nizamnâmesi yayınlanmıştır*. bkz.: Arzu Güldöşüren, "İki Farklı Merkez İki Farklı Nizamnâme: 1914 Islâh-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 585-620.

[247] "Alem-i İslam'a Bir Tebşir: Medâris-i İslamiye'de Bir Hatve-i Tekâmül", *Sırât-ı Müstakîm*, s. 381; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 343.

Bina, Maksud, Meraki'l-Felah, Şüzuru'z-zeheb, Talimü'l- Müteallim, Muğni Lebib veya Molla Cami, Cezeri, Fenari, Şemsiye maal Kutb, vb.) medreselerde devam eden usul üzere o derste okutulan kitap isimleriyle adlandırılmıştır.[248]

48 maddeden ve üç bölümden[249] oluşan Nizamnâmenin başında medresenin öğrencisi ve müştemilatıyla ilgili her şeyin kaydedildiği bir defter olması ve bu defterin İstanbul Medreselerinde Meclis-i Mesalih-i Talebe'nin, İstanbul dışındaki medreselerde ise Taşra Müftülerinin mühürleriyle mühürlenmesi şart koşulmuştur.[250] Daha sonra öğrencilere hücre taksimatının esasları belirtilmiş, bevvabların görevlerinden bahsedilmiş, öğrencilerin medreseye kabul şartlarından ve öğrenci disiplini ile ilgili hususlardan bahsedilmiştir. Buna göre öğrencilerden bir mektep şehadetnamesi veya ehliyetnamesi istenmesi ve medreseye 15–30 yaş aralığındaki öğrencilerin kabul edilebileceği belirtilmiştir. Nizamnâmenin 14-20. maddelerinde öğrencilerin disiplini ile ilgili konulara uzunca yer verilmiştir.[251]

Nizamnâmede öğrencilerin eğitim ve sınavlarıyla ilgili esaslar da belirtilmiştir.[252] Buna göre tatil süreleri Recep ayının sonundan Şevval ayının on beşine kadar,

---

[248] Buradan hareketle dönem düşünürlerinin bu hususlarda yani okutulan kitapların şerh ve haşiyelerden olması, mufassal olduğu için medreseden mezun olan bir kişinin konuya vakıf olmaması vs gibi gerekçelerle karşı çıkmaları ile birlikte değerlendirildiğinde medreselerdeki ıslâhın mevcut derslerin işleniş şeklini değiştirmekten ziyade çağın ihtiyacına göre yeni dersler eklemek şeklinde gerçekleştiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bunun aynı zamanda okutulacak kitapların tayin edilmesi manasına geleceği de söylenebilecekse de kitapların medrese sisteminde zaten okutulan kitaplar olduğu göz önünde bulunduğunda yanlış bir varsayım olduğu görünmektedir.

[249] Nizamnâmenin ilk maddeleri o dönemde medreselerle ilgili büyük sorunlardan biri olan medreselerin iç düzeni ve hücre taksimiyle ilgilidir. Üçüncü bölümde dersiamlığa ve huzur derslerine tayin için gerekli şartlardan ve Meşihat ve Harbiye arasında talebelerin askerliği ile ilgili esaslardan bahsedilmiştir.

[250] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 133; Ekrem Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 95.

[251] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 341; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 95. Nizamnâmenin 25. maddesi "Feraiz-i diniyeyi terk ve ihmal itiyad eden ve kezalik sabah ve akşam medâris ve cevamii şerife dersini terk eden ve meskürat istimal edildiği tahakkuk eyleyen veyahut kahvehanelerde izağı evkat eden talebenin müderrisleri tarafından icra olunacak tenbihat üzerine tekrarı halinde kayıtları terkin olunur. Ve alel usul Ders Vekâketi makamından verilen o emre itaat etmeyen talebenin her halde kayıtları terkin olunur." şeklindedir.

[252] Bu yönetmeliğe göre bir yılda ikiden fazla dersten kalanların doğrudan sınıfta kalacakları, üç yıl sınıfta kalanların da medreseden atılacakları belirtilmiştir. (35.madde) Ayrıca medrese mezunlarının müderrislik,

Zilhicce'nin başından yirmisine kadar (Kurban Bayramı tatili) ve hasad zamanı bir ay şeklindedir. Cuma günleri dışında her gün ders olması ve derslerin sabah öğle ve ikindi dersleri şeklinde olup sabah ve ikindi derslerinde okutulan dini ilimlerin camilerde, öğle derslerine konulan fen ilimlerinin ise dershanelerde okutulması kararlaştırılmıştır.[253]

1910 yılında mevcut olan 2490 medreseden 11'inde derslikler düzeltilmiş ve öğretim araç gereçleri hazırlatılmıştır. Ancak Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi gerekli mali ödeneklerin yapılamaması,[254] hocaların maaş alamaması sebebiyle derslerin yapılamayışı, 1912-1913 Balkan Harbi sebebiyle İstanbul'daki eğitim kurumlarının kapatılması, öğrencilerin gönüllü olarak savaşa katılmaları gibi sebeplerle uygulanamamıştır.[255]

ii. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi (1914)

1914 yılına gelindiğinde medreselerin ıslâhı konusunda gerçekleştirilen faaliyetlerden maddi sıkıntılar sebebiyle istenilen sonuçlar elde edilememiş ve bu konu gündemde kalmaya devam etmiştir. Taşradaki medrese sayılarının, medrese durumlarının bilinememesi sebebiyle Hükümet taşradaki medrese öğrencilerini İstanbul ve Bursa'da toplayarak medreselerin ıslâhı konusunda daha yaygın ve başarılı bir çalışma yapmak istiyordu.[256] Bu sebeple İstanbul medreselerini "Darü'l-Hilafeti'l-Aliye" ismi verilen tek bir medresede toplamak için 1914 yılında Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi çıkarılmıştır.

---

zeyh meşayihi, müftülük, tabur imamlığı gibi görevlere geçmeleri de sınavla olacaktır. Yönetmelikte Kur'a sınavlarının nasıl yapılacağı da yönetmeliğe dahil edilmiştir.

[253] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 133; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 98.

[254] Evkaf nazırı Halil Hammade ıslâhın programla, komisyonla, albenili sözlerle olamayacağını, ıslâh için para gerektiğini, kendilerinde bulunan az miktardaki paranın yasal dayanakları olmadığı için harcama yapamadıklarını belirtmiştir. bkz.: Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 343.

[255] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 139; Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003, s. 38; Güldöşüren, "İki Farklı Merkez İki Farklı Nizamnâme: 1914 Islâh-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", s. 596; Yıldız Güneş, *Darülfünûn'da Ahlak Dersleri Programlar- Ders Notları- Hocalar*, s. 38.

[256] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 345.

Medreselerin ıslâhı konusuna özel bir önem veren Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi döneminde hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi 1 Ekim 1914 /10 Zilkade 1332 tarihinde yayımlanmıştır.[257] Bu nizamnâme daha önceki nizamnamelerle karşılaştırıldığında medrese teşkilatında daha bütüncül ve program olarak daha sistematik bir ıslâhatı öngörmesi yönüyle öne çıkmaktadır.[258] Nizamnâme hazırlanmadan önce Babanzade Ahmet Naim, İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi, Aydın Mebusu Mehmed Ubeydullah Efendi, Karahisar-ı Sahib Mebusu Kamil Efendi, Bayezid medreselerinden Şevketi Efendi ve Rasadhane-i Amire müdürü Mehmet Fatin ve Kazanlı Halim Sabit'in yer aldığı bir komisyon oluşturulmuş ve nizamnamede bu komisyonun çalışmaları esas alınmıştır.[259]

24 maddelik Nizamnâme uyarınca ıslâhata ilk olarak İstanbul medreselerinde başlanmış ve tüm öğrencilerin aynı metot ve ders programı doğrultusunda eğitim almaları için İstanbul medreseleri "Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi" ismi altında birleştirilmiştir.[260] Bu nizamnamenin birinci maddesi ile medrese her birinin eğitim süresi dört yıl olan Tali Kısm-ı Evvel, Tali Kısm-ı Sani ve Kısm-ı Ali isimli üç bölümden oluşmaktadır.[261] Ayrıca her bölüm dört sınıfa ve her sınıf da dört şubeye ayrılmıştır.

---

[257] Arzu Güldöşüren, "İki Farklı Merkez İki Farklı Nizamnâme: 1914 Islâh-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", s. 585; Yıldız Güneş, *Darülfünûn'da Ahlak Dersleri Programlar- Ders Notları- Hocalar,* s. 40; Mustafa Öcal, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme*", Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum*, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş, 2013, s. 88-250.

[258] Arzu Güldöşüren, "İki Farklı Merkez İki Farklı Nizamnâme: 1914 Islâh-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", s. 585-620.

[259] Arzu Güldöşüren, "Bilinmeyen Bir Medrese Islâhatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Risalesi", *Divan Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi,* C.16, S.31, s. 201-220.; Güldöşüren, "İki Farklı Merkez İki Farklı Nizamnâme: 1914 Islâh-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", s.590; Ercan Uyanık ve İrfan Davut Çam, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerde Islâhat Tartışmaları" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLIII, S.2, (1949), s. 255.

[260] İstanbul dışında 1915 yılında Bursa, Edirne, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Tire, Ödemiş, Konya, Uşak, Manisa, Amasya, Maraş, Harput, Eskişehir ve Kastamonu 'da olmak üzere 14 Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi açılmıştır. bkz.: Zengin, Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi", *AÜİFD*, XLIII, S:2, Ankara 2002, s. 280; Mustafa Öcal, "*Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme*" s. 106'da 14 medresenin ismi zikredilmektedir. Ayrıca Sinop, Trabzon, Ankara ve Gerede'de Darü'l- Hilafeti'l- Aliye medreseleri açılması için gayret sarf edilmiştir. bkz.: Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 99.

[261] Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri,* 2003, s. 74; Zeki Salih Zengin*, II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi,* s. 112-113; Yıldız Güneş, *Darülfünûn'da Ahlak Dersleri*

Nizamnâmenin 19-21. maddeleri ile bu üç kısma ilave olarak Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nin âli kısmından daha yüksek derecede ulûm ve fünûnda mütehassıs yetiştirmek amacıyla sadece Medrese-i Aliye mezunu kişilerin kabul edileceği ve eğitim süresi iki yıl olan bir Medresetü'l-Mütehassisîn'in kurulması tasarlanmıştır.[262] Bu bölümlendirme medreselerin derecelendirilerek yeni bir mevki kazanması hususunda önemli bir yenilik olarak değerlendirilmektedir.[263]

Öğrencilerin medreseye kabulü konusunda Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile getirilen bir mektep diploması şartı bu nizamnâme ile altı yıllık ibtidai tahsilini tamamlamış olma şekline dönüşmüştür. Medresenin orta kısmından (tali kısm-ı evvel ve tali kısm-ı sani) mezun olanlara şehadetname, yüksek kısmından (Kısm-ı Ali) mezun olanlara ise meşihat tarafından tasdikli olarak icazetname verilmesi kararlaştırılmıştır.[264]

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile 1917 yılları arasında hazırlanan ders programının uygulanması ile edinilen tecrübeler ışığında programlar her yıl yeniden ele alınmış ve gerekli görülen konularda tadil yapılmıştır. Bu sebeple bu yıllar arasında dört ayrı program mevcuttur.[265] Programlar arasında ders saatleri vs. değişse de genel olarak programda şu dersler yer almaktadır: Kısm-ı Tali'de: Tertil-i Kur'an-ı Kerim, Meani-i Kur'an, Hadis-i Şerif, Fıkıh ve Feraiz, Usul-i Fıkıh, İlm-i Tevhid, Felsefe (Mantık-ı Suri ve Adab, İlm-i Ruh, İlm-i Terbiye), Lisan-ı Arabi (Sarf, Nahiv, Mükaleme, Belağat ve Vaz'), Türkçe (Sarf, Nahiv ve Tatbikatı, İnşa ve Edebiyat), Lisan-ı Farisi, Elsine-i Ecnebiye (Alman, Fransız, İngiliz, Rus lisanı), İslam Tarihi, Tarih-i Umumi ve Türk

---

Programlar- Ders Notları- Hocalar, s. 40; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 99.

[262] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 349; Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri,* s. 46-47; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 99; Yıldız Güneş, *Darülfünûn'da Ahlak Dersleri Programlar- Ders Notları- Hocalar,* s. 42. Medresetü'l-Mütehassisin nizamnameden bir yıl sonra Yavuz Sultan Selim Camii yanındaki Medrese-i Cedide'de açılmıştır. bkz.: Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri,* s. 46.

[263] Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Islâhat Çalışmaları Çevresinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.9, Ankara 1998, s. 431-449.

[264] Öcal, "Osmanlı Son Dönem Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 97.

[265] Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 111.

Tarihi, Osmanlı Tarihi, Coğrafya Umumi, Coğrafya-i Osmani ve İslami, Ulûm-i Riyâziye (Hendese, Cebir ve Müsellesat, Mihanik, Hey'et), Ulûm-i Tabiiyye (Kimya, Hayvanat, Nebatat, Meadin ve Tabakat, Hıfzıs-Sıhha ve Tedavi-i İbtidai), Malumat-ı İktisadiye ve Maliye, Hüsn-i Hat (Bilhassa Hatt-ı Talik), Resm-i Hatti, Terbiye-i Bedeniyye.[266]

Kısm-ı Ali'de: Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, Usul-i Hadis, Fıkıh, Feraiz, Usul-i Fıkıh, İlm-i Kelam, Felsefe, Mantık, Ahlak, Felsefe-i Ula, İlm-i Terbiye, Hikmet-i Teşri', Hukuk ve Kavanin, Edebiyat-ı Arabiyye dersleri okutulmaktadır.[267]

Hazırlanan ders programları incelendiğinde daha önce medrese programlarında yer almayan Batı Dilleri (Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça) Türkçe İnşa ve Edebiyat, Farsça, Beden Eğitimi, Resim gibi derslere, özellikle de orta dereceli kısm-ı tali evvel ve kısm-ı tali sani de mekteplerde Matematik , Fen ve Sosyal derslere yer verildiği görünmektedir..[268] Her yıl yeniden düzenlenen programlara bakıldığında ders çeşitlerinin 1914'te 51 iken 1915'te 36'ya, 1916'da 23'e düşüp 1918'de 30'a çıkarıldığı dikkat çekmektedir.[269] Yüksek dereceli medrese ders programında İlm-i İctima, İlm-i Terbiye gibi dersler bulunsa da ağırlık dini ilimlere verilmiştir. Buradan orta dereceli medreselerdeki eğitimin amacının öğrenciyi yüksek dereceli medreseler için hazırlamanın yanında dini ilimlere de yer verilerek genel kültür eğitimi olduğu, bu manada medrese programlarının mektep programlarına benzetilmeye çalışıldığı veya mektebin bir muadili olması yolunda çaba sarf edildiği söylenebilir.[270] Ayrıca Medâris-i

[266] Beden eğitimi dersinin her gün münasip zamanlarda gösterilmesi de programda kayda düşülmüştür. Derslerin hangi sınıfta kaç saat gösterileceğine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Öcal, "Osmanlı Son Döneminde Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 99-100; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 349.

[267] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 349; Öcal, "Osmanlı Son Döneminde Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 101,

[268] Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islâhı Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", s. 48; Öcal, "Osmanlı Son Döneminde Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 97.

[269] Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 131-132; Güldöşüren, "İki Farklı Merkez, İki Farklı Nizamnâme", s. 612.

[270] Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islâhı Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", s. 48-49. Nitekim Darü'l-Hilafeti'l-Aliye medresesinin kurucusu olan Mustafa Hayri Efendiye medreselere verdiği ehemmiyet ve medreselerde müspet ilimlerin öğretilme sebebi sorulduğunda, medresenin ilmi gücünü mektebin karşısına koymak istediği rivayet edilir. bkz.: Öcal, "Osmanlı Son Döneminde Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme, s. 97-98.

İlmiye Nizamnâmesi ile hazırlanan programda dini ilimler medrese usulüne uygun olarak kitap isimleriyle adlandırılırken Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile Darü'l-Hilafeti'l-Aliye medresesi programında zikredilen dersler kitap isimleriyle değil ders isimleriyle adlandırılmıştır. Buradan hareketle dini ilimlerin de ders işleme metodunun değişmeye başladığı veya dini ilimlerde maruf olan kitapların da değişmesi fikrinin yaygınlık kazanmaya başladığı söylenebilir.

Sarf edilen çabaya ve gerek idari gerek eğitim usulünde gidilen köklü değişikliğe rağmen medrese ıslâhatından ve dolayısıyla Darü'l-Hilafeti'l-Aliye medresesinden istenilen neticeler gerçekleşememiştir. Çünkü 1914 yılı ile birlikte Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmiş ve birçok medrese öğrencisi ve hocası savaşa katılmış, o dönem şartları için oldukça uzun olan medrese eğitim süresi de ıslâhatlardan fayda alınamamasının bir sebebi olmuştur.[271]

c. Yeni Medrese Kuruluşları ve Yeni Medrese Arayışları

Medreselerin gerek idari yapı olarak gerekse ders programları olarak yaşadığı en köklü değişimler II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde medrese öğretimi derecelere ve basamaklara ayrılarak dönemin maarif sistemine uyum sağlaması, mekteplerdeki yapıyla benzerlik kurularak bir nevi mekteplerin muadili olması veya mekteplerle boy ölçüşmesi hedeflenmiştir.[272] Bu amaçla din hizmetleri alanında görev yapacak kişilerin yetiştirilmesi için hem hükümet eliyle hem de resmi bir hüviyeti olmayan özel cemiyetler eliyle müstakil medreseler açılmıştır.[273] Medrese ıslahına dair Medaris-i İlmiye Nizamnamesi yayınlanmadan önce 1909 yılında Konya Islah-ı Medaris-i İslamiye Cemiyeti tarafından en temel amacı din ilimleri, sosyal bilimler, fen ilimleri ve

[271] Öcal, "*Osmanlı Son Döneminde Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme*", s. 98.

[272] Zengin, *"II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islâhı Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)",* s. 57-58.

[273] Yeni kurulan medreseleri ve yeni medrese kurma girişimlerini tarihi süreç içerisinde ıslâhat çalışmalarıyla birlikte aktarmak tarihi bütünlük içerisinde medreseleri konumlandırmak ve dönem faaliyetlerini anlamak için önemli olsa da bu çalışmada bahsi geçen medreselerle ilgili hususlara daha ayrıntılı değinebilmek için ayrı bir kısımda zikretmek tercih edilmiştir.

yabancı dil bilgisiyle donanımlı, İslam'ı ülke sınırları dışında temsil edebilecek nitelikli din adamı yetiştirmek olan Konya Islâh-ı Medâris-i İslamiyye Medresesi 9 Kasım 1909'da Konya'da Paşa Dairesi Medresesi bünyesinde yeni bir medrese olarak tedrise başlamıştır.[274] Özel bir medrese olarak kurulan medrese mali olarak devletten herhangi bir destek görmemiş, medrese giderleri cemiyetin çalışmaları ve bağışlarla karşılanmıştır. Medresede öğrencilerden ücret talep edilmemiş bilakis öğrencilerin iaşe ve ibateleri karşılanmış ve öğrencilere aylık burs verilmiştir.[275]

Medreseler hakkında daha önceki kısımlarda yer verdiğimiz tartışmalar ve ıslâhat çalışmalarından da anlaşılacağı üzere bu dönemde halkı bilgilendirecek din görevlilerinin daha nitelikli olması için İstanbul medreselerinin birleştirilmesiyle açılan genel medrese niteliğindeki Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi ve bu medresenin yüksek kısmı olarak ulûm ve fünûnda uzmanlar yetiştirmek amacıyla 1915 yılında Medresetü'l-Mütehassisîn açılmıştır. Bunun yanı sıra kadı ve naiplerin yetiştirilmesi amacıyla 1854 yılında açılan Muallimhane-i Nüvvab'ın ismi Medresetü'l-Kuzat olarak değiştirilmiş ve ders programında ciddi değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde Kur'an ahkâmını ve sünnet-i seniyyeyi insanlara gerektiği gibi anlatabilecek ehil vaizler yetiştirilmesi amacıyla 1912 yılında Medresetü'l-Vaizîn; imam, hatip ve müezzin yetiştirilmesi amacıyla 1913 yılında Medresetü'l-Eimme ve'l-Hüteba açılmıştır. Bu iki medresenin 1919 yılında birleştirilmesiyle de Medresetü'l-İrşad kurulmuştur. Ayrıca bu dönemde ilmi amaçlardan ziyade siyasi amaçlarla da medreseler açılmak istenmiştir. Bu çalışmaların en önemlisi olan Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi 1915 yılında Kudus'te açılmıştır.[276] Ayrıca Mekke ve Medine'de yüksek dereceli bir ulûm-i diniyye ve fünûn-i aliyye medresesi

[274] Bilgili, "*Osmanlı Son Dönemi, Nitelikli Din Adamı Yetiştirme Projesinin Bir Örneği Olarak "Konya Islâh-ı Medâris-i İslamiye" Medresesi",* s. 70-73.

[275] Bilgili, "Osmanlı Son Dönemi, Nitelikli Din Adamı Yetiştirme Projesinin Bir Örneği Olarak "Konya Islâh-ı Medâris-i İslamiye" Medresesi*",* s. 74.

[276] Medresenin müdürlüğünü daha önce Medine'de aynı amaçla bir medrese açmakla görevlendirilen Abdülaziz Çaviş, Şekib Arslan ve Abdülkadir el-Mağribi üstlenmişlerdir.[276] Eğitim faaliyeti ancak üç yıl sürebilen medrese 9 Aralık 1917'de İngilizler'in Kudüs'ü işgal etmeleri sebebiyle kapanmıştır. bkz.: Yılmaz, "Osmanlı Son Döneminde Medreselerin Islâhı ve Panislamizm Tartışmaları Bağlamında Bir Medrese: Kudüs Selahaddini Eyyubi Külliye-i İslamiyyesi ve Külliye Talimatnamesi", s. 86.

açılması yönünde çalışmalar yapılmış ancak faaliyete geçirilememiştir.[277] Bu dönemde siyasi saiklerle açılmak istenen medrese projelerinden biri de Medrese-i Aşâir'dir. Medrese-i Aşâir uzak bölgelerdeki yerel aşiret liderleriyle iletişim kurmak ve Arap şeyhlerinin ve nüfuz sahibi ailelerin çocuklarını Kur'an ve Sünnet-i Nebeviyye'nin hükümleri dairesinde yetiştirmek amacıyla uygulamaya konulmak istenmiş ancak başarıya ulaşılamamıştır. Bu dönemde medreselerin yanı sıra İslam'ın yüce hakikatlerini yapılacak ilmi araştırmalarla ortaya koyacak, din eğitimi ve öğretimiyle ilgili ilmi ve ameli vazifelere sahip olması planlanan bir akademi olarak Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye kurulmuştur.[278]

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet dönemi yüksek din eğitimi alanında da diğer kademelerde olduğu gibi eğitimin ıslâhı amacıyla birçok gelişme yaşanmıştır. Darülfünûn Ulûm-i Şer'iyye Şubesi programlarının değiştirilmesi, medrese ıslâhı hakkında yoğun bir gündem oluşturulması, yeni medreselerin kurulması ve medrese arayışları bu değişimlere verilebilecek örneklerdendir. Yeni medrese arayışları içerisinde değerlendirilebilecek özelliklere sahip olan Davet ve İrşad Okulu[279] ve bu okulun etkileşim içinde olduğu medreseler ilgili bölümde ele alınacaktır.

---

[277] Zengin'in Külliye-i İslamiye olarak bahsettiği projeyi Ergün Medresetü'l Külliye olarak zikretmiş, Sarıkaya ise aynı projeden hakkında çıkarılan nizamnameye binaen Darü'l-Ulûm olarak bahsetmiştir. bkz.: Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Kudüs ve Medine'de İki Eğitim Kurumu", s. 598; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, s. 349-50; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 187.

[278] Esasında bir medrese olmayan Darü'l-Hikmeti'l- İslamiye gerçekleştirdiği ilmi faaliyetlerle oldukça önemli olması hasebiyle bu bölümde zikredilmiştir.

[279] İstanbul'da Darü'l-İlm ve'l-İrşad adıyla açılması planlanmıştır ancak İstanbul'da uygulamaya konulamamıştır.

II. BÖLÜM

REŞİD RIZA VE DAVET VE İRŞAD OKULU

A-Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri

Irak asıllı Hz. Hüseyin soyundan bir aileye mensup olan Muhammed Reşid Rıza el-Hüseyni[280] 18 Ekim 1865 tarihinde günümüzde Lübnan sınırlarına dahil olan Trablusşam'a bağlı Kalemun kasabasında doğmuştur.[281] Reşid Rıza, Osmanlı Devleti tarafından taltif edilen[282] ailesinin kendi şahsiyetinin teşekkülünde önemli bir role sahip olduğunu ifade etmektedir Reşid Rıza temel dini bilgileri öğrendiği ilk eğitimine kasaba mektebinde başlamıştır.[283]Ardından Trablus Rüşdiyesi'nde eğitime başlamış ancak bir yılın sonunda bu okulu bırakarak Hüseyin el-Cisr'in müdürü olduğu, dini ilimlerle modern ilimlerin bir arada okutulduğu el-Medresetü'l-Vataniyyetü'l-İslamiyye'de Arapça, dini ilimler, Coğrafya, Matematik, Fizik, Felsefe, Mantık, Türkçe ve Fransızca derslerinin dahil olduğu sekiz yıllık bir eğitim almıştır.[284] Okuduğu okullardaki derslerin haricinde kendi çabasıyla birçoğu Ezher kökenli olan hocalardan dersler almıştır.[285] Okulu bitirdikten sonra yaşadığı kasabada irşad faaliyetlerinde bulunmuş, halka yönelik eğitim çalışmalarına önem vermiş ve özellikle Gazzali'nin İhyau Ulumi'd-Din ve İbn Hacer el-Heysemi'nin ez-Zevacir kitaplarından yararlanarak insanlara akaid ve fıkıh

---

[280] Reşid Rıza'nın hayatına dair oldukça kapsamlı bir çalışma için bkz.: Özgür Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", *Reşid Rıza, İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013 içinde, s. 1-68. Ayrıca Reşid Rıza'nın ıslâh ve fıkıh düşüncesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi-Reşid Rıza Örneği*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011; Özgür Kavak, "Dünyevi Bir Fıkıh İnşasına Doğru: Reşid Rıza'nın Fıkıh Usulü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 2009/2, S.37, s. 35-72; Özgür Kavak, "Muhammed Reşid Rıza el-Hüseyni", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*, İstanbul, 2015, C.9, s. 399-446.

[281] M. Sait Özervarlı, "Reşid Rıza", *DİA,* XXXV, 14.

[282] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 1.

[283] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 2-3; s. 16.

[284] M. Sait Özervarlı, "Reşid Rıza", *DİA,* XXXV, 14-18; Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 3,17.

[285] Reşid Rıza'nın hangi hocalardan hangi dersleri, kitapları okuduğuna dair ayrıntılı bilgi için bkz.: Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 17.; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 16.

alanlarında temel dini bilgileri öğretmek için vaaz ve hutbe yolunu kullanmıştır.[286] Trablusşam'da bulunduğu sırada Reşid Rıza devlet ricalini eleştirmesinin yanı sıra özellikle Mevlevi tarikatının sema ayinlerine açık bir şekilde karşı çıkmış, bir Halveti dervişi olan ve kendisini ıslâh düşüncesine hazırladığını ifade ettiği[287] hocası Hüseyin el-Cisr ile münakaşa etmiştir.[288]

Reşid Rıza'nın düşünce dünyasını etkileyen en önemli olaylardan biri Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un çıkardıkları *el-Urvetü'l-Vuska* dergisiyle karşılaşmasıdır. Ardından 1882 yılı itibariyle Abduh'la birebir görüşmüş ve onun Beyrut'taki derslerine katılmıştır.[289] Abduh'un ıslâh düşüncesi Reşid Rıza'nın fikirleri üzerinde önemli bir tesir bırakmıştır. Öncelikle Cemaleddin Afgani'ye İstanbul'da bulunduğu sırada mektup yazarak öğrencisi olmak istediğini belirten[290] Reşid Rıza, Afgani'nin vefatı üzerine Mısır'a göç etmeye niyet etmiştir. Reşid Rıza Trablusşam'da devlet ricaliyle ve istbdat yönetimiyle yaşadığı birtakım sorunlar[291] ve Abduh'un etkisi ile ilim ve yayın faaliyetlerine daha etkin olarak katılması gerektiğini düşünmesi sebebiyle 1898 yılında Kahire'ye yerleşmiştir. Kahire'de hocası Abduh'un itirazına rağmen[292] *el-Menar* dergisini çıkarmaya başlamıştır. Eğitimle ilgili bir dergi olarak tasarlanan derginin ilk sayılarında hocasının da etkisiyle Müslümanların eğitimi, dinin doğru anlaşılarak toplumun ıslâh edilmesi gibi konulara ağırlık vermiştir. Dergide İslam düşüncesinin önemli isimlerinden Mustafa Sadık er-Rafii, Abdülkadir el-Mağribi, Şekib Arslan, Abdurrahman el-Kevakibi, Muhammed el-Hıdır Hüseyin, Mahmud Şükrü el-Alusi, Vasfi Rıza, Refik el-Azm, Tevfik Sıdki, Abdülhamid ez-Zehravi ve Salih Rıza da

[286] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 3.

[287] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 20.

[288] Özervarlı, "Reşid Rıza", 14.; Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 3,45.

[289] Özervarlı, "Reşid Rıza", 14.

[290] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 5.

[291] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 4-5, 45.

[292] Muhammed Abduh dergilerde siyasi meselelerin itibar görmesi ve Mısır'da el-Müeyyed, el-Mukattam, el-Ehram gibi güçlü dergiler bulunması sebebiyle el-Menar dergisinin tutunamayacağını söyleyerek Reşid Rıza'nın bu fikrini benimsemediğini ifade etmiştir. Reşid Rıza'nın ısrarları karşısında ise taraf tutmaması, polemiğe girmemesi ve resmi kişilere hizmet etmemesi şartıyla dergi çıkarmasına onay vermiştir. Özervarlı, "Reşid Rıza", s. 14.

yazılar kaleme almıştır.[293] Reşid Rıza hocası Abduh'un vefatıyla birlikte hem *el-Menar* dergisinde siyasi konulara ağırlık vermiş hem de bireysel yaşamında siyasi faaliyetlerde daha etkin olmuştur.[294] Suriye, Beyrut, İstanbul, Hindistan, Hicaz, Umman, Kuveyt, Irak, Kudüs gibi farklı İslam coğrafyalarını ziyaret etmiş ve bazı Avrupa ülkelerine (İsviçre, Almanya) seyahat etmiştir.[295]

Reşid Rıza, yaşadığı dönemin en önemli meselesi olan Müslümanların içinde bulunduğu hal ve bu halden kurtulma ve medeniyet meseleleri üzerinde fikir yürütmüştür. Döneminde İslami ilimlerin gereksiz olduğunu ifade eden Batı yanlısı düşünürlerle mücadele etmesinin yanı sıra İslam akaidine ve hükümlerine zarar vermeyecek bir modernleşmenin gerekliliğini tüm hayatı boyunca dile getirmiştir.[296] Reşid Rıza'nın bu konularla ilgili en önemli kavramı "ıslâh" tır. Reşid Rıza ıslâh kavramı ile Müslümanların içinde bulundukları yanlış halin düzeltilmesini, dini ilimlerin işleniş şekli ve içeriğine dair tecdidi kastetmektedir.[297] Reşid Rıza dini ve ahlaki ilkelerin insanlar arasında yaygınlaşmasının en önemli aracının eğitim olduğunu ifade eder. Reşid Rıza o dönemde kendisi dışında birçok fikir adamının da ifade ettiği gibi İslam'ın inanç ve ahlaki değerleri ile Avrupa'nın ilmi ve teknolojik gelişmişliği arasında bir sentez yapılması yönünde fikirler beyan eder. Bu manada İslam'da çağdaş bilim ve teknolojiyle çatışma olmadığını, Müslümanların ilk dönemlerden itibaren ilme verdikleri önemi dile getirmiştir.[298] Reşid Rıza'nın İstanbul'da bir yıl boyunca ikamet etmesi ve bu esnada gerek devlet ricaliyle gerek dönemin önemli ilmi simalarıyla gerçekleştirdiği görüşmeler onun Türk düşüncesi ile irtibatı açısından oldukça önemlidir.[299] Nitekim Mısır'a döndükten sonra dahi İstanbul'da görüştüğü bir çok kişiyle irtibatı devam etmiş, hem Reşid Rıza İstanbul'daki yayınlar arasından değerli gördüğü yazıları kendi dergisinde yayınlamış hem de Reşid

[293] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 27.

[294] Reşid Rıza'nın gerek Mısır siyaseti ile gerekse Osmanlı Devleti siyaseti ile ilgili düşünceleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 11-16, 48-52.

[295] Özervarlı, "Reşid Rıza", 14.; Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 8.

[296] Özervarlı, "Reşid Rıza", 15-16

[297] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 21.

[298] Özervarlı, "Reşid Rıza", 16

[299] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 24.

Rıza'nın bir çok yazısı dönemin en önemli İslamcı yayınları olan *Beyanu'l-Hak* ve *Sırat-ı Müstakim*[300] dergilerinde tercüme edilmiştir.

Reşid Rıza dini, siyasi, ilmi ve medeniyetle ilgili meselelere dair görüşlerini *el-Menar* dergisinde 37 yıl boyunca kaleme almıştır. Reşid Rıza'nın bazı klasik kaynakları da neşrettiği *el-Menar* dergisinde kaleme aldığı dini ilimler ile ilgili kendi makaleleri daha sonra kitap halinde de yayımlanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır:[301]

1- *Mecelletü'l-Menar:* Reşid Rıza'nın 15 Mart 1898 tarihinden itibaren ilk iki yıl haftalık, daha sonraki altı yıl iki haftada bir, 1906 yılından vefat tarihi olan 1935 yılına kadar da aylık olarak çıkardığı dergidir. Reşid Rıza'nın ilk olarak eğitim- öğretim ve Müslüman toplumun ıslâhına dair hocası Muhammed Abduh'un ve kendisinin görüşlerini anlatmak için çıkardığı dergide eğitim- öğretim, fetvalar, tefsir yazıları, haberler-yorumlar, kitap tanıtımları gibi bölümler derginin ilk sayısından son sayısına kadar yer almış ve hocası Abduh'un vefatıyla siyasi konular da dergiye dahil olmuştur.[302] Reşid Rıza'nın 37 yıl boyunca aralıksız çıkardığı dergi dini, siyasi görüşlerinin incelenmesi ve fikri değişimlerinin izinin sürülmesi ve o dönemde İslam dünyasının içinde bulunduğu halin tahlili için mühim bir kaynaktır. Ayrıca dergi *Urvetü'l-Vüska* dergisinin önemli bir bölümünü yeniden yayınlaması ve ıslâha dair düşüncelerini farklı İslam coğrafyalarında yayması açısından da önemli bir yere sahiptir. İslam dünyasının farklı coğrafyalarından dergiye gelen soru, yorum, eleştiri ve takdir yazıları *el-Menar* dergisinin dönemin en etkili dergilerinden biri olduğunu göstermektedir.[303] Reşid Rıza'nın eserlerinin birçoğu *el-Menar* dergisinde neşredilen yazıların derlenmesinden oluşmuştur.

---

[300] *el-Menar* dergisi ile *Sırat-ı Müstakim* dergisi arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı: (Sırat-ı Müstakim/Sebilü'r-Reşad Dergisi Örneği: 1908-1914)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2001, s. 20-32.

[301] Reşid Rıza'nın eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Özgür Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri"; *Reşid Rıza, İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına* (Klasik, İstanbul, 2013) içinde, s. 1-68.

[302] Mustafa Aydın, "Muhammed Reşid Rıza Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdid ve Islâh Anlayışı", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.11, S.58, Ağustos, 2018, s. 845-858.

[303] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 28.

2- *Tefsirü'l-Menar* (*Tefsirü'l-Kur'ani'l-Hakim*): Nisa Suresinin 125. ayetine kadar Muhammed Abduh'a ait olan tefsir dersi notlarının *el-Menar* dergisinde yayımlanması ve Yusuf Suresi'nin 101. ayetine kadar Reşid Rıza tarafından devam ettirilmesiyle ortaya çıkan bir eserdir.[304] Eser Reşid Rıza'nın fıkıh usulü ile ilgili değerlendirmelerini, biyografisini ve dönemin siyasi olaylarına dair değerlendirmelerini de içermesi yönüyle oldukça önemlidir[305] ve Mehmet Erdoğan, Ali Rıza Temel, Harun Ünal, Niyazi Beki, Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, Rahmi Yaran ve Nedim Yılmaz'dan[306] oluşan bir heyet tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[307]

3- *Tarihu Üstazi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh:*[308] Reşid Rıza'nın hocası Abduh'un ölümü üzerine Abduh'un hayatı, eserleri, Cemaleddin Afgani'nin tesiri ile geliştirdiği ıslâhat düşüncesini oldukça kapsamlı bir şekilde kaleme aldığı üç ciltlik eseridir. Reşid Rıza ilk olarak hocası Abduh'un ölümü üzerine hakkında yazılanları bir araya getirdiği eserin üçüncü cildini 1907 yılında, daha sonra Abduh'un eserlerini tanıttığı ikinci cildini 1925 yılında ve son olarak da Abduh'un hayatını ve düşüncelerini barındıran birinci cildini 1931 yılında kaleme almış ve neşretmiştir.[309] Eser Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşid Rıza'nın düşüncelerini tanımak açısından önemli bir kaynak olmasının yanı sıra özellikle Muhammed Abduh hakkında yapılan çalışmalarda kendisine başvurulan en temel eser durumundadır.

4- *el-Vahyü'l- Muhammedi*: Reşid Rıza'nın en çok basılan eserlerinden biri olan[310] bu eserde Kur'an'ı Kerim'e dayalı bir akide usulü ve vahyin mahiyeti üzerinde durulmuş ve kelamın İslam akidesini koruma amacı vurgulanarak ihtiyaç bulunmadığı

---

[304] Özervarlı, "Reşid Rıza", 17; Aydın, "Muhammed Reşid Rıza Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdid ve Islâh Anlayışı", s. 848; Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 33-34.

[305] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 34.

[306] Aydın, "Muhammed Reşid Rıza Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdid ve Islâh Anlayışı", s. 848.

[307] *Menar Tefsiri- Tefsiru'l-Kur'an'il-Hakim Tefsiru'l-Menar*, (trc. Mehmet Erdoğan), Ekin Yayınları, İstanbul, 2011.

[308] Reşid Rıza, *Tarihu Üstazi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh,* I, Matbaatü'l-Menar, Kahire, 1931.

[309] Özervarlı, "Reşid Rıza", 17; Aydın, "Muhammed Reşid Rıza Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdid ve Islâh Anlayışı", s. 848.

[310] Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 34.

zamanlarda teorik tartışmalarla meşgul olmanın doğru olmadığı ifade edilmiştir.[311] Salih Özer tarafından *Muhammedi Vahiy*[312] ismi ile Türkçe'ye de tercüme edilen eserde Nübüvvetin ispatı, Kur'an-ı Kerim'in icazı, vahyin mahiyeti ve inzal gayesi gibi konular ele alınmış, İslam esaslarının tüm insanlara anlatılması hedeflenmiştir.[313]

5- *er-Riba ve'l-Muamelat fi'l-İslam*: Reşid Rıza'nın öğrencilerinden Muhammed Behcet el-Baytar'ın yayına hazırladığı eserin büyük bölümü el-Menar dergisinde yayımlanmış soru-cevaplardan oluşmaktadır.

6- *Fetava:* Selahaddin el-Müneccid ve Yusuf K. Huri tarafından el-Menar dergisinin her sayısındaki fetva kısımlarının derlenmesiyle oluşmuş bir eserdir. Eser klasik konulara dair olduğu kadar güncel meselelerle de ilgili olan 1061 fetva içermekte ve altı ciltten oluşmaktadır.

7- *Muhaveratü'l-Muslih ve'l-Mukallid fi Mes'eleti'l-İctihad ve't-Taklid*: İslam birliği, bidat ve hurafeler, ictihad ve ıslâhatın önemi gibi konuları havi olan eserin birçok baskısı yapılmıştır. Eser ilk olarak Ahmet Hamdi Akseki tarafından *Mezahibin Telfiki ve İslam'ın Bir Noktaya Cem'i* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Sebilürreşad dergisinde bir kısmı yayınlanan tercüme daha sonra kitap halinde basılmıştır. İkinci olarak ise Hayreddin Karaman tarafından *Gerçek İslam'da Birlik* ismiyle Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın biyografilerini barındıran bir girişle yeniden tercüme edilmiştir.[314]

8- *el-Hilafe evi'l-İmametü'l-Uzma*: Türkiye'de halifenin otoritesinin sınırlandırılmasının ardından kaleme alınmış olup hilafetin İslam toplumundaki yeri ve çağdaş siyasetteki rolü gibi konular hakkındadır.[315] Türkçe'ye Suat Mertoğlu tarafından

[311] Özervarlı, "Reşid Rıza", 15.

[312] Reşid Rıza, *Muhammedî Vahiy,* (trc. Salih Özer), Fecr Yayınevi, Ankara, 1991.

[313] Özervarlı, "Reşid Rıza", 17.

[314] *Gerçek İslam'da Birlik,* (trc. Hayreddin Karaman), İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.

[315] Özervarlı, "Reşid Rıza", 17.

Hilafet yahut İmamet-i Uzma[316] ismiyle tercüme edilen eser daha önce Henri Laoust tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir.[317]

9- *Nida li'l-Cinsi'l-Latif*: Eser kadınla ilgili Müslümanlara yöneltilen eleştirilere cevap mahiyetinde kaleme alınmış olup İslam'da kadının yeri, önemi ve hakları hakkındadır. Eserde geçen hadis-i şerifler İsamüddin Seyyid es-Sababati tarafından tahric edilmiştir.[318]

10- *el-Menar ve'l-Ezher*: Reşid Rıza'nın son eseri olan kitap otobiyografisini ve ıslâh çalışmalarını ve özellikle Ezher Üniversitesi'ni ıslâh çabalarını içerir.[319]

11- *Rahalatü'l-İmam Muhammed Reşid Rıza*: Reşid Rıza'nın el-Menar dergisinde kaleme aldığı Suriye, İstanbul, Hindistan ve Hicaz seyahat notlarının Yusuf İbiş tarafından derlenmesi ile meydana gelmiş bir eserdir. Bu seyahat yazılarının tamamı Özgür Kavak tarafından *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*[320] ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

37 yıl boyunca yayın hayatına devam eden ve oldukça velud bir yazar olan Reşid Rıza'nın bu eserlerinin yanı sıra *el-Vahdetü'l-İslamiyye ve'l-Uhuvvetu'd-Diniyye*, *es-Sünne ve'ş-Şia (el-Vehhabiyye ve'r-Rafiza), el-Hikmetü'ş-Şer'iyye fi Muhakemeti'l-Kadiriyye ve'r-Rufa'iyye*, *Şubuhatu'n-Nasara ve Hucecu'l-İslam*, *Tercemetü'l-Kur'an, Zikra'l-Mevlidi'n-Nebevi, el-Maksuratu'r-Raşidiyye (Maksuratu Reşid Rıza), el-Müslimun ve'l-Kıbt ve'l-Mu'temeru'l-Mısri, Hülasatü'd-Daveti'l-Muhammediyye, El-Vehhabiyyun ve'l-Hicaz, Akidetü's-Salb ve'l-Fida, Yusru'l-İslam ve Usulü't-Teşrii'l-*

[316] *Hilafet Risaleleri* içinde (hzr. İsmail Kara), İstanbul, 2005, C.5, s. 367-530.

[317] Özervarlı, "Reşid Rıza", 17; Henri Laoust, *Le califat dans la doctrine de Rasid Rida: Traduction annotee d'al-hilafa aw al-imama al-uzma (Le califat ou l'imama supreme*), Institut Français de Damas, Beyrut, 1938.

[318] Özervarlı, "Reşid Rıza", 17.

[319] Özervarlı, "Reşid Rıza", 17.

[320] Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına,* (trc. Özgür Kavak), Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

Amm, İncilu Barnaba, Menasiku'l-Hacc Ahkamuhu ve Hükmuhu isimli eserleri bulunmaktadır.[321]

B-Reşid Rıza'nın Eğitim Düşüncesi

Reşid Rıza'nın eğitimle ilgili yazılarının tamamının okunup değerlendirilmesi çok kıymetli olmakla birlikte farklı bir tez konusu olacak kadar geniştir ve çalışmamızın sınırları nedeniyle eğitim yazılarının tamamının değerlendirilmesi mümkün değildir. Biz burada Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu projesini tasarlarken fikri zeminini oluşturan, Davet ve İrşad Okulu'na yüklediği anlamın boyutlarını idrak etme imkânı veren görüşlerine değineceğiz.

Reşid Rıza *el-Menar* dergisini ilk olarak dini eğitim dergisi olarak tasarlamış ancak siyasetle meşgul olması sebebiyle derginin muhtevası siyasi ve dini ahkamla ilgili konuların ağırlıklı olduğu bir şekle dönüşmüştür.[322] Bununla birlikte eğitim ve öğretimi ıslâhın en mühim vesilesi olarak değerlendirmesi sebebiyle *Menar* dergisinin her sayısında eğitim ve öğretime "et-Terbiyetü ve't-Ta'lim" başlığı ile yer vermiştir.[323] Bu başlık altında kızların eğitiminden Ezher ulemasının ıslâhına, okutulan kitapların ıslâhından yeni revaç bulan sosyoloji, kozmoloji, coğrafya gibi ilimlerin İslami bir üslupla nasıl işleneceğine, sanayi konusunun eğitim açısından ne ifade ettiğinden Mısır'da hükümet okullarında yaygınlaşan yeni asri sistemin incelenmesine kadar oldukça geniş yelpazeli konulara değinmiştir.[324]

Reşid Rıza'nın diğer fikirlerinin oluşmasında etki sahibi olan okuduğu okullar ve aldığı dersler, eğitimle ilgili düşüncelerinin oluşmasında da önemli bir yere sahiptir.

[321] Bu eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Özervarlı, "Reşid Rıza", 17; Aydın, "Muhammed Reşid Rıza Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdid ve Islâh Anlayışı", s. 848-850; Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", s. 28-37.

[322] Reşid Rıza, "Fatihatü'l-Mücelledi'l-Evvel mine'l-Menar", *Mecelletü'l-Menar*, C.1, S.1, s. 11.

[323] Reşid Rıza eğitim ve öğretimi "birbirine bağlı, ümmetin saadet binasının üzerine inşa edileceği iki temel ve ümmeti yönetimin zirvesine çıkaracak iki etken" olarak tanımlamıştır. bkz.: Reşid Rıza, "Ma laBudde Minhu: et-Terbiyetü ve't-Talim", *Mecelletü'l-Menar*, C.1, S.30, s. 567.

[324] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935*), s. 400.

Reşid Rıza temel dini bilgileri doğduğu kasabanın mektebinde almıştır.[325] Bu okuldan sonra İslam inanç esasları ve din-bilim uyuşması gibi dönemin önemli konularını barındıran *er-Risaletü'l Hamidiyye fi Hakikati'd-diyaneti'l-İslamiyye ve hakkıyyeti'ş-Şeriati'l-Muhammediyye*[326] isimli eserin müellifi Muhammed Hüseyin el-Cisr'in kurucusu olduğu ve müdürlük yaptığı el-Medresetü'l-Vataniyyetü'l-İslamiyye okulunda sekiz yıllık bir eğitim almıştır.[327] Bu okul 1879 yılında kurulmuş olup İslami ilimlerle çağdaş ilimleri bir arada okutmayı hedefleyen ilk okullardandır. Reşid Rıza bu okulda Arapça, dini ilimler ve matematik, mantık, fizik, felsefe ve coğrafya gibi modern ilimlere dair dersler alır. Reşid Rıza'nın eğitim aldığı bu okul onun eğitimle ilgili temel düşüncelerini oluşturmuştur. Nitekim Davet ve İrşad Okulu projesi dini ilimler ile modern ilimlerin eğitiminin bir arada yapılması fikri üzerine tasavvur edilmiş bir yüksekokuldur.

Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu projesine yüklediği anlamın anlaşılması için dönemin Mısır'ında eğitimle ilgili tartışılan konuları, bu hususta ortaya konulan fikirleri bilmek gerekmektedir. Bu konu Reşid Rıza'nın projesini hangi fikri ve ilmi zemin içerisinde ve nelere cevap ve ret olarak tasarladığının anlaşılması için önemli görünmektedir. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da olduğu gibi Mısır'da da eğitimin niteliği, amacı, araçları, yöntemi ve dini eğitimin okullarda ne derece yer alması gerektiği ile ilgili geleneksel eğitim düzenini savunanlarla yeni ve asri bir eğitim sistemi isteyenler arasında tartışmalar ve farklı fikirler mevcuttur.[328] Mısır'da eğitimin modernleşmesi Osmanlı Devleti'nde yaşanan sürece paralel olarak ordunun güçlendirilmesi ve Avrupa savaş metotlarının öğrenilmesi amacıyla öncelikle askeri alanda gerçekleşmiştir.[329] Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa döneminde (1805-1848) geleneksel okulların yanında askeri yüksekokul, deniz okulu gibi öncelikle tamamen

[325] Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s. 2; Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi,* (trc. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz), İnsan Yayınları, 3.baskı, 2014, s. 251.

[326] Kitap Manastırlı İsmail Hakkı tarafından 1890 yılında Terceme-i Risaletü'l Hamidiyye ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. bkz.: Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.53; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 250.

[327] Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s. 17.

[328] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935)*, s. 395.

[329] Ahmet Emin Osmanoğlu, "Modern Mısır Eğitim Sisteminin Temelleri", *Journal of History Studies*, C.6, S.1, Ocak 2014, s. 124.

askeriye ile ilgili modern okullar açılmış ve devamında geleneksel eğitim düzenini değiştirmek için tıp okulu, ecza okulu, yabancı dillerde yazılan ilmi eserlerin tercümesi için yabancı dil okulu gibi farklı enstitüler açılmıştır.[330] Mehmed Ali Paşa'nın bu faaliyetleri, eğitimin devlet ve toplumla ilişkisi, eğitimin toplumun maslahatı ile alakası, merkeziyeti ve devletin belirlediği toplum felsefesi ve eğitim yöntemine bağlı olarak eğitim programları uygulama hakkına sahip olması gibi konularda Mısırlı düşünürlerin fikirlerini etkilemiştir.[331]

Mehmed Ali Paşa'dan sonra Mısır'da eğitimin modernleşmesi yolunda önemli faaliyetler Hidiv İsmail Paşa döneminde (1867-1879) gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde ilkokul seviyesinde modern okullar ve bu okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla matematik, tarih, fen, coğrafya gibi modern ilimlerin okutulduğu yükseköğretim seviyesinde Darü'l-Ulûm isminde eğitim kurumları açılmıştır.[332] Mehmed Ali Paşa ve Hidiv İsmail Paşa dönemlerinde yeni okulların açılmasıyla birlikte Ezher Üniversitesi'ne ve Ezher'e bağlı küttablara dokunulmamışken Maarif Nazırı Ali Mübarek Paşa döneminde (1879-1882; 1884-1889) Ezher Üniversitesi ve bağlı olan diğer eğitim kurumlarında da değişiklikler yapılmıştır.[333] Bu dönemde ilkokul seviyesinde olan ve modern eğitim yöntemlerinin uygulandığı Hristiyan misyoner okulları da yaygınlık kazanmıştır. 1882 yılında İngiltere tarafından Mısır'ın işgal edilmesiyle eğitim alanında gerçekleştirilen faaliyetler durdurulmuş ve eğitimde İngiliz hükümeti söz sahibi olmuştur. Seküler eğitimin verildiği okullarda İngilizlerin hedefleri ile çatışmayacak şekilde kişiler yetiştirilmiş ve bürokraside bu kişilere görev verilmiştir.[334] İngiltere'nin işgali ile birlikte Batı ile ilgili Batı'ya özenen, İslam'ı bugünün problemlerini çözmekten uzak olarak değerlendiren bir grubun yanı sıra Rıfat Rafi et-Tahtavi gibi eğitim sisteminde Mısır ve Arap milliyetçiliğinin merkezi bir rol alması gerektiğini savunlar olmuş ve Arap

---

[330] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935)*, s. 394.;Osmanoğlu, Modern Mısır Eğitim Sisteminin Temelleri, s. 124-126.

[331] Muhammed Abduh Mısır'da açılan bu eğitim kurumlarını doğru bir eğitim ve hakiki bir maarif anlayışından uzak olarak değerlendirmiştir. bkz.: el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935)*, s. 394

[332] Osmanoğlu, *Modern Mısır Eğitim Sisteminin Temelleri*, s. 126.

[333] Osmanoğlu, *Modern Mısır Eğitim Sisteminin Temelleri*, s. 126.

[334] Osmanoğlu, *Modern Mısır Eğitim Sisteminin Temelleri*, s. 127.

milliyetçiliği hakkında bazı düşünceler gelişmeye başlamıştır. Bu fikirlerin yanı sıra Batı ile ilgili her şeyi şüpheyle karşılayan muhafazakâr müslümanlara mukabil Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh gibi Batı'dan faydalı ilimlerin ve tekniğin alınmasını ancak körü körüne taklit edilmemesini, Ezher'in ıslâh edilmesiyle birlikte İslami bir eğitim sistemini savunanlar olmuştur.[335] II. Meşrutiyet dönemindeki Batıcı, Türkçü, İslamcı akımlarına mukabil Mısır'da da Batıcı, Arap Milliyetçisi ve İslamcı akımlar olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Reşid Rıza eğitimin ıslâhını istemekle birlikte modern eğitim ve modern okullara karşı temkinli davranmıştır.[336]

II. Meşrutiyet döneminde farklı fikir akımlarının ortak noktalarından birinin gerçekleşmesi istenilen toplumsal değişim veya dönüşümün eğitimle gerçekleşeceği düşüncesi olduğunu zikretmiştik. Reşid Rıza için de dini ıslâhın yegâne yolu dini eğitimi ıslâh etmektir. Reşid Rıza'dan önce hocası Abduh, Afgani'nin aksine İslam dünyasının yeniden ihyasının siyasetle değil dini eğitim ve öğretimin ıslâh edilmesi ve yöntemlerinin geliştirilmesi suretiyle yani eğitimin ıslâhı ile gerçekleşeceğini ifade etmiştir.[337] Reşid Rıza Afgani ile Abduh'un yöntemlerini birleştirmiş ıslâhın hem siyasi faaliyetlerle hem de eğitim yoluyla bir arada gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmiş fakat toplumsal ıslâhı ve bunun aracı olarak gördüğü eğitimi öncelemiştir.[338] Reşid Rıza bireysel yaşamında siyasete dahil olmaktan kendini alıkoyamamış fakat eğitimi ıslâh projesinde siyasetten

---

[335] Muhammed Abduh halkın eğitiminin öncelikli olduğunu düşünerek bu amacını gerçekleştirmek için Lord Cromer'e Mısır eğitim ve öğretiminin ıslâhı hakkında bir rapor sunmuştur. bkz.: Neslihan Aktaran, *Muhammed Abduh'un Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015. Bunun yanı sıra günümüzdeki Arap düşünürler bizde de olduğu üzere akli ilimlerin ihmal edildiği, fani dünya ilimleri olarak değerlendirildiği ve gayesi vaaz ve dini tedris veya adaletin uygulanması olan dini ilimlerin korunması için aklın rolünün mahrum bırakıldığı yönünde değerlendirmeler vardır. Ancak bu değerlendirmelerin ne derece haklı olduğu araştırılması gereken hususlardandır. Bu ve benzeri değerlendirmeler için bkz.: el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 393-436.

[336] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s .428.

[337] Abduh Mısır'daki geleneksel eğitimin iki temel açıdan geliştirilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Birincisi akidenin hurafe ve taklitten arındırılarak, diğer dinlerin itikadında olduğu gibi asri bir idrakle anlamak ikincisi ise Arap dilini ve yazı üsluplarını geliştirmek ve aslen İslam'ın ruhunda ve ahlakında mevcut olan ve İslam'ın geçmişteki gücünün ve gelişmişliğinin kaynağı olan ancak Batı'da yaygınlaşan akli ilimlerin kullanılmasıdır. bkz.: el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935)*., s. 397; Neslihan Aktaran, *Muhammed Abduh'un Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri,* s. 33-36.

[338] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 401; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 107.

uzak durulmasını, siyasetin dahil olduğu şeyleri ifsat edici bir özelliği olduğunu vurgulamıştır.[339] Reşid Rıza'nın eğitimle ilgili düşünceleri üzerinde tesir sahibi olması yönüyle Abduh'un eğitim düşünceleri de önem arz etmektedir. Abduh eğitim ve öğretimin gayesinin ümmeti mutlu etmek ve farklı insani faziletleri geliştirmek olduğunu ve bunun yönteminin ezbercilikten uzak, idrak ve fehme yönlendiren akli bir üslup olduğunu ifade etmiştir.[340] Reşid Rıza da hocası Abduh gibi eğitimin faydasının her şeyden önce ahlaki ve ruhi olduğunu, gayesinin ahlakın ve sülukun güzelleştirilmesi ve akidenin sağlamlaştırılması olduğunu,[341] bu sebeple eğitimin amacının asla şahsi çıkarlar elde etmek, bir meslek kazanmak, endüstiriye uygun insan yetiştirmek olmaması gerektiğini vurgulamıştır.[342] Reşid Rıza'nın bu düşüncelerini döneminde yaygınlaşmaya başlayan iş okulu, girişkenlik akımları gibi eğitim akımlarına karşı çıktığı şekilde değerlendirilebilir.[343]

Eğitim ve öğretimin toplumun her tabakasına yaygınlaştırılması gerektiğini ifade eden Abduh, ıslâhın eğitim yoluyla gerçekleşeceğini beyan etse de bu alandaki düşüncelerini ayrıntılı bir biçimde açıklamamıştır. Örneğin önerdiği eğitim ne tür bir eğitimdir, İslami eğitimi devlet mi yerine getirmelidir yoksa cemiyetler, dernekler ve vakıflar mı, iktisat, ticaret, matematik ilimleri, fizik gibi yeni ilimlerin payı ne olmalıdır, bu eğitim modern okul düzen içerisinde nasıl bir konumda olmalıdır gibi sorulara cevap vermemiştir.[344]

---

[339] Reşid Rıza istediği ıslâhın ulemanın ve hayır kuruluşlarının eliyle gerçekleştirilmesine vurgu yapmıştır. Kişilerin veya hükümetlerin mali kazanç elde etmek için yolsuzluk yapabileceklerini, medeniyet ve çağdaşlaşma adı altında sömürgecilerin tesirine açık hale getirebileceklerini, siyasi menfaatler uğruna eğitimi ifsad edebileceklerini ifade etmiştir. Bu sebeple daha sonra ayrıntılı bir şekilde açıklayacağımız üzere Davet ve İrşad Okulu'nun resmi bir hüviyetten uzak olması için çaba sarf etmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Hacetüna ila Islâhı't-Terbiye ve't-Talim", *Mecelletü'l-Menar*, C.15, S.5, s. 336-341.; el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 432.

[340] Abduh'un eğitimin gayesi hakkındaki fikirlerine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz.: el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s.398; Aktaran, s. 33-39.

[341] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 427.

[342] Reşid Rıza, "Ma la Budde Minh: Ulumu'd-Din ve'd-Dünya", C.1, S.30, s. 570.

[343] Birinci bölümde bahsettiğimiz eğitim akımları hakkında Mısır'da da bir hareketlilik mevcuttur ve dönemin ortak özelliği sayılabilecek her türlü toplumsal değişmenin eğitimle gerçekleşeceği anlayışı Mısır'lı düşünürlerde de vardır.

[344] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 398.

Reşid Rıza hocası Muhammed Abduh'un yolundan giderek Müslümanların düştüğü sıkıntıların bir çoğunun eğitim yöntemindeki düzensizlik ve eksiklikten kaynaklandığını,[345] ülkelerin ve devletlerin gelişmişlik seviyesinin eğitim öğretimdeki gelişmişlik derecelerine bağlı olduğunu,[346] istediği ıslâhın[347] eğitim yoluyla gerçekleşeceğini vurgulamış[348] ve Menar dergisinin ilk sayılarından itibaren Ezher camiasında dini eğitim, Ezher ulemasının görevleri ve programının ıslâh yolları gibi konularda yazılar kaleme almıştır.[349] Reşid Rıza Ezher camiasını ve Mısır'daki dini eğitimi eleştirirken yaşadığı dönemi anlamaktan ve İslam'a yöneltilen şüpheleri bertaraf etmekten uzak oluşlarını vurgulamıştır.[350] Ona göre ulemanın rolü din ilimlerini ezberleyip hiçbir faydası olmayacak şekilde insanlara okutmak değildir. Ulemanın görevi dini ilimleri geliştirmek ve müdafaa etmek -ki bunun yolu da kevni ilimlerle meşgul olmaktır- ve modern insanın maslahatıyla uygun dini hükümler icra etmektir.[351] Reşid Rıza ıslâhın eğitimle gerçekleşmesini düşündüğü kadar yaşadığı asırda dini müdafaa ve muhafaza etmenin yolunun yeni ilimleri tahsil etmekten geçtiğini düşünmektedir. Bundan dolayı Davet ve İrşad Okulu'nda ulemada gördüğü bu eksikliği giderme amaçlı bir yöntem izlemiştir. Okulun müfredatında -aşağıda değineceğimiz üzere- dersler işlenirken İslam'a yöneltilen şüphe ve tenkitlere cevap verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Mısır'da da dini eğitimin devlet okullarındaki durumu tartışılmış ve bu hususta üç farklı görüş ortaya atılmıştır. Birincisi Rafi Tahtavi, Taha Hüseyin, Mahmud Azmi gibi

---

[345] eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 108.

[346] Reşid Rıza, "Ma la Budde Minh: Ulumu'd-Din ve'd-Dünya", *Mecelletü'l-Menar*, C.1, S.30, s. 569.

[347] Reşid Rıza'nın bahsettiği ıslâhı "Kitap ve Sünnetin hidayetiyle çağdaş bilim ve maarifin arasının güçlü bir çatışma olmaksızın birleştirilmesi" olarak tanımlar. bkz.: Reşid Rıza, "Seyahatü Sahibi'l-Menar fi Suriya", *Mecelletü'l-Menar*, C.11, S.9, s. 707.

[348] Reşid Rıza, "Hutbetü'l Müellif fi Cem'iyyeti'l-İttihad fi Trablusşam", *Mecelletü'l-Menar*, C.11, S.11, s. 868.

[349] Reşid Rıza, "Muhaveretün fi Islâhı't-Ta'lim bi'l-Ezher", *Mecelletü'Menar*, C.1, S.42, s. 822; el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 416. Reşid Rıza'nın Mısır'da ilgilendiği konuların başında Ezher'in ıslâhı gelmektedir. Konuyla ilgili faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz.: Muhammed Abdullah Selman, *Reşid Rıza ve Da'vetü'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhab*, Mektebetü'l-Mualla, Kuveyt, 1998, s. 479-483.

[350] Reşid Rıza, "Mebhasü't-Talimi'd-Dini", *Mecelletü'l-Menar*, C.8, S.19, s. 751.

[351] Reşid Rıza, "Vazaifu Ulemai'd-Din", *Mecelletü'l-Menar*, C.4, S.12, s. 445-446; el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 430.

Batı'nın her konuda örnek alınması gerektiğini düşünen kişilerin savunduğu hükümet okullarında dini eğitim yapılmasının gerekli olmadığı, dini eğitimin yerinin okul değil aile olduğunu düşünenlerdir ki bu kişiler okullardan dini eğitimin tamamen kaldırılmasını talep etmişlerdir.[352] İkincisi okullarda verilen dini eğitimin yeterli olduğunu düşünenler ve üçüncüsü ise okullardaki dini eğitimin yetersiz olduğunu, ders sayılarının artırılıp konularının daha ayrıntılı olması gerektiğini savunanlar ve talep edenlerdir.[353] Reşid Rıza İslam ülkeleri içerisinde Batıcılık akımlarının etkisinin en çok Mısır'da görüldüğünü dile getirmiş ve buna örnek olarak okullarda dini eğitimin verilmesi, dini eğitimin faydalı mı faydasız mı oluşu, din olmadan da ahlakın güzelleştirilmesinin mümkün oluşu hakkında Müslümanlar arasında geçen tartışmaları göstermiştir.[354] Reşid Rıza dini eğitimin gerekliliğini her zaman vurgulamış ve o dönemde dini eğitime karşı çıkanlarla mücadele etmiştir. Bununla birlikte okullarda verilen dini eğitimin ıslâh edilmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Reşid Rıza hükümet okullarındaki dini eğitim derslerinde Peygamber Efendimizin hayatının ardından da hulefay-ı raşidinin hayatlarının işlenmesi gerektiğini, dini eğitimin ıslâhı için kitapların ıslâhının zorunlu olduğunu, sade bir dille ve çağdaş bir üslupla muhtasar kitaplar yazılması gerektiğini ifade eder.[355]

Reşid Rıza'nın en çok ilgilendiği konuların başında o dönemde oldukça yaygınlaşan yabancı okullar ve misyoner okulları gelir. Reşid Rıza Mısır'daki hükümet okullarında yaygınlaşan yeni eğitim düzenini ve özellikle de Suriye ve Lübnan'daki yabancı misyoner okullarını incelemeye ve onların modern eğitimdeki yerlerini, Mısır

---

[352] Reşid Rıza, "Babü't-Terbiyeti ve't-Ta'lim: et-Talimü'd-Dini", *Mecelletü'l-Menar*, C.10, S.2, s. 123. Reşid Rıza Batıcılık akımını savunan kişilerin Avrupa'daki bu konu ile ilgili felsefi görüşlerden etkilendiklerini, Avrupalı düşünürlerin dini eğitime olan ihtiyacın yönü ve bundan vazgeçilmesi hakkındaki görüşlerinin Müeyyed ceridesinde neşr edildiğini beyan etmektedir. Ayrıca bu düşünürlerin Batılı filozofların aklın ve nefsin terbiyesinin dinden bağımsız olarak da gerçekleşebileceği yönündeki görüşlerini övünerek dile getirdiklerinden bahseder. Reşid Rıza onların korkutarak eğitmenin nefsi bir hastalık olması ve vehm oluşturması sebebiyle dinin ahiret azabından korkutarak nefisleri eğitmesindense dinden uzak olarak faziletlerin faydalarının ve reziletlerin zararlarının anlatılarak aklın ikna edilmesine mebni olan edebi bir terbiye yöntemi daha faydalı olduğunu ifade ettiklerini beyan eder.

[353] Reşid Rıza, "*Babü't-Terbiyeti ve't-Ta'lim: et-Talimü'd-Dini*", s. 123

[354] Reşid Rıza, "*Babü't-Terbiyeti ve't-Ta'lim: et-Talimü'd-Dini*", s. 123.

[355] Reşid Rıza, "*Babü't-Terbiyeti ve't-Ta'lim: et-Talimü'd-Dini*", s. 126.; Reşid Rıza, "el-Kütübü'l-Arabiyye ve'l-Islâh", *Mecelletü'l-Menar*, C.3, S.3, s. 50-53.; Reşid Rıza, "el-Hutbetü'l-Ula min Hutabina'l-İslamiyye fi'd-Diyari's-Suriya", *Mecelletü'l-Menar*, C.11, S.9, s. 644-645.

Üniversitelerindeki idarecilerini göstermeye çalışmıştır.[356] Yabancı okulların, misyoner okullarının ve Osmanlı topraklarında tedris edilen felsefe ilimlerinin İslam akidesini bozmayı amaçladığını iddia eder.[357] Bu okullarda akidenin bozulmasının yanı sıra Müslümanlara ümmetlerini terakki ettirecek milli bir eğitimin verilmiyor oluşundan yakınmıştır.[358] Reşid Rıza Mısır'daki misyonerlerin faaliyetlerine karşı koymak amacıyla Akaid ve Kelam tedrisinin yönteminin acilen değiştirilmesi gerektiğini, bu iki ilmin zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde istidlal ilmi olması gerektiğini, İslam akaidine yöneltilen eleştiri ve şüpheleri gidermesi gerektiğini beyan eder.[359]

Reşid Rıza yaşadığı dönemdeki alimlerin yeni asrın ihtiyaçlarını ve zaruretlerini idrak etme konusunda ilmi ufuklarının dar olduğunu ve bu sebeple dini eğitimin yeni ulûm ve fünûnun dini bir eğitimle öğretilmesi konusunda eksik kaldığını ifade etmiştir.[360] Reşid Rıza modern ilimlerin ve Batı'daki ilmi ortamların İslam'ın ruhuyla ve itikadıyla uyumlu olduğunu belirtmek ve vurgulamak için Arapların geçmiş zamanlarda şuanki Batı ilim adamlarının durumunda olduğunu, ilmi sadece dinde derinleşmek olarak anlamadıklarını zikretmiştir. Bu hususta Arapların farklı alanlardaki başarılarından, diğer ilimlerde gerçekleştirdikleri icatlardan bahseden Gustave le Bon'un ve P. Sedillot'un

---

[356] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 400.

[357] Reşid Rıza, "el-Müslimun fi Medârisi'l-Cem'iyyati'l-Nasraniyye", Mecelletü'l-Menar, C.12, S.1, s. 26.; el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 424-425.

[358] Reşid Rıza, "Hitabu Sahibi'l-Menar fi Talebeti'l-Külliyyeti'l-Emrikiyye fi Beyrut", C.12, S.1, s. 17-18.; el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 425.

[359] Reşid Rıza, "el-Ezher ve Duatü'n-Nasraniyye", *Mecelletü'l-Menar*, C.16, S.11, s. 878. Muhammed Abduh da eğitimin ıslâhı hususunda akaid ve kelam ilminin önemine değinmiştir. Ancak Abduh akide ve kelamın hurafe ve taklitten arındırılmasına vurgu yaparken Reşid Rıza akaide yapılan eleştirilere cevap verilmesi gerekliliğine vurgu yapar. Abduh'un bu hususstaki düşüncesinin ayrıntısı için bkz.: el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 397. Reşid Rıza meşhur kelam kitaplarının filozof ve bidat ehlinin İslam'a yönelttikleri eleştirilere cevap mahiyetinde kaleme aldıklarını ancak artık eski iddiaların yanlışlığının ortaya çıktığını bu nedenle eski kitaplara ihtiyaç kalmadığını ifade eder. Ona göre yaşadığı çağın kelamcıları, yeni filozofların ve modern felsefenin ortaya koyduğu yeni şüpheleri açıklığa kavuşturmalıdır. bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l-Menar fi Suriya", s. 946.

[360] Reşid Rıza, "İla Ulemai'l-İslam", *Mecelletü'l-Menar*, C.13, S.10, s. 762. Bu yazı Reşid Rıza İstanbul'da iken Mısır'a dönme kararı verdiğinde İstanbul'daki ve İslam beldelerindeki diğer alimlere hitaben *el-Hadara* gazetesinde yayınlanması amacıyla yazmıştır. Cemiyyetü'l İlmiyye'de de bu yazının içeriğini havi olan bir konferans gerçekleştirmiştir. Bu konferansın içeriği hakkında *Beyanu'l-Hak* dergisinde de yazı yazılmıştır. bkz.: Reşid Rıza, "el-Cem'iyyetü'l-İlmiyye fi'l-Asitane", *Mecelletü'l-Menar*, C.13, S.10, s. 753-760. *Beyanu'l-Hak*'ta yazılan yazı için bkz.: "Reşid Rıza Efendi'nin Nutkuna Dair", *Beyanu'l-Hak*, C.4, S.80, s. 1542-1544.

Arapça'ya tercüme edilen kitaplarından alıntılar yapmıştır. [361] Modern ilimlerin İslam ruhuna ve itikadına aykırı olmadığını açıkladıktan sonra ulemayı geleneksel ilimlerle asri ilimleri cem edecek dini bir eğitimi gerçekleştirmeye davet etmiştir. Reşid Rıza sadece teorik görüşlerini kaleme almakla kalmamış asri yüksek bir İslami eğitimin bir örneği olacağını düşündüğü Davet ve İrşad Okulu'nun tesisi için büyük çaba sarf etmiştir. Davet ve İrşad Okulu projesi Reşid Rıza için eğitimi ıslâh düşüncesinin uygulamaya konmuş halidir.[362]

C- Davet ve İrşad Okulu Projesi

Reşid Rıza İslam'a davet etmenin, İslam akaidi ve temel esasları ve hükümleri hakkında şek ve şüphelerin ortaya çıktığı zamanlarda İslam'ı müdafaa etmenin ve gerekli durumlarda el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyü an'il-münkerin tüm Müslümanlar üzerinde bir farzı kifaye olduğunu, gerçekleştirilmediğinde bütün Müslümanların günahkâr olacağını ancak belirli bir grubun bu farizayı yerine getirmesi durumunda sorumluluğun kalkacağını belirtmektedir. Bu farzlara İslam tarihinde benzeri görülmemiş şekilde ihtiyaç duyulmasına rağmen bu farzların hiç olmadığı kadar ihmal edildiğini, Müslümanlar arasında cehaletin yayılıp bidat ve hurafelerin arttığını, avamı irşad eden vaizlerin ve muallimlerin azaldığını hatta yok olduğunu belirtmiştir. Müslüman vaiz ve muallimlerin azlığı sebebiyle Hristiyan misyonerlerin bütün toplumlarda çoğalıp umumi meclislerde konferans, özel okullarda eğitim, hastane ve sığınak gibi yerlerde vaaz yoluyla İslam dini hakkında şüpheler ortaya attıklarını ve Kur'an'ı Kerim'e ve Hz. Muhammed'e dil uzattıklarını ve bunları kitap ve risalelerle insanlar arasında yaygınlaştırdıklarını dile getirmektedir.[363] Bunlardan yola çıkarak Müslümanların bütün Müslümanlara dinlerinin hakikatini öğretip, putperestler de dahil olmak üzere

[361] Reşid Rıza, "Medeniyyetü'l-Arab", *Mecelletü'l-Menar*, C.5, S.24, s. 930-939.; Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar (1898-1935),* s. 410.

[362] Nitekim Reşid Rıza Davet ve İrşad Okulu'nun müfredatında ilk hedefinin İslami eğitimin yöntemini ıslâh olduğunu belirtmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.14, S.11, s. 801-821.

[363] Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.14, S.1, s. 48.

gayrimüslimleri "dosdoğru olan bu dine, akıl ve fıtrat dinine, ruh ve beden maslahatını cem eden, dünya ve ahiret saadetine götüren İslam'a" davet etmesi gerektiğini ifade etmektedir.[364]

Reşid Rıza misyonerlerin tehlikelerine oldukça fazla ve ciddi bir şekilde dikkat çekmiş, meşhur bir Müslüman seyyahın kendisine Singapur'dan yazdığı mektubu neşretmiş ve durumun vehametini göstermek istemiştir.[365] Reşid Rıza kendisinin fikir dünyasında etkili iki isim olan Cemaleddin Afgani'nin özel bir grubun davetçi olarak yetiştirilmesi fikri ile Muhammed Abduh'un insanların kalplerine hitap edebilecek en ahlaklı kişilerden oluşan vaiz ve mürşitlerin yetiştirilmesi yönündeki fikirlerini birleştirmiştir. Nitekim Cemaleddin Afgani'nin İstanbul'da bulunduğu sırada Japonya devlet Başkanı Meiji Mikado'nun II. Abdülhamid'e bir mektup yollamış ve her ikisinin de Doğulu hükümdarlar olduğunu ve dostluk içinde olmalarının ve birlik içinde olarak aradaki bağlarının güçlü olmasının kendilerine karşı olan Batılı devletlere ve halklara karşı kendi maslahatlarına ve halklarının yararına olacağını ifade etmiştir. Mektubun devamında Japonya'da dini özgürlük olduğu için Avrupalı'ların kendi dinlerine girmeleri için Japon halkına davetçiler gönderdiğini, Müslümanların böyle bir faaliyette bulunmadıklarını, kendisinin İslam dinine davet eden davetçilerin olmasından memnun olacağını ve bu davetçilerin iki devlet arasında gizli bir manevi bağ olacağını temenni ettiğini dile getirmiştir. Sultan II. Abdülhamid bu mektubu Şeyhülislam ve Maarif Nazırı ve Cemaleddin Afgani ile istişare etmiş ve Şeyhülislam ve Maarif Nazırı İstanbul medreselerindeki ulemadan bir grubun bu amaçla Japonya'ya gönderilmeleri yönünde fikir beyan etmiş fakat Afgani bu ulemanın Müslümanları bile dinden soğuttuklarını ve Japonları İslam dinine girmeye ikna edemeyeceklerini, böyle bir vazifeyi liyakatle yerine getirmesi için zeki kişilerden oluşan bir grubun özel bir eğitim alarak gönderilmeleri gerektiğini beyan etmiştir.[366] Muhammed Abduh da II. Andülhamid'e bir mektup göndermiş ve bu mektubunda vaazların ıslah edilmesinin hem dini ıslah hem de siyasi

[364] Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 49.

[365] Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 50; Reşid Rıza, "Babü'l-ahbar ve'l-Ara: Davetü'l-İslam fi'l-Yaban", *Mecelletü'l-Menar*, C.9, S.1, s. 75.

[366] Reşid Rıza, "Kelimetü's-Seyyid Cemaleddin fi Ulemai't-Türk", *Mecelletü'l-Menar,* C.32, S.3, s. 229-230.

iyileşme için öneminden bahsetmiştir. Abduh'a göre vaizlerin sahip olması gereken özellikler şu şekildedir: ilmi ve edebi olarak halkın en bilgilileri olmaları, insanların psikolojik hallerini çok iyi bilerek kalplerine tesir edebilmeleri, en güzel şekilde konuşmaları, halkın en ahlaklıları olmaları.[367]

Reşid Rıza davetçi ve mürşidîn yetiştirmenin önemini ifade ettikten sonra siyasi fitnelerin karışma ihtimalinden dolayı bunun devlet eliyle gerçekleşemeyeceğini, hükümetlerin ruh değil işçi yetiştirdiklerini bu sebeple bu amaçta Müslümanların bir araya gelerek çaba sarf etmeleri gerektiğini ifade etmiştir.[368] Reşid Rıza bu amaçla İslam dinine davet edecek davetçilerin ve Müslüman ahaliyi irşad edecek mürşidlerin yetiştirilmesini amaçlayan, İslam dünyasının her bölgesinden ama özellikle alimlere ve mürşidlere en çok ihtiyaç duyulan Çin, Kuzey Afrika gibi bölgelerden öğrenci kabul edecek, öğrencilerin iaşe ve ibatesini karşılayacak, onları İslam adabı ve ahlakı üzere yetiştirecek bir okul kurmak istemiştir. Bu amaç uğruna öncelikle Mısır'da çalışmalar yapmış, ardından İstanbul'a gelerek payitahtta bu okulu kurmayı arzulamış fakat bu emelini de gerçekleştirememiş ve tekrar Mısır'da okulun kurulması için faaliyete geçmiş ve başarılı olmuştur. Söz konusu Davet ve İrşad Okulu 1912 yılında Kahire'de kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması sonucu maddi yetersizlikler sebebiyle okul kapatılmış ancak kısa süreli eğitim hayatına rağmen daha sonraki yıllarda da gündemde kalmıştır. Davet ve İrşad Okulu'nun kuruluşuna kadar İstanbul'da ve Mısır'da geçirdiği safhaları incelemek okulun gerçekleştirmek istediği amacı daha iyi kavramayı sağlayacaktır.

[367] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 177-178.

[368] Reşid Rıza, "Tarihu Meşruu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 52.

1. Reşid Rıza'nın Projeyle İlgili İstanbul'daki Çalışmaları

Reşid Rıza 1909 yılının Ekim ayında[369] Türkler ve Arapların arasını yapmak[370] ve İslami ilimlerle modern ilimlerin bir arada İslamî bir üslupla okutulacağı dini bir enstitünün kurulması için İstanbul'daki tanıdıklarıyla ve Selanik İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden bazı kişiler ile yazıştıktan sonra İstanbul'a gelmiştir.[371] Reşid Rıza bu enstitüde dünya ve ahiret saadetine vesile olan tefsir, hadis, tevhid, hikmet-i teşri, ahlak, siyer, İslam tarihi, fıkıh usulü, füru fıkıh ve dil ilimlerinin yanı sıra dünya ümranının vesilesi olarak nitelediği matematik, tabii ilimler, tıp ve iktisat ilimlerinin bir arada okutulmasını tasarlamaktadır.[372] Reşid Rıza böyle bir enstitünün, İstanbul'u İslami ilimleri öğrenmek isteyen öğrenciler için manevi bir Kabe haline getirmesi, Renan[373] ve Hanotaux[374] gibilerine karşı dini müdafaa etmeye ehil alimlerin yetiştirilmesi, Allah'ın Müslümanlara farz kıldığı davet ve irşad vazifesini yerine getirecek, ümmetin ayrılığa düşmesini engelleyecek ve ümmeti hayra çağıracak davetçiler yetiştirmek gibi faydaları olacağını belirtmektedir.[375] İnsanların kalplerine hitap ederek onları kargaşalardan ve her türlü fitneden koruyacak olan vaizlerin yetiştirileceği bu enstitünün resmi işlerin kalplere tesiri olmaması ve siyasetin dahil olduğu işleri ifsat etmesi sebebiyle Osmanlı yönetimi altında kurulmasını istememektedir. Bu tarzda bir enstitünün ıslâh tutkunu alimlerden

---

[369] eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 120. Reşid Rıza 1327 yılında Ramazan ayının son günlerinde İstanbul'a geldiğini belirtmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 43.

[370] Reşid Rıza bu hususta iki unsur arasındaki yanlış anlaşılmaların giderilmesini amaçlayarak "Araplar ve Türkler" başlıklı altı yazıdan oluşan makale dizisi kaleme almış ve arkadaşı Abdülhamid Ez-Zehravi'nin İstanbul'da Arapça olarak neşrettiği el-Hadara gazetesinde ve bu yazıların tercümesini de İkdam dergisinde yayımlamıştır. bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", *Mecelletü'l-Menar*, C.13, S.10, s. 748-753.

[371] Reşid Rıza, "Rıhletü haze'l-amm ile'l-Kustantıniyye (1)", *Mecelletü'l-Menar,* C.12, S.12, Selh-u Zilhicce 1327/ 11 January 1910, s. 956-959.Ayrıca bu yazının tercümesi için bkz.: Reşid Rıza, İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına, s. 141 ve Reşid Rıza, Meşrutiyet İstanbul'una Seyahat ve Daru'l-İlm ve'l-İrşad Projesi, s. 163; Reşid Rıza, *Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad*, s. 43.

[372] Reşid Rıza, "Rıhletü haze'l-amm ile'l-Kustantıniyye (1)", s. 956.

[373] Ernest Renan: Fransız Şarkiyatçısı, Dil Alimi, Tarihçi ve Edebiyatçısı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Faruk Bilici, "Renan, Ernesr", *DİA,* XXXIV, 568.

[374] Gabriel Hanotaux: Fransız Hariciye Nazırlarınve tarihçilerinden biri. Le journal'da İslam'a hücum eden yazılarına "İslam ve Medeniyet" başlıklı makalesine Müslüman düşünürler tarafından cevaplar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: M. Ertuğrul Düzdağ, M. Orhan Okay, "Mehmet Akif Ersoy", *DİA,* XXVIII*,* 438.

[375] Reşid Rıza, "Rıhletü haze'l-amm ile'l-Kustantıniyye (1)", s. 956-57.

oluşan bir cemiyetin yönetimi altında olup hükümetin öğrencileri askerlikten muaf tutma ve öğrencilere aylık maaş tahsis etme suretiyle yardımcı olarak kurulmasını arzulamaktadır.[376]

Reşid Rıza İstanbul'a ulaştığında, Selanik İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinden bağlantıda olduğu kişiler projesine karşı istekli olduklarını belirtmiş ve yolculuğu hakkında telgraf yolu ile bilgi aldıkları Reşid Rıza'yı İzmir'de ve İstanbul'da büyük bir sevinçle karşılamışlardır.[377] Reşid Rıza projesini Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya[378] ve kabinesinin bazı üyelerine, içlerinde Mahmud Şevket Paşa'nın[379] da bulunduğu ulema ve devlet ricalinden bazı kişilere, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en meşhur zatlarına, Meclis-i Umumi'nin ayan ve mebuslarından oluşan bazı üyelerine sunmuştur.[380] Reşid Rıza görüştüğü kişilerin tamamının projeyi beğendiklerini, kiminin daha önceden -Mısır ve Suriye'de görüştüğü kişilerin de söylediği gibi- buna benzer düşüncelerinin olduğunu belirttiğini, böyle bir kuruma çok ihtiyaç duyulduğunun ifade edildiğini beyan etmektedir.[381] Reşid Rıza'nın kurduğu ilk resmi bağlantı olan Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşmesi oldukça olumlu geçmiş, Sadrazam mürşidlerin yetiştirilerek Müslümanlara vaiz ve muallim olmalarını hedefleyen bu projeye çok ihtiyaç duyulduğunu belirterek, Reşid Rıza'nın önerdiği gibi Şeyhülislam'ın hiçbir dahlinin ve mesuliyetinin olmamasını kabul etmiş ve Reşid Rıza'nın Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad'ın hemen kurulması için çalışmalara başlamasını istemiştir. [382] Başlangıçta kendisine bu iş

---

[376] Reşid Rıza, "Rıhletü haze'l-amm ile'l-Kustantıniyye (1)", s. 957.

[377] Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 43.

[378] Sadrazamlık süresi: 13-14 Şubat 1909-13 Nisan 1909; 5 Mayıs 1909-28 Aralık 1909. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *DİA,* XVII, 550.

[379] Sadrazamlık süresi: 23 Ocak 1913-11 Haziran 1913. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zekeriya Türkmen, "Mahmud Şevket Paşa", *DİA,* XXVII, 384.

[380] Reşid Rıza, "Rıhletü haze'l- amm ile'l-Kustantıniyye (1)", s. 957, Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 44.

[381] Reşid Rıza, "Rıhletü haze'l-amm ile'l-Kustantıniyye (1)", s .957.

[382] Hüseyin Hilmi Paşa bu projeye çok ihtiyaç olduğunu ancak uygulanmasının ulemanın kabulüne ve İttihad ve Terakki Cemiyetinin muvafakatına bağlı olduğunu, ulemayı ikna etmesi için Şeyhülislam'la konuşacağını, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden de Sadık Bey'le cemiyetin merkez heyetini ikna etmesi için konuşacağını beyan etmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Cümudu Ulemai'l-Müslimin fi't-Türk", *Mecelletü'l-Menar*, C.32, S.2, s. 229. Mahmud Şevket Paşa da bu görüşe benzer şekilde ulemanın onaylamadığı bir şeyin hükümet tarafından uygulanamayacağını belirtmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Nüfuzu Ulemai'l-Asitane min

için beş bin lira verilip yeni mali yılın başlangıcında ihtiyaca göre bu rakamın artırılacağına dair vaatlerde bulunulmuştur[383] ancak bu sözler yerine getirilemeden Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa etmiştir. Bunun üzerine Reşid Rıza öncelikle eski kabine üyelerinin projeden haberdar olması sebebiyle kabine üyelerine müracaat etmiş ve görüştüğü kişilerden proje hakkında olumlu dönütler almıştır. Fakat somut herhangi bir adım atılmaması üzerine projeyi doğrudan Sadrazam'a sunmuştur.[384] Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa[385] irşadla vazifeli kimseler yetiştirmek üzere kurulacak olan İslami enstitünün kurulması hususunda Reşid Rıza'yı dönemin Şeyhülislam'ı Çelebizade Hüseyin Hüsnü[386] ve Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye yönlendirmiş ve bu üç kişi arasında ittifak edilen meseleleri yürürlüğe koyacağı konusunda Reşid Rıza'ya kati bir söz vermiştir.[387] Reşid Rıza'nın projeyi ayrıntılı bir şekilde Şeyhülislam'a sunmak için gerçekleştirdikleri görüşmede dönemin Ders Vekili Halis Efendi de bulunmaktadır.[388] Reşid Rıza projesinin

---

Cem'iyyeti'l-İttihad ve't-Terakki", *Mecelletü'l-Menar*, C.16, S.2, s. 135; Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 45.

[383] Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 44.

[384] Reşid Rıza projeyi Sadrazam'a ilk kez sunduğunda İttihad ve Terakki Cemiyeti başkanıyla ittifak içerisinde olarak Fetva Emini Mustafa Esad Edendi, Meşihat Müsteşarı Ödemişli Mustafa Efendi ve ayandan Manastırlı İsmail Hakkı ve Muza Kazım Efendilerden müteşekkil ilmi bir kurul oluşturduğunu beyan etmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "Cem'iyyetü'l-İlmiyye fi'l-Asitane", *Mecelletü'l-Menar*, C.13, S.10, s. 754.

[385] Sadrazamlık süresi: 12 Ocak 1910-29 Eylül 1911. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zekeriya Kurşun, "İbrâhim Hakkı Paşa", *DİA,* XXI, 311.

[386] Reşid Rıza Hüseyin Hüsnü'nün Yemen'de şer'i ilimler, Arapça, tarih ve edebiyat sahalarıyla ilgili, İstanbul ve Mısır'da dahi bir nüshası bulunmayan değerli kitaplar istinsah ettiğinden bahseder. bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l- Menar ile'l-Kustantıniyye (2)", *Mecelletü'l-Menar*, C. 13, S.2, Selhu Safer 1328/ 11 Maris 1910, s. 145.

[387] Reşid Rıza Dahiliye Nazırı ve Maarif Nazırı'nın kendisine okulun ruhsatını kendi ismi ile alıp cemiyyet fikrini başka bir fırsata ertelemesini talep ettiklerini ancak bu durumda kendisinin vefatından sonra bu okulun varislerine geçeceğini fakat onların bu iş için ehil olmadıklarını, böyle bir iş için daimî bir cemiyyet gerektiğini belirterek bu talebi reddettiğini ifade etmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 44.

[388] Reşid Rıza Ders Vekili Halis Efendi ile bu görüşmeden önce birçok kez görüştüklerini belirtir ve Halis Efendi'den ilmi şahsiyeti, Arap edebiyatı hakkındaki bilgisi yönüyle övgüyle bahsetmekte ve Halis Efendi'nin Menar dergisi hakkındaki düşüncelerini nakletmektedir. Reşid Rıza ile ilk karşılaşmasında Menar dergisinden övgü dolu sözlerle bahsetmesi Halis Efendi'nin Menar dergisinin sıkı bir takipçisi olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Halis Efendi'nin Rusyalı Müslümanlardan yıllar önce Reşid Rıza'nın Mısır'da böyle bir İslami yüksek okul inşa etmek için çaba sarf ettiğini duymuş olup çok sevindiğini ve Hicaz'a gittiğinde Reşid Rıza'yı ziyaret etmek isteyip muvaffak olamadığını nakletmektedir. Bu beyan Halis Efendi'nin Reşid Rıza'nın özellikle İslami bir yüksek eğitim konusundaki görüşlerinden etkilendiğini düşündürmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l-Menar ile'l-Kustantıniyye (2)", s. 146-147.

hem Şeyhülislam tarafından hem de Maarif Nazırı tarafından büyük bir sevinçle karşılanmasından dolayı "Darü'l-İlm ve'l-İrşad" okulunun Meşihat ve Maarif denetiminde olmaması için kendi riyasetleri altındaki medreselerin dışında kalması hususunda dahi kendisi ile muvafık olduklarını, önerdiği her teklifi kabul ettiklerini ifade etmektedir.[389] Reşid Rıza daha sonra Halis Efendi'yi okulun idari düzeni, okutulacak derslerin düzenlenmesi ve cemiyetin kanunu hakkında bilgilendirmiştir.[390] Reşid Rıza'nın Şeyhülislam'a projenin ayrıntılarını anlattığı görüşmede Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Musa Kazım Efendi de bulunmaktadır. Dönemin önemli simalarından olan bu kişiler de Reşid Rıza'nın projesini takdir etmişler ve idareci konumundaki kişilerle görüşmeler yaparak projenin uygulanması konusunda gayret sarf etmişlerdir.[391] Reşid Rıza bu projenin uygulanması konusunda kendisine samimiyetle ve ciddiyetle yardım edenler arasında Sadrazam ve diğer nazırlar ile Reşid Rıza arasında tercümanlık yapan Hariciye Nazırlığı'nın tercüme kaleminden Yusuf Ziya Bey'i ve yardım ve desteğine kıymet biçilemeyecek olduğunu belirttiği Babanzade Ahmed Naim Bey'i zikretmektedir.[392] Reşid Rıza devlet ricalinin ve görüştüğü ulemanın projeye gösterdikleri ihtimamdan dolayı umutlanmış ve 11 Mart 1910'da yazdığı yazıda Rebiülevvel ayında Darü'l-İlm ve'l-İrşad yüksek okulunun

[389] Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l-Menar ile'l-Kustantıniyye (2)", s. 146-147.

[390] Halis Efendi, ders vekilliği sırasında medreselerde yeni fen derslerinin okutulması ve bu kurumların ıslâh edilmesi yolunda çaba göstermiş ve önemli hizmetler yapmış, Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanması için büyük çaba harcamıştır. Reşid Rıza Halis Efendi ile ilgili olarak bir ziyaretinde medreselerde uygulamak istediği yeni nizamı (ilk olarak) tatbik etmeyi düşündüğü medreselerin ıslâhının gecikmesi sebebiyle Halis Efendi'nin Evkaf Nazırı Halil Hammade Paşa'ya kızgın olduğunu belirtmiştir. Reşid Rıza ıslâh yanlısı olarak bildiğini söyleyerek Halil Hammade ile görüşmeye gitmiş ve görüşme neticesinde Nazır'ın bahsi geçen medreselerin derhal ıslâh edilmesi için talimat verdiğini belirtmiştir. Bu olay neticesinde Halis Efendi medreselerin ıslâhı ile ilgili Reşid Rıza'nın yardımını gördüğünü defaten zikretmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l-Menar ile'l-Kustantıniyye(2)", s. 147. Reşid Rıza'nın kaydettiği bu anekdottan hareketle Reşid Rıza'nın medreselerin ıslâhı hususunda aktif bir rol oynadığı, var olan ıslâh düşüncelerini destekleyici tarzda fikirlerini dile getirmesi ve bu hususta görüşmeler yapmasıyla en azından süreci hızlandırdığı şeklinde bir yorum yapılması mümkün görünmektedir. Ayrıca Reşid Rıza'nın Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Reşid Rıza'yı ıslâh-ı Medâris komisyonuna üye olmasını teklif ettiği yönündeki beyanı da medreselerin ıslâhı hususunda Reşid Rıza'nın ıslâh düşüncelerine değer verildiğini gösteren bir ayrıntı olarak görünmektedir.

[391] Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l-Menar ile'l-Kustantıniyye(2)", s. 148.

[392] Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l-Menar ile'l-Kustantıniyye(2)", s. 148. Reşid Rıza'nın Ahmed Naim ile tanışıklığı Ahmet Naim'in babası Mustafa Zihni Paşa'nın Trablus'ta valilik yaptığı zamanlara dayanmaktadır. bkz.: eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 169.

kuruluşuna başlanacağını haber vermiştir. Yazıyı yazdığı sayıdan bir sonraki yazıda da yüksek okulun kuruluş nizamnamesini yayınlamayı planlamaktadır.

Reşid Rıza'nın İstanbul'da bulunduğu sırada Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin kamuoyuna duyurulması ve uygulanmaya başlamasının bir göstergesi olarak Fatih Tabhane Medresesi'nde gerçekleştirilen törene katıldığı ve öncesinde bahsettiklerimize muvafık şekilde malumat aktardığı da zikre değerdir.[393]

Reşid Rıza'nın sekiz aylık yoğun gayretleri neticesinde konuyla ilgili devlet ricali, yüksek okulu tesis edecek Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad'ın kurulmasını onaylamıştır.[394] Cemiyetin on iki kurucu üyesi şu şekildedir:

1. Şerif Cafer Paşa (Mekke-yi Mükerreme sabık emirlerinden Şerif Abdülmüttalib'in torunu),

2. Mustafa Efendi (Meşihat-ı İslamiye müsteşarı),

3. Mustafa Asım Efendi (Meclis-i Mebusan'ın ikinci başkanı ve İstanbul ulemasından),

4. Musa Kazım Efendi[395] (Ulemadan ve Ayan Meclisi azası),

5. Mahmud Esad Efendi (Defter-i Hakani Nazırı),

6. Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi,

---

[393] Reşid Rıza bu törene Sadrazam'ın, Şeyhülislam'ın, birçok ulema ve nazırın, ayan ve mebusların törene katıldığını, bu ıslâh faaliyeti için bir yıl önce kurulan ulemadan müteşekkil komisyonun çalışmalarının Ders Vekili Halis Efendi'nin gayretleriyle gayesini gerçekleştirdiğini, bu ıslâh faaliyeti ile medreselerde Arapça ve Arapça ile ilgili fünûnun genişletilip, matematik bilimleri, hikmet-i tabiiyye, tarih ve coğrafya gibi derslerin eklendiğini belirtmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü Sahibi'l-Menar ile'l-Kustantıniyye(2)", s. 150.

[394] Reşid Rıza, "Babü'l-Ahbar ve'l-Ara: Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.13, S.6, s. 465. Reşid Rıza cemiyetin kurucu üyelerinin kimler olacağı hususunda kararı Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve Darülfünûn'un Edebiyat ve ilahiyat Şubesi Müdürü İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye bıraktığını ve onların kararı sonucunda belirlendiğini ifade etmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 44.

[395] Cemiyet kurulduktan sonra Şeyhülislam olmuş ve cemiyetin şeref başkanı olarak cemiyet ile Meclis-i Vükela arasındaki yazışmaları ve haberleşmeyi sağlamıştır. bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 748-753.

7. Seniyüddin Efendi (Evkaf Nezareti hukuk müşavir yardımcısı),

8. Fuad Bey (Meclis-i Şura üyesi ve katiplerinden),

9. (İzmirli) İsmail Hakkı Bey (Darülfünûn ilahiyat ve edebiyat kısmı müdürü, usul ve kelam müderrisi),

10. Babanzade Ahmed Naim Bey (Meclis-i Maarif azalarından),

11. Tahsin Bey (Muhasebat Divanı azasından),

12. Muhammed Reşid Rıza.

Cemiyet üyelerince Şeyhülislam'ın cemiyetin şeref başkanı olması kararlaştırılmıştır.[396] Cemiyetin başkanının seçilmesi için 27 Cemaziyelevvel tarihinde Darülfünûn'da toplantı yapılmış, toplantıya üyelerden Şerif Cafer Paşa, Meşihat-ı İslamiye Müsteşarı Mustafa Efendi, Musa Kazım, İsmail Hakkı Bey, Ahmet Naim Bey ve Reşid Rıza katılmış ve oybirliği ile Şerif Cafer Paşa'nın cemiyet başkanı olması kararlaştırılmıştır. Başkan seçiminin ardından Reşid Rıza'nın kaleme aldığı resmi tüzük okunmuş,[397] toplantıda bulunamayan üyelerin de tüzüğü okuyup beğenmesi durumunda bir sonraki Pazar günü gerçekleştirilecek ikinci celsede müzakere edilerek tüzüğün onaylanması ve Dahiliye Nezareti'ne sunulması kararlaştırılmıştır.[398] Reşid Rıza İstanbul'da Arapça yayımlanan bazı gazetelerin cemiyetin, her birinde yirmi öğrenci bulunacak olup iki sınıftan müteşekkil "Darü'l-İlm ve'l-İrşad" isminde bir okul kurulmasına dair beyan ettikleri haberin gerçek dışı olduğunu belirtmiştir.[399] Ayrıca

[396] Reşid Rıza, "Babü'l-Ahbar ve'l-Ara: Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", s. 465.

[397] Cemiyetin tüzüğü için bkz.: Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s. 171-172.

[398] Fuad Bey ve Tahsin Bey Veliaht maiyetinde Avrupa'da olmaları sebebiyle, diğer katılamayan üyeler bir mâni sebebiyle katılamamış olup kendileri yerine vekil tayin etmişler veya kimi başkan olarak seçtiklerini bir yazıyla bildirmişlerdir. bkz.: Reşid Rıza, "Babü'l-Ahbar ve'l-Ara: Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", s. 466.Cemiyetin tüzüğüne göre İkinci Madde şu şekildedir: Bu cemiyetin gayesi İslami eğitim ile dini ve dünyevi ilimlerin öğretiminin bir arada yapmak ve bu alanlarda eser telif etmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için Cemiyet İstanbul'da alim ve mürşidlerin mezun edileceği "Darü'l-İlm ve'l-İrşad" isminde külliye şeklinde bir okul kuracaktır. bkz.: Reşid Rıza, "Babü'l-Ahbar ve'l-Ara: Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", s. 466 Cemiyet her Pazar günü kuşluk vaktinde toplanma kararı almıştır. bkz.: Reşid Rıza, "Babü'l-Ahbar ve'l-Ara: Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", s. 466.; Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s. 170.

[399] Reşid Rıza, "Babü'l-Ahbar ve'l-Ara: Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", s. 466.

Sabah gazetesinde de okulda her sınıfta elli öğrenci olacağı yönünde haber yayınlanmıştır.[400] Buradan hareketle cemiyet ve cemiyetin kurmayı hedeflediği okulun gündemde olduğu, yanlış bazı rivayetlerle de olsa insanların dikkatini celb ettiği görülmektedir.

Cemiyetin tüzüğü resmi olarak onaylandıktan sonra Musa Kazım Efendi aracı kılınarak hükümetin "Darü'l-İlm ve'l-İrşad" okulunu kurmak için vermeyi vaat ettiği mali yardımın karara bağlanması istenmiş ve Musa Kazım Sadrazam'a bir müzekkere yazarak cemiyetin tüzüğünde zikredilen okulun kuruluşu için üç bin lira verilmesini, Meclis-i Vükela'nın kurulacak olan okulun tüm giderlerine yeni mali yılın başlangıcında Evkaf Nezareti'nin bütçesinde yer vermesini talep etmiştir. Meclis-i Vükela'nın hususi bir oturumunda müzakere edilen cemiyet tüzüğü beğenilerek vaad edilen meblağ Meclis tarafından onaylanmış ancak Meclis cemiyetin adının "Cemi'yyetü'l-İlm ve'l-İrşad" yerine "Encümen-i İlm ve'l-İrşad"olmasını istemiş ve okulun Şeyhülislam'ın idare ve mesuliyeti altında bulunmasını tercih ettiğini beyan etmiştir.[401] Meclis'in aldığı bu kararın 23 Eylül 1910 tarihinde Cuma günü öğleden sonra Darülfünûn'da toplanan cemiyet idare meclisince müzakere edilmesi sonucu okulun resmi bir hüviyete bürünmüş olacağı ve bunun cemiyetin tüzüğüne aykırı olması, okulun resmi bir makamın değil cemiyetin riyaseti altında bulunması gerekliliği gibi sebeplerle okulun şeyhülislamın sorumluluğu altında bulunmasına itiraz edilmiştir.[402] Cemiyetin genel sekreteri alınan kararı yazılı olarak Şeyhülislam'a bildirmiş ve okulun resmi bir nitelikten uzak olması ve cemiyete ait bulunması gerektiği hususunda Şeyhülislam'la konuşmuştur. Şeyhülislam bu itirazı haklı bularak Bab-ı Ali'ye kararın tadil edilmesi ve okulun "hususi mektepler" olarak isimlendirilen okullar kapsamında değerlendirilmesi gerektiği hakkında yazılı bir beyanda bulunacağı konusunda kesin bir söz vermiştir. Maarif Nazırı da bu görüşte olup okulun hükümetle bağlantısının olmasının zararlı olacağını, bu konuda daha önce üzerinde ittifak edilen şekle aykırı olacağını açıkça beyan etmiş ve Cemiyetin bazı

[400] Ergün, IIç Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 352.

[401] Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 751; BOA, MV, 143/38: Encümen-i İlm ve el-İrşad Cemiyet-i Hayriyyesi nizamnamesinin tasdikiyle Meşihat'e bağlı küşad olunacak mektebin masraflarının suret-i tesviyesi.

[402] Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 751

üyelerine bu konu hakkında Bab-ı Ali'ye yazılı beyanatta bulunacağını ifade etmiştir.[403] Reşid Rıza okulun Şeyhülislam'ın sorumluluğu altında olmasının, okul hakkında Avrupa devletleri tarafından gelebilecek siyasi iftiralara okulun açık hale geleceğini, siyasetin böyle bir işe dahil olmasının okulun amaçlarını ifsada yol açacağını düşünmekte ve okulun resmi herhangi bir hüviyet kazanmasına ısrarla karşı çıkmaktadır.[404] Mahmut Şevket Paşa, Musa Kazım Efendi, Emrullah Efendi ve cemiyetin kurucu üyeleri de bu görüşü paylaşmaktadırlar.[405] Bu sebeple kararın tadil edilmesi için konuyla ilgilenen herkes çaba sarf etmiştir.

Cemiyet ve okulla ilgili tartışılan veya Reşid Rıza ile meclis vekillerinin muvafık olamadıkları konulardan biri de okulun giderlerinin Evkaf Nezareti tarafından mı yoksa Meşihat tarafından mı karşılanacağıdır. Bu hususta Şeyhülislam Musa Kazım 22 Ağustos 1910 tarihinde Reşid Rıza'ya bazı nazırların okulun yıllık masraflarının Meşihat-ı İslamiye'ye bağlı İlmiye bütçesinden karşılanmasının daha uygun olacağını düşündüklerini ve kendisinin de aynı görüşü benimsediğini, okulun Meşihat'ın gerçekleştirdiği gibi bir dini hizmet gerçekleştirmeyi hedeflediğini dolayısıyla okulun giderlerinin İlmiye'ye ait olmasının münasip olacağını belirtmiştir.[406] Reşid Rıza bu talebi de reddetmiş ve gerekçe olarak Meşihat'ın okulun giderlerine katkıda bulunmasının okulun işlerine müdahil olma hakkı doğurabileceğini göstermiş ve okulun tamamen müstakil olabilmesi için giderlerin Evkaf Nezareti tarafından karşılanmasının uygun olacağını belirtmiştir.[407] Reşid Rıza İstanbul'da kurulmasını istediği okulun ve kurdukları cemiyetin resmi veya yarı resmi bir özellikte olarak istenilen faydaları gerçekleştiremeyeceğini, cemiyetin ve okulun resmi bir özellikte olması hususunda ısrar

[403] Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 751.

[404] Reşid Rıza Mısır'da projeyi uygulamak istediği sırada Hizbu'l-Vatani tarafından çıkarılan Ceridetü'l-İlm gazetesinde Abdülaziz Çavuş'un kaleme aldığı yazıya bir red yazı dizisi kaleme almış ve bu yazıların ilkinde projenin İstanbul'da geçirdiği evreleri açıklamıştır. Bu yazıda daha önceki İstanbul'da iken kaleme aldığı yazı ile çelişkili olabilecek şekilde devlet ricalinden hiç kimsenin okulun meşihate tabi olmasını önermediğini, bu hususta görüş bildirenlerin tamamının okulun "hususi mektepler" olarak isimlendirilen okullardan değerlendirilmesini istediklerini ve okulun resmi okullardan olmamasının faydaları konusunda müttefik olduklarını belirtmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 45.

[405] Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 752.

[406] Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 752.

[407] Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 752.

edilir ve Meclis-i Vükela kararını tadil etmezse bu özellikte başka bir cemiyetin merkezi Mısır'da olacak şekilde de kurulabileceğini belirtmiştir.[408]

Reşid Rıza İstanbul'da Müslüman olmayan fikir adamları da dahil olmak üzere bütün düşünürlerin projenin faydaları konusunda müttefik olduğunu belirtmiştir. Reşid Rıza İstanbul'da iken "dinsizliğini açıkça beyan eden biri" olarak nitelediği Abdullah Cevdet'i kendisine projesinin uygulanması konusunda yardım eden kişilerden biri olarak zikretmektedir. Öyle ki Abdullah Cevdet bu projeyi çok önemli bulduğunu, eğer Reşid Rıza projenin uygulanması ve külliye şeklinde bir İslami Yüksekokul kurmaya muvaffak olursa kendisinin bu okulda hıfzı'ssıhha derslerini verebileceğini, dersleri işlerken de Reşid Rıza'nın öngördüğü dini ıslâh yöntemine riayet edeceğini beyan etmiştir. Reşid Rıza Abdullah Cevdet'e dinle mücadele eden bir kişi olmasına rağmen nasıl böyle bir teklifte bulunduğunu sormuştur. Abdullah Cevdet Fatih ve Süleymaniye medreselerinin hocalarıyla mücadele ettiğini zira onların fikirleriyle terakki etmenin mümkün olmadığını, ancak Reşid Rıza Efendi ve şeyh Muhammed Abduh'un anladığı şekliyle İslam dininin terakki etmeye yardım ettiğini ve devlete fayda sağladığını, kendisinin de bu hususta Reşid Rıza'nın riyaseti altında hizmet etmeyi temenni eden kişilerin başında bulunduğunu ifade etmiştir.[409] İstanbul'da farklı çevrelerce proje desteklenmesine ve faydalı bulunmasına rağmen İzmir mebusu Ubeydullah Efendi ile hükümet ricalinden ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden olan bir kişi zahiren projeyi desteklemiş ancak gizlice projenin uygulanmaması için çaba sarf etmişlerdir.[410]

---

[408] Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 752.

[409] Reşid Rıza, "Cümudu Ulemai'l-Müslimin fi't-Türk", s. 228-229.

[410] Reşid Rıza, "Cemi'yyetü'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.14, S.1, s. 35. Reşid Rıza bu yazısında İttihad ve Terakki cemiyetinden ve hükümet ricalinden olan kişinin ismini belirtmemiş ve bu kişinin cemiyetin bütün üyeleri ve ulemadan ve ulemadan olmayan basiret sahibi kişiler tarafından maruf olduğunu ifade etmektedir. Reşid Rıza'nın ismini vermediği kişinin Dahiliye Nazırı Talat Paşa olduğunu düşünmekteyiz. Zira *el-Menar ve'l-Ezher* isimli eserinde Talat Paşa'nın projeye karşı çıkanların başında geldiğini belirtmiştir. bkz.: Reşid Rıza, *El-Menar ve'l-Ezher*, Matbaatü'l-Menar, Kahire, 1353, s. 253.; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 122.Ayrıca daha sonra Menar Dergisi'nde kaleme aldığı iki yazısında anlattığı anekdotlarda Talat Paşa'nın ikna edilmesi meselesi geçmektedir. Bunlardan birincisi Nur-i Osmaniye'de Japon asıllı bir kişinin Hacc'a gitmesi ve Müslüman olması münasebetiyle gerçekleşen toplantıda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin aktif üyelerinden olan doktor Nazım'ın Reşid Rıza'nın projesinin amaçları minvalinde bir gruba ümmetin ne kadar ihtiyaç duyduğunu ifade etmesi üzerine Reşid Rıza kendisine Talat Paşa'yla vaad ettiklerini yerine getirmesi ve projenin uygulanması için konuşmasını talep etmiş ancak Doktor Nazım bu proje için uygun vaktin şu an olmadığını,

Reşid Rıza'nın uzun ve yoğun uğraşlarına rağmen proje İstanbul'da dini, siyasi ve mali sebeplerle uygulanamamıştır. Dini sebep olarak Hanefi mezhebine bağlılıklarıyla maruf ve Reşid Rıza hakkında fıkhi mezheplerin birliğine çağırması dışında bir bilgiye sahip olmayan bazı resmi ulemanın böyle bir projenin kendi nazariyeleri, maslahatları ve hedefleriyle çeliştiğini belirtmesi ve projenin uygulanmasına engel olmaları gösterilebilir.[411] Siyasi olarak ise İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinden bazılarının projenin arkasında hilafetin Türklerden Araplara geçirilmesi gibi siyasi hedefleri olmalarından korkarak projenin uygulanmasına karşı çıkmaları[412] ve Reşid Rıza'nın okulun resmi bir hüviyetten uzak olması konusundaki ısrarı ve devlete bağlı olmasını reddetmesi gösterilebilir. Mali olarak ise Osmanlı Devleti'nin son dönemde içinde bulunduğu mali sıkıntılar sebebiyle vaad edilen mali yardımı yapamaması söz konusudur.

2. Davet ve İrşad Okulu'nun Mısır'da Açılışı

Reşid Rıza projesini İstanbul'da uygulamak için gayret sarf etmeden önce 1907 yılında Mısır'da uygulamaya çalışmış ve bu amaçla Riyaz Paşa (okulun uygulanmasını sağlayacak cemiyetin başkanı olması için),[413] Mahmud Salim Bey (cemiyetin genel sekreteri olması için), Hasan Asım Paşa, Mahmud Rasim Bey ve başka birçok seçkin

projenin uygulanmak için bir veya iki sene beklemesi gerektiğini belirtmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Nüfuzu Ulemai'l-Asitane min Cem'iyyeti'l-İttihad ve't-Terakki", s. 135. Talat Paşa ile ilgili kaydettiği ikinci yazısında ise Abdullah Cevdet'in kendisine ne kadar yardımcı olduğunu, Mısır'a döndükten sonra Abdullah Cevdet'in Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya Reşid Rıza Efendinin projesini uygulamamakla ve Mısır'a dönmesine seyirci kalmakla hata ettiğini söylediğini bildirmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Cümudu Ulemai'l-Müslimin fi't-Türk", s. 229.

411 eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 121. Reşid Rıza ismini vermediği siyasilerden birinin alimlerin tutuculuğundan ve taassuplarından şikayet ederek kendisinin gerçekleştirmek istediği projeye en çok ulemanın karşı çıkacağını, halk üzerinde büyük tesir sahibi olmaları sebebiyle ıslâh yolundaki en büyük engelin ulema olduğunu belirttiğini ifade etmektedir. Ancak Reşid Rıza İstanbul'daki tecrübesinden ve uzun incelemelerinden yola çıkarak duyduklarının asılsız ve abartılı olduğunu, fitne çıkarmaktan uzak olup bilakis fitne ateşini söndürmek için çabaladıklarını ifade etmektedir. bkz.: Reşid Rıza, "el-Cem'iyyetü'l-ilmiyye fi'l-Asitane", s. 754.

412 eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 122. Şekib Arslan, Reşid Rıza'nın İstanbul'da geçirdiği bir yılın sonunda Mısır'a döndüğünde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne düşman olduğunu iddia etmektedir. bkz.: Şekib Arslan, *es-Seyyid Reşid Rıza ev iha erbaine sene*, Matbaatü İbn Zeydun, Dımeşk, 1356, s. 148, 152.

413 Abdurrahman Asım, "Muhammed Reşid Rıza Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.35, S.9, s. 707.

kişiyle cemiyetin kurucu üyelerinden olmaları için görüşmeler yapmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve oğlu Mahmut Paşa ile istişare etmiş onların projeyi hoş görmesi üzerine Mahmut Paşa, Reşid Rıza'ya cemiyetin tesisi için gerekli olan masrafların dışında 100 cüneyh yardımda bulunacağına dair söz vermiştir. Ancak Reşid Rıza'nın projesini uygulamaya çalıştığı sırada Mustafa Kâmil el-Ğamravi Bey'in bir Mısır Üniversitesi kurma yönündeki teklifi mali sıkıntılara sebep olmuş ve Davet ve İrşad Okulu'nun tesisi gerçekleştirilememiştir.[414] Bu durumun ardından II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte projesini İstanbul'da uygulamak için yoğun çaba sarf etmiş ancak bir önceki kısımda bahsedilen sebeplerden dolayı başarılı olamamıştır. Mısır'a döndükten sonra Reşid Rıza Davet ve İrşad Okulu için tekrar çalışmalara başlamıştır. Bu sırada Hizbü'l-Vatani partisinin çıkardığı *Ceridetü'l-İlm* gazetesinde Abdülaziz Çavuş, Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu projesinin arka planında hilafetin Osmanlılar'dan alınıp İngiliz güdümündeki Araplara geçirilmesi olduğu hakkında rivayetler bulunduğu, İstanbul'da uygulanmamasının sebebinin de bu olduğu gibi söylentileri barındıran bir yazı kaleme almıştır. Reşid Rıza bu yazıya cevaben hem İstanbul'da olup bitenleri anlattığı hem de Mısır'da niçin böyle bir okulun kurulması gerektiğini anlatan yazılarını *Menar* dergisinde *Ceridetü'l-İlm* gazetesindeki yazı ile birlikte yayınlamıştır.[415] Reşid Rıza Abdülaziz Çavuş'la bizzat görüşmüş ve Abdülaziz Çavuş, Reşid Rıza'nın yazdığı red yazılarını gazetede yayınlamaya söz vermişse de Muhammed Ferid Bey'le aralarında bu hususta çıkan anlaşmazlık nedeniyle Reşid Rıza'nın cevaplarını barındıran yazıyı yayınlamamıştır. Bunun üzerine Reşid Rıza günlük gazetelerde yazısını yayınlayarak kendisine ve projesine yöneltilen şüpheleri bertaraf etmiş ve projesinin halk nazarında da daha fazla duyulmasını sağlamıştır. Mısır'da İngiliz güçleri, Hristiyanlar, masonlar ve Protestanlar da okuldan rahatsız olmuşlar ve okulun aleyhinde birçok şüphe uyandırılmıştır. Cemiyetin davet ve irşad adı altında siyasi hedefler uğruna çalışan gizli bir cemiyet olduğu dahi iddia edilmiştir.[416]

[414] Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 43.

[415] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 35-67.

[416] eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 126.

Mısır'a döndüğünde Hidiv Abbas Hilmi, Reşid Rıza'yı çağırarak dokuz yıl süren cefalı ve uzun bir süreçten sonra Reşid Rıza'nın projesini uygulamaya koyacağına dair söz vermiştir.[417] Reşid Rıza projesinde çalışmaya kadir olduğunu düşündüğü kişilerle görüşmeler yapmış ve Davet ve İrşad Cemaati'[418]nin idare meclisini görüştüğü bu kişilerden oluşturmuştur. 9 Rebiülevvel 1329 (10 Mart 1911) tarihinde Mevlid-i Nebi gecesinde Davet ve İrşad Cemaati'nin nizamnamesi imzalanmış ve ertesi gün kamuoyuna duyurulmuştur. Cemaatin kurucu üyeleri on kişidir ve şu şekildedir:

1- Mahmud Salim Bey (Cemaatin başkanı ve Fransızca olarak *Arafat* dergisini çıkaran, birkaç Batı dili bilen meşhur bir avukattır.)

2- Muhammed Reşid Rıza (Cemaatin vekili ve kurulacak olan külliye şeklindeki okulun nazırıdır.)

3- eş-Şeyh Hüseyin Vali (Cemaatin genel sekreteri, Ezher Camii'nde ve Şer'i Hukuk okulunda müderris ve müelliflerdendir.)

4- Mahmud Enis Bey (Cemaatin mali işler sorumlusu, Mısır'ın seçkin kişilerinden ve büyük çiftçilerinden ve kalem erbabı olup bir tarım dergisi çıkarmaktadır.)

5- eş-Şeyh Ahmed Zenati (Hidiv divan yardımcısı, müellif ve medeni çiftlik okulunun nazırı)

6- eş-Şeyh Abdülvehhab en-Neccar (Şer'i avukat ve polis okulunda müderris)

7- (Suudlu) Muhammed Efendi (Yüksek Şer'i Mahkeme'de memur)

8- Muhammed Lebib el-Bitanuni Bey (Mısır'ın edebiyatçılarından ve seçkinlerinden biri olup yazı ehlidir)

---

[417] Abdurrahman Asım, *Muhammed Reşid Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad*, s. 708; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 122.

[418] Reşid Rıza hadis-i şerifte geçen "cemaat" kavramını özellikle cemiyet kavramına tercih ettiğini, cemiyet kavramının modern çağın kavramından olup sıradan bir kavram olduğunu ifade etmiştir. bkz.: eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*., s. 122.

9- Doktor Muhammed Tevfik Sıdkı (*Kitabü'd-Din fi Nazari'l-Akli's-Sahih* adlı kitabın yazarı)

10- eş-Şeyh Muhammed el-Mehdi (Şer'i Hukuk okulunda meşhur hoca)

Kurulan cemiyetin maksadı Kahire'de "Darü'd-Da'veti ve'l-İrşad"[419] isminde İslam'a davet etmeye ve İslam'ı müdafaa etmeye, sahih irşada muktedir alim ve mürşitlerin yetiştirileceği külliye şeklinde bir okul kurmak ve yetiştirilen öğrencilerin "takdimü'l-ehemm ale'l-mühim" (daha önemli olanın öncelenmesi) ilkesine göre kendilerine en çok ihtiyaç duyulan bölgelere gönderilmesidir.[420] Davetçilerin; dinsizliğin, çok tanrılı inancın, putperestliğin yaygın olduğu bölgelere ve ehli kitabın yaşadığı bölgelere gönderilmesi, ancak İslam'ı müdafaa edecek ve hakikatlerini ahaliye beyan edecek alimlerin bulunmaması, halkının açıkça İslam'ı terk edip başka dinlere girmeye başlaması durumunda Müslüman coğrafyalara da gönderilmesi cemiyetin nizamnamesinin üçüncü maddesinde ifade edilmiştir.[421] Cemiyetin genel merkezi Kahire'de olup başka Müslüman bölgelerde de şubeleri olmasının mümkün olduğu belirtilmiştir. Cemiyetin gelirleri aidat, bağış, teberru, hediye, vasiyet ve vakıflardan elde edilmektedir. Mısır Devlet Başkanı'nın kardeşi Muhammed Ali Paşa'nın cemiyetin kuruluşunu takdirle karşılayarak 100 cüneyh bağışta bulunması üzerine cemiyet üyeleri Muhammed Ali Paşa'yı cemiyetin şeref bakanı olarak tayin etmeye karar vermişler ve bu

[419] Reşid Rıza aynı yazısının bir önceki sayfasında cemiyetin üyelerini zikrederken kendisini Menar dergisinin sahibi ve Darü'l-İlm ve'l-İrşad külliye şeklindeki okulun nazırı olarak tanıtırken cemiyetin nizamnamesinde ikinci maddede cemiyetin kurmayı amaçladığı okulun ismini "Darü'd-dave ve'l-İrşad" olarak zikretmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Nizamu'l-Esasi li Cemaati'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.14, S.2, s. 114-115.

[420] Reşid Rıza, "Nizamu'l-Esasi li Cemaati'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 114-120. Reşid Rıza İstanbul'da kurulan Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad'ın nizamnamesinin ikinci maddesinde de cemiyetin gayesini belirtmiş olup burada külliye şeklindeki okulda İslami eğitim ile dini ve dünyevi ilimlerin eğitiminin bir arada yapılması ve bu alanlarda eser telif edilmesi kısmını zikretmemiş, daha önceki nizamnamede belirtmediği bu alim ve mürşidlerin ihtiyaca göre diğer ülkelere gönderilmesini cemiyetin maksadı kısmına eklemiştir. Karşılaştırma için bkz.: Reşid Rıza, "Babü'l-ahbar ve'l-ara: Cem'iyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", s. 467; Reşid Rıza, "Nizamu'l-Esasi li Cemaati'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 116.

[421] Reşid Rıza, "Nizamu'l-Esasi li Cemaati'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 116. İstanbul'da kurulan cemiyetin nizamnamesinde belirtildiği gibi bu nizamnamede de Cemiyetin hiçbir şekilde Mısır siyaseti, Osmanlı siyaseti ve diğer ülkelerin siyaseti olsun asla siyasetle meşgul olmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu nizamnamede cemiyet üyeleri ve idare meclisi hakkında cemiyetin yönetimi ve işleyişine dair daha ayrıntılı kurallar konulmuştur. İki nizamnâme birbiri ile mukayese edildiğinde Reşid Rıza'nın İstanbul tecrübesinin projesini olgunlaştırma hususunda önemli etkileri olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

kararı da Paşa'yı 8 [7] Rebiülahir 1329 (7 Nisan 1911) tarihinde sarayında ziyaret ederek kendisine bildirmişlerdir.[422] Muhammed Ali Paşa'nın yanı sıra Hidiv'in amcası olan Hüseyin Kamil Paşa ve Ahmed Fuad Paşa da cemiyeti destekleyen önemli simalar arasındadır.[423] Arap tüccarlarının en büyüklerinden olan eş-Şeyh Kasım bin Muhammed Al İbrahim, Reşid Rıza ile cemiyetin nizamnamesi yayınlandığı sırada Kahire'de görüşmüş ve tek seferlik iki bin sterlin bağışta bulunmuş ve yıllık olarak da yüz sterlin bağışta bulunacağını vaad etmiştir.[424]

10 Mart 1911'de Cemaatü'd-Da'veti ve'l-İrşad cemiyetinin genel tüzüğünü[425] yayınlayan Reşid Rıza 22 Ekim 1911'de kurulacak "Darü'd-Da'veti ve'l-İrşad" okulunun genel tüzüğünü yayınlamıştır.[426] Bu tüzüğe göre cemiyetin kurmak istediği okul fakültelerde mutad olarak okutulan bütün ulûm ve fünûnun okutulmasıyla beraber dini eğitimin verildiği ve İslami ilimlere ayrıca önem veren İslami bir yüksekokul olarak tasarlanmıştır.[427] Bu okulun temel gayesi İslam'a davet ile meşgul olacak "Duat (davetçiler)" ve Müslümanlara vaaz ve ders vermek suretiyle yol gösterecek "mürşidîn" yetiştirmektir.[428] Okulda daha sonra başka bölümlerin de açılabileceği zikredilmiş ve

[422] Reşid Rıza, "Cemaatü'd-Daveti ve'l-İrşad: el-Emir Muhammed Ali Reisü'l-şeref li'l-cemaa", *Mecelletü'l-Menar*, C.14, S. 3, s. 191. Sırat-ı Müstakim dergisinde yayınlanan yazıda Davet ve İrşad isminde bir medrese kurulacağına karar verildiği, Hidiv Abbas Paşa'nın kardeşi Emir Muhammed Ali Paşa'nın Davet ve İrşad cemiyetinin fahri riyasetini kabul ettiği ve kurulacak medreseye bin Mısır altını teberru ettiği ifade edilmiştir. Sırat-ı Müstakim'de verilen bu bilgilerde sadece paranın miktarı ile ilgili bir hata yapılmıştır. bkz.: "Şuun: Mısır'da Da'vet ve İrşad Medresesi", *Sırat-ı Müstakim*, C.6, S.144 (8 Haziran 1911), s. 223.

[423] Reşid Rıza, "Cemaatü'd-Daveti ve'l-İrşad: El-Emir Muhammed Ali Reisü'l-şeref li'l-cemaa", s. 192.

[424] Reşid Rıza, "Cemaatü'd-Daveti ve'l-İrşad: El-Emir Muhammed Ali Reisü'l-şeref li'l-cemaa", s. 193. Bu bilgilere Sırat-ı Müstakim'de bahsi geçen yazıda da yer verilmiştir. Ancak burada da Şeyh Kasım'ın bağışta bulunduğu miktar hususunda bir yanlışlık yapılmıştır. Sırat-ı Müstakim'de Şeyh Kasım'ın yirmi bin Mısır altını ihda ettiği ve her sene bin lira vereceğini vaad ettiği şeklinde bilgi verilmiştir. bkz.: "Şuun: Mısır'da Da'vet ve İrşad Medresesi", s. 223.

[425] Bu cemiyetin genel tüzüğünün tercümesi de Beyanu'l Hak dergisinde yayınlanmıştır. bkz.: "Mısır'da Münteşir el-Menar Risalesinin Sahibi Şeyh Reşid Rıza Efendinin Delaletiyle Teşkil Etmiş Olan 'Cemaatü'd-Daveti ve'l-İrşad' Ünvanlı Cemiyetin Nizamnâme-i Esasisinin Suret-i Mütercemesidir", *Beyanu'l-Hak*, C.5, S.109, s. 2019-2020; "Cemaatü'd-Daveti ve'l-İrşad Nizamnâmesinden Mabad", *Beyanu'l-Hak*, C.5, S.111, s. 2050-2052; "Cemaatü'd-Daveti ve'l-İrşad Nizamnâmesinden Mabad", *Beyanu'l-Hak*, C.5, S.113, s. 2083.

[426] Okulun Nizamnâmesi Sırat-ı Müstakim dergisinde de yayınlanmıştır. bkz.: "ed-Davetü ve'l-İrşad Medrese-i İslamiyyesinin Nizamnâmesi-Mısır", *Sırat-ı Müstakim* C.7, S.170, s. 220-224; "Darü'd-Daveti ve'l-İrşad Medresesi Nizamnâmesi'nin Maba'di", *Sırat-ı Müstakim*, C.7, S.171, s. 239-242.

[427] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.14, S.10, s. 785.

[428] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 785.

bunun aşamalı olarak gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Okul Cemaatü'd-Da'veti ve'l-İrşad'a tabi olup cemiyetin tesis edeceği "okul heyeti"[429] tarafından idare edilmektedir. Okul resmi olarak 12 Rebiulevvel 1330 (28 Mart 1912) tarihinde Mevlid-i Nebi gecesinde açılmış ve ertesi gün yatılı öğrenciler için de yatılı olmayan öğrenciler için de Nil'in batı kıyısında bulunan Şerif Paşa Kasrı'nda[430] dersler başlamıştır.[431] Okul ilk kurulduğunda yüksek bölüm "mürşidîn" ve "Duat" şeklinde iki kısım olarak açılacaktır. Her iki kısmın öğretim süresi üç yıl olup toplam eğitim süresi hazırlık yılı dışında altı yıldır. Yatılı ve gündüzlü öğrencilerin[432] kabul edildiği okulda eğitim ücretsiz olup yatılı öğrencilerin iaşe, ibate gibi her türlü ihtiyacı cemiyet tarafından karşılanacak olup öğrencinin çalışkanlık ve güzel ahlak durumuna bağlı olarak burs da verilmektedir. Bir senedeki eğitim süresi dokuz ay olup yaz ayları ve Kurban Bayramı ve Ramazan Bayramı öğretim zamanına denk gelirse tatildir.[433] Okulda öğretim dili Arapça'dır ve Avrupa dillerinden en az bir tanesi de zorunlu olarak öğretilecektir. Ayrıca Türkçe, Farsça, Urduca, Malayca gibi Müslümanların kullandığı dillerin eğitimi ve başka Batı dillerinin de öğretiminin yapılmasına cemiyetin yönetim kurulu ve okul heyetinin istişaresi sonucu karar verilmesi planlanmıştır.[434]

Okula alınacak yatılı öğrencilerin beden ve ruh sağlığının yerinde olduğuna ve herhangi bir hastalığı bulunmadığına dair sağlık raporuna sahip olması, güzel ahlaklı

---

[429] Okul heyeti okulun nazırı ve cemiyetin idare meclisinin tayin edeceği dört cemiyet üyesinden müteşekkildir.

[430] Abdüssemi' el-Batal, "Fakidü'l-İslam es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza", *Mecelletü'l-Menar*, C.35, S.3, s. 197.

[431] Reşid Rıza okulun açılışı ve derslerin düzenlenmesinden sonra Hindistan'a seyahat etmiş ve gıyabında okulun idari işlerini gerçekleştirmesi için okulda Arapça ve fıkıh hocası olan Şeyh Ahmet el-Abd'ı yerine vekil olarak bırakmıştır. bkz.: Reşid Rıza, "İftitahu Medreseti'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.15, S.3, s. 226

[432] Medresede yatılı kalan öğrencilerin isimlerinin ve medrese içerisindeki hallerinin kayıtlı olduğu, yatılı olmayan öğrencilerin isimlerini ve medresedeki hallerini barındıran iki ayrı defter ve öğrencilerin sağlık durumuna dair de bir defter bulundurulması da okulun genel tüzüğünde on beşinci maddede beyan edilen kararlardan biridir. Ayrıca otuzuncu maddede her öğrenciye ait mücelled bir defter bulunması ve bu defterde öğrencinin ismi ile medresede her bir sene içinde programda gösterilen ulûm ve fünûn ile beraber her ilmin yanına öğrencinin dersi aldığı hocanın ismi ve hocanın öğrencinin devam durumu ve eğitim sürecindeki hali hakkındaki kanaatinin kaydedilmesi belirtilmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 786-787,790.

[433] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 786.

[434] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 786.

olması, 20 ile 25 yaş aralığında olması, birinci sınıfı bitirmeden evvel "Kur'an-ı Kerîm'in tamamını ezberlemesini kolaylaştıracağı kadar bazı surelerin ezber olması", Müslüman bir soya mensup olması, Nahiv, Sarf ve Fıkıh ilimlerini maslahatı temin edecek surette tahsil etmiş olması ve Matematikten en azından dört işleme vakıf olması, Arapça kitapları güzel bir şekilde mütalaa edebilecek olması gibi şartları haiz olması beklenmektedir.[435] Bu şartları taşıyan öğrencilerden fakir zengine, bir Batı dili bilen bilmeyene, Kur'an'ı-Kerîm'in tamamını hafız olan kısmen hıfz eylemiş olana tercih edilir. Okulda farklı ülkelerden öğrencilerin bulunmasına özel bir önem atfedilmiştir.[436] Öğrenciler medrese içerisinde ve dışında fasih kelam ile mükellef olup, bazı hocaların gözetimi altında toprakla meşgul olmak, yüzmek, yürümek, koşmak gibi fiziki egzersizlerin farklı çeşitleriyle meşgul olmaları da okul nizamnamesinde belirtilen hususlardandır.[437] Öğrencilerin siyasetle meşgul olmaları, siyasi parti ve derneklere üye olması veya herhangi bir şekilde dahil olması, siyasi gösteri ve yürüyüşlere katılması, siyasi gazetelere yazı yazması kati surette yasaklanmıştır.[438]

Okula giriş sınavla olduğu gibi her sene ortasında yoklama sınavı ve her senenin sonunda da diploma sınavı hem sözlü hem yazılı olarak yapılacaktır.[439] Mürşidîn

[435] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 788. Yatılı olmayan öğrencilerin güzel ahlak sahibi, dersleri takip edebilecek derecede Arapça diline ve dil ilimlerine vakıf olması, bir hastalığı bulunmadığına dair sağlık raporu bulunması şart koşulmaktadır.

[436] Örneğin okula mürracaat eden iki öğrencinin şartlar bakımından eşit olması durumunda okulda hiçbir öğrencinin bulunmadığı ülkeden olan diğerine, okulda mensup olduğu ülkeden ve bölgeden az öğrenci bulunan hemşehrisi çok olana tercih edilir. bkz.: Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 788.

[437] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 789. Ayrıca öğrencilerin her birinin beş vakit namazı cemaatle eda etmesi, sünnetleri de kılması, her gün Kur'an-ı Kerim'den bir parça tertil ile okuması, boş vakitlerinde zikrullaha devam etmesi, dinin emrettiklerine ve nehyettiklerine iltizam göstermesi ve özellikle şaka yoluyla bile olsa yalan söylememesi, her zaman bedenini, elbisesini, bulunduğu mekanı ve yattığı yeri temiz ve düzenli tutması beklenmektedir. Öğrencinin sigara içmesine ise asla müsamaha gösterilmeyeceği belirtilmektedir.

[438] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 789. Reşid Rıza dini ve siyasi ıslâhın bir arada olması gerektiğini düşünmesine rağmen okulun ve öğrencilerin selametini korumak ve okulun devamlılığını sağlamak, siyasetin tehlikelerinden emin kılmak için okulda görevli olan hocalardan hizmetlilere kadar herkesin ve öğrencilerin kati bir şekilde siyasetten uzak durmaları gerektiğini belirtmiştir.

[439] Okulun genel tüzüğünün yetmişinci maddesinden seksenince maddesine kadar okulda gerçekleştirilecek sınavların keyfiyeti, öğrencilerin sınavları verememesi durumunda yapılacak uygulamalar, sınavları geçen öğrencilerin alacağı diplomalar ve görevler hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. bkz.: Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 797-800.

kısmının üçüncü senesinin son sınavında başarılı olan öğrenciye Şehadet-i İlmiyye-i Aliyye diploması verilir ve bu kişi "mürşid" ünvanını alır. Bu diplomaya sahip olan kişi Müslümanları vaaz ve talim yoluyla irşada ehil olur ve Darü'd-Daveti ve'l-İrşad okulunda Mürşidîn kısmında hocalık yapabilir. Duat kısmının son sınavında başarılı olan kişiye ise Şehadet-i İlmiyye-i Ulya diploması verilir ve "ed-Dai ila'llah" lakabı verilir. Bu diplomaya sahip olan kişi İslam'a davet etmeye ve İslam'ı müdafaa etmeye ehil olup Darü'd-Da'veti ve'l-İrşad okulundaki Duat kısmında ve cemiyetin diğer okullarında hocalık yapabilecektir.[440]

Reşid Rıza *Menar* dergisinin ilk sayılarından itibaren Ezher ulemasının eğitim ve öğretim metotlarını eleştirmiş ve ulemayı dini eğitimin ıslâhının zaruri olduğuna ikna etmek için çaba sarf etmiştir.[441]

Okulun nizamnamesinde belirtildiği üzere Çin, Hindistan, Malezya, Kuzaydoğu Afrika, Filistin, Irak, Java, Sumatra, Dağıstan, Türkiye ve Türkistan gibi farklı coğrafyalardan öğrenciler kabul edilmiştir.[442] Okulun ilk senesi dersler gayet düzenli bir şekilde işlenmiştir. Reşid Rıza'nın 7 Mayıs 1913 tarihinde yayınladığı dergisinden bildiğimiz kadarıyla okulun kurulması için cemiyete yüklü miktarda bağış yapan tüccar Kasım İbrahim Mısır'a geldiği sırada okulu ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında Ezher'den birçok ulema, Maarif Nezareti'nin vekili Ali Paşa, bakanlar kurulu genel sekreteri Ahmed Zeki Paşa da bulunmuşlar ve öğrencilere birtakım sorular yöneltmişlerdir. Öğrencilerin çoğu soruları güzel bir şekilde cevaplamıştır.[443]

Hidiv Abbas 2 Cemaziyelahir 1332 (28 Nisan 1914) tarihinde 10-15 dakika sürecek şekilde okulu ziyaret etmiş ancak daha sonra uzunca ziyaret etmek için söz vermiştir. Hidiv'in uzun ziyaretinde protokol başkanı Mahmud Fehmi Bey, Davet ve İrşad Cemaati'nin başkanı Abdülhamid el-Bekri, okulun bütün hocaları, cemiyetin üyelerinden Muhammed Mehdi, Abdulvehhab en-Neccar, Mahmud Salim Bey, Mahmud

[440] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 799.

[441] el-Merakeşi, *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min hilali Mecelleti'l-Menar*, s. 417.

[442] Abdussemi' el-Batal, "Fakidu'l-İslam es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza", *Mecelletü'l-Menar*, C.35, S.3, s. 197; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 124.

[443] Reşid Rıza, "eş-Şeyh Kasım İbrahim fi Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.16, S.5, s. 400.

Sadık Bey, Muhammed el-Bitanuni Bey, Abdullah Faik Bey, Muhammed Tevfik Sıdkı Efendi ve Reşid Rıza'nın kardeşi Salih Rıza da okulda bulunmuşlardır.[444] Bu ziyareti sırasında Hidiv, okulun hocalarına teker teker hangi ilimleri okuttuklarını ve ders sayılarını sormuş,[445] öğrencilere hangi uyruklara ait olduklarına dair soru sorup onların Arapça'yı anlama ve konuşma düzeylerini anlamak istemiş, bu sırada Hintli bir öğrenci şiir okumuştur. Ayrıca Hidiv'in teşrifi sebebiyle şiir yazan öğrenciler ve birinci sınıf öğrencilerinden Muhammed Ebu Zeyd de şiir okumuşlardır. Hidiv, öğrencilerin aldığı derslerin tamamı hakkında bilgi almış, İngilizce dersinin hocasından öğrencilere İngilizce olarak bir şeyler söylemesini ve onların tercüme etmesini istemiştir. Öğrencilerin bu isteği gerçekleştirmeleri üzerine Hidiv bu zamanda Batı dillerini bilmenin faydalarına ve bu okulun öğrencilerinin Batı dillerine olan ihtiyacına dair bir konuşma gerçekleştirmiştir.[446] Reşid Rıza, öğrencilerin aldıkları dersleri, sınavlardan aldıkları notları, eğitim durumlarını içeren defterleri göstermiştir. Okulda gördükleri karşısında çok memnun kaldığını belirten Hidiv, okulun her yıl daha çok gelişmesi ve terakki etmesi için dua etmiş ve her yıl okulu ziyaret edeceğine dair söz vermiştir. Hidiv hoşnutluğunu belirtmek için beş yüz Mısır Cüneyhi bağışlamıştır.[447]

Okul ikinci öğretim yılı olan 1913-1914 eğitim yılında Mısır Evkaf Nezareti'nin okul için yaptığı beş yüz elli cüneyh olan mali yardımı kesmesi,[448] Kasim İbrahim'in de

---

[444] Bu ziyaretinde Hidiv öncelikle mescidin, öğrencilerin yatakhanelerinin, yemekhanenin ve lavaboların bulunduğu ilk katı, ardından okul nazırının ve hocaların odasının bulunduğu ikinci katı gezmiş, sonrasında hazırlık sınıfının bulunduğu odalar ile birinci seneyi okuyan öğrencilerin odasını ziyaret etmiştir. Hidiv okulun mimarisini oldukça beğenmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Teşrifü'l-Hidiv dari'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.17., S.6, s. 461-464.

[445] Reşid Rıza okulda Tefsir, Hadis, Tevhid, Kelam, Hikmet-i Teşri, İnşa ve irticali Hitabet dersleri vermektedir. bkz.: Abdüssemi' el-Batal, *Fakidu'l-İslam es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza*, s. 198. Reşid Rıza ayrıca kendi evinde akşam saatlerinde haftada bir gün Ezher ulemasından kişilerin, ilkokul, lise ve yüksekokul hocalarının katıldığı genel kültüre dair ders yapmaktadır. bkz.: Abdüssemi' el-Batal, *Fakidu'l-İslam es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza*, s. 199.

[446] Reşid Rıza, "Teşrifü'l-Hidiv dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 463-464.

[447] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 465. Reşid Rıza Hidiv'e teşekkür etmek için yazdığı yazıyı, öğrencilerin okudukları kaside ve şiirleri de yayınlamıştır. bkz.: Reşid Rıza, "Kelimetü'd-Dua ve'ş-Şükr", *Mecelletü'l-Menar*, C.17, S.6, s. 466-468; Reşid Rıza, "el-Kasaidü ve'l-Makatı'u'lleti enşedeha't-Tullab ala mesamıı' Mevlana'l-Emir", *Mecelletü'l-Menar*, C.17, S.6, s. 469-471.

[448] Esasında Divan tarafından bu miktardan çok daha fazla yardım yapılacağına dair söz verilmiş, Evkaf Nezareti'nin -nezarete dönüştükten sonraki- ilk bakanı olan Muhammed Muhib Paşa okulun düzenini ve eğitim durumunu bizzat inceleyip tetkik ettikten sonra yapılan mali yardımı bin yedi yüz cüneyhe

Davet ve İrşad Cemaati'ne yaptığı yıllık bağışını kesmesi sebebiyle olması gereken vakitten bir ay önce yaz tatili yapmak zorunda kalmıştır.[449] Ve üçüncü yılında (yani 1914-1915 öğretim yılı) öğrencilere verilen burslar kesilmiş ve yatılı kısma öğrenci kabul edilmemiştir.[450] Mısır'ın resmi olarak Birinci Dünya Savaşı'na dahil olduğu tarih olan dördüncü yılında ise okul nihai olarak kapanmıştır. Okulun kapanmasının ardındaki sebep içeriden ve dışarıdan okula yapılan mali yardımların bitmesi olarak ifade edilmektedir.[451] Ayrıca Reşid Rıza, Cemaatü'd-Daveti ve'l-İrşad'ı okulun kurulması ve sürekliliğinin sağlanması için kanuni bir gerekçe olarak gördüğü için cemiyetten ziyade okula önem vermiştir. Ancak cemiyet üyeleri bu durumdan rahatsız olmuşlar ve özellikle cemiyetin başkanı ile Reşid Rıza arasında birtakım sıkıntılar meydana gelmiştir.[452]

Okulun yürürlükte kaldığı süre dört yıl gibi çok kısıtlı olmasına rağmen Reşid Rıza'nın bu okul için sarf ettiği gayreti ve azmi neticesinde Mısır, Kafkasya, Fas, Kuzey Afrika, Hindistan, Java, Şam, Cezayir gibi farklı bölgelerden çeşitli bilgi ve tecrübelerle donanmış bir öğrenci grubu yetişmiştir. Okuldan mezun olan öğrenciler Reşid Rıza ile irtibatlarını kesmemişler ve ona mektuplar göndermişlerdir. Reşid Rıza kendisine gelen bu mektupları *el-Menar* dergisinde yayımlamıştır.[453] Bu okulda yetişen öğrenciler arasında Filistin müftüsü ve siyasi lideri olan es-Seyyid Emin el-Hüseyni de bulunmaktadır.[454] 1912 ile 1915 yıllarında Davet ve İrşad Okulu'nda öğrenci olan Emin el-Hüseyni Filistin'in bağımsızlığı için oldukça önemli çalışmalar yapmış, Kudüs müftüsü olduktan sonra (1921) Kudüs'te bir İslam Üniversitesi kurmak istemiş bu amaç için bağışlar toplamış, Filistin'in her tarafına vaizler göndermiş ve emr-i bi'l-ma'rûf

çıkaracağına ve gelecek yıllarda bu miktarın da artırılacağına dair vaatte bulunmuştur. bkz.: Reşid Rıza, "Medresetü Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.18, S.4., s. 313.

[449] Reşid Rıza, "Medresetü Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 313.

[450] Reşid Rıza, "Medresetü Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 314.; Abdüssemi' el-Batal, "Fakidü'l-İslam", s. 197.

[451] eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 125.

[452] eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 122.

[453] Reşid Rıza, "İntişarü ilmi's-sünne ve Medresetü'd-Da've ve'l-İrşâd", *Mecelletü'l-Menar*, C.22, S.10, s. 786-791. Ancak derginin ilgili sayfalarının silik olması nedeniyle bu mektupların bir kısmında ne yazıldığı okunamamıştır.

[454] Abdurrahman Asım, "Muhammed Reşid Rıza Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 711.

cemiyetleri kurmuştur.[455] Okulun öğrencileri arasında Suud kralının uzun bir müddet siyasi müsteşarlığını yapmış olan eş-Şeyh Yusuf Yasin,[456] Hintli bir gazeteci olup birçok telif eseri olan eş-Şeyh Abdurrezzak el-Melih, Mısır ulemasından Muhammed Abdurrezzak Hamza ve Abdüssemi' el-Batal, Endonezya'lı Muhammed Besyunî, Cezayir Cem'iyyetü'l-Ulemai'l-Müslimîn'in kurucularından Muhammed Beşir İbrahimî, Ensârü's-Sünneti'l-Muhammediyye'nin kurucusu eş-Şeyh Muhammed Hâmid Fıkî, Mekke-i Mükerreme'de hatib olan ve Darü'l-Hadis okulunun kurucusu eş-Şeyh Abdüzzahir Ebu's-Semih gibi önemli simalar bulunmaktadır.[457] Reşid Rıza, Ebdüzzahir Ebu Semih'i güzel ahlaklı ve erdemli bir kişiliğe sahip olması, Kur'an-ı Kerim tilavetinin kalplere tesir edecek surette güzel olması ve yazısının güzel olması gibi sebeplerden dolayı öğrencilerin ahlaklarını, gece-gündüz ibadetlerini yerine getirip getirmediklerini murakabe etmesi ve Kur'an-ı Kerim'i ve hat yazmayı öğretmesi için görevlendirmiştir.[458] eş-Şeyh Abdüzzahir Davet ve İrşad Okulu'na mensub olmakla gurur duyduğunu, Reşid Rıza ile mektuplaşmaktan ve mektuplarında kendisinden "manevi oğlumuz" olarak bahsetmesinden ne kadar memnun olduğunu ifade etmiştir.[459] Okuldan mezun olan Şeyh Muhammed Ebu Zeyd[460] ve Şeyh Abdüzzahir başka iki öğrenci ile birlikte Java'ya giderek davet ve irşad faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir.[461]

---

[455] Velîd el-Arid, "Emîn EL-Hüseynî", *DİA,* XI, 117.

[456] Abdurrahman Asım, "Muhammed Reşid Rıza Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 712.

[457] Abdurrahman Asım, "Muhammed Reşid Rıza Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 711.; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 127; Kavak, "Reşid Rıza'nın Islah Anlayışı ve Davet ve İrşâd Okulu Projesi", s. 284.

[458] Abdurrahman Asım, "Muhammed Reşid Rıza Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 711.; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 127.

[459] Abdurrahman Asım, "Muhammed Reşid Rıza Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 711.

[460] Muhammed Ebu Zeyd'n hayatı ve Kur'an-ı Kerim'in Kur'anla tefsiri hakkında kaleme aldığı eseri ve bu konudaki görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Orhan Özel, "Kur'âniyyûn Akımının Mısırlı Bir Mümessili: Muhammed Ebu Zeyd (H.1349/M. 1930) Örneği", *Amasya İlahiyat Dergisi,* 12 (Haziran 2019), s. 55-81.

[461] Reşid Rıza, "Babü'l-Mürasele ve'l-Münazara: İntişarü İlmü's-Sünne ve Medreseti'd-Daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.22, S.8., s. 788. Derginin bu sayfalarının silik olması sebebiyle daha ayrıntılı bilgi elde edilememiştir.

Babası Muhammed Abduh'un arkadaşı olan Muhammed Hamid el-Fıki Davet ve İrşad Okulu'nda Reşid Rıza'nın derslerine katılmış ve İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cezviyye ve Şatıbî'nin eserlerinden etkilenerek Selefî düşünceye yönelmiştir. Davet ve İrşad Okulu yanında Ezher'deki öğrenimini bitirdikten sonra çeşitli camilerde imam-hatiplik yapan Muhammed Hamid halka düşüncelerini anlatma imkanı bulmuş ve Sudan, Eritre, Fas, Irak, Suriye, Endonezya ve Tayvan'da da faaliyet gösteren Cemaatü Ensari's-Sünneti'l-Muhammediyye adlı cemiyeti 1926'da kurmuştur. Selefî faaliyetleri sebebiyle 1928'de Kral Abdülaziz kendisini Suudi Arabistan'a davet etmiştir. Daveti kabul ederek Suudi Arabistan'a giden Muhammed Hamid Mescid-i Haram'da verilen derslerin denetim heyetinde bulunmuş, Maarif İdare Meclisi'nde üyelik yapmış ve Maarif Müdürlüğü'nün neşriyat şubesinin başkanlığını yürütmüştür. Mescid-i Haram ve Mescid-i Hayf'ta müderrislik yapan Muhammed Hamid Suudi Arabistan'ın ilk dergisi olan *Mecelletü'l-Islâh*'ı çıkartmıştır. Reşid Rıza'nın vefatı nedeniyle artık yayımlanamayan *el-Menar* dergisiyle aynı doğrultuda yayın yapmak amacıyla *Mecelletü'l-Hedyi'n-Nebevi* isminde bir dergi çıkarmış ve vefat edene kadar dergiyle ilgilenmiştir.[462]

Okul öğrencilerinden Muhammed Abdürrezzak Hamza Davet ve İrşad Okulu'nda iki yıl eğitim alabilmiş, okulun kapatılmasıyla birlikte Reşid Rıza'nın özel derslerine ve okuldan mezun olan Abdüzzahir Ebu's-Semih'in derslerine devam etmiştir. Selefî düşünceyi savunmaya, bid'atlere karşı mücadele etmeye başlayan Muhammed Abdürrezzak Hamza okul öğrencilerinden olup Mısır'da Selefi düşüncenin savunucularından olan Muhammed Hamid el-Fıki'nin başkanlığındaki Cemaatü Ensari's-Sünneti'l-Muhammediyye'de aktif rol almıştır. Reşid Rıza ile irtibatı devam eden Muhammed Abdürrezzak 1925 yılında Reşid Rıza, Şeyh Abdüzzahir ve bazı diğer başka hocalardan oluşan bir heyetle hacca gitmiş ve Kral Abdülaziz ile tanışmışlardır. Kral Abdüzzahir Ebu's-Semh ve Muhammed Abdürrezzak Hamza'nın Mekke'de kalmasını talep etmiş, Mekke'ye yerleştiklerinde de Şeyh Abdüzzahir Mescid-i Haram'ın

[462] Ahmet Özel, "Muhammed Hâmid Fiki", *DİA,* Ek-I, 454.

imam-hatipliği görevine, Muhammed Abdürrezzak da Mescid-i Haram'da müderrislik görevine getirilmiştir.[463]

Muhammed Beşir İbrahimî de Davet ve İrşad Okulu'ndaki dersleri takip eden öğrenciler arasındadır. Muhammed Beşir Birinci Dünya Savaşı sırasında Suriye'ye giderek vaaz ve ders vermiş, savaş bittiğinde de memleketi olan Cezayir'e dönüp belde belde dolaşarak halkı Fransız işgaline karşı uyarmış, ilmi makaleler kaleme almış, ilmi konferanslar vermiş, ders halkaları oluşturmuş ve küçük bir medrese inşa ettirmiştir. Ayrıca 1931 yılında Cem'iyyetü'l Ulemâi'l-Müslimîn i kurmuştur.[464] Eğitim ve öğretime büyük önem veren Muhammed Beşir İbrahimî dârü'l-hadis medresesi kurmuş ve halkı irşad etmek amacıyla özellikle yaz tatillerinde farklı bölgelere giderek halkı irşad etmiştir. Halktan topladığı bağışlarla bir sene içerisinde yetmiş üç, üç yıl içerisinde de dört yüze yakın okul açılmasını sağlamıştır.[465]

Okulun Endonezya'lı öğrencisi Muhammed Besyûnî Reşid Rıza ile Davet ve İrşad Okulu kurulmadan önce mektuplaşmış ve Reşid Rıza'nın fikirlerinden etkilenerek Kahire'ye gitmiştir. Okulda aldığı derslerle Reşid Rıza ile daha yakın bir irtibat kuran ve yenilikçi düşüncelerinden oldukça etkilenen Muhammed Besyûnî babasının vefatı sebebiyle okulda sadece iki yıl eğitim alabilmiştir. Bununla birlikte Sambas'a döndükten donra da Reşid Rıza ile yazışmalarını sürdürmüştür. Ülkesine döndüğünde kadılık, müftülük, saray imamlığı gibi görevlerde bulunan ve Cuma günleri halka Tefsir ve Akâid dersleri veren Besyûnî 1916 yılında yeni bir müfredata sahip olan, dini ilimlerin yanı sıra modern ilimlerin de okutulduğu ve çağdaş eğitim araç gereçlerinin bulunduğu Medrese Sultaniyye isminde bir okul açmıştır. Ayrıca hocası Reşid Rıza'nın Akâidle ilgili seçilmiş yazılarını ve Hz. Peygamber'in hayatına dair yazdığı kitabını Malayca'ya tercüme etmiştir.[466]

---

[463] Mustafa Genç, "Muhammed Abdürrezâk Hamza", *DİA,* Ek-II, 294.

[464] Mâzin Salâh Mutabbakanî, "Muhammed Beşîr İbrahimî", *DİA,* XXI, 361.

[465] Mâzin Salâh Mutabbakanî, "Muhammed Beşîr İbrahimî", *DİA,* XXI, 361.

[466] İsmail Hakkı Göksoy, "Muhammed Besyûnî", *DİA,* XXX, 513.

İsimleri Muhammed Osman, Abdullah Hüdayar ve Abdürrezzak Abdülhamid olan okulun ilk öğrencilerinden Hintli üç öğrenci Hindistan'a döndüklerinde de Reşid Rıza ile irtibatı koparmamışlar, kendisine mektup göndermişlerdir. Öğrenciler, gönderdikleri mektuplarda ülkelerinde yaptıkları faaliyetleri ve bu faaliyetlerde Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu'ndaki derslerden kazandıkları yöntemi takip ettiklerini bildirmişlerdir.[467] Bu öğrenciler ülkelerinin en ünlü dergilerinde ilmî makaleler yazmışlar, muhtelif konularda kitap telif etmişler, ilmî makale ve kitapların tercümelerine başlamışlar, umumi meclislerde hutbeler vermişler, ülkelerinde bulunan yazma eserleri toplamak için[468] Nedvetü'l-Ulema Medresesi'nin müdüründen yardım istemişler, Arapça öğretimi için bir okul kurmuşlar ve Arapça dergi çıkarmışlardır.[469] Bu öğrencilerden Abdürrezzak Abdülhamid bir çok ilmi makale kaleme almış ve bu makaleler Hindistan'ın en meşhur dergilerinde yayınlanmıştır. Hutbe ve vaazı asla ihmal etmeyen Abdürrezzak Abdülhamid, hocası Reşid Rıza'nın metotlarını takip ettiğini ve fikirlerini yaydığını, dinleyenlerin bu fikirlerden çok etkilendiklerini ifade etmiştir.[470] Abdürrezak Abdülhamid Hindistan'a döndükten sonra da ilmi faaliyetlerine devam ettiğini, Reşid Rıza'nın fikirlerinden ve Tefsirinden övgüyle bahseden Hintli alim Emir Ali'den Sahih-i Buhari, Muvatta ve İbn Salah'ın Mukaddime'sini okuduğunu ve rical ilmine başladığını Reşid Rıza'ya gönderdiği mektupta bildirmiştir. Ayrıca Mısır seyahatini anlattığı 300 sayfalık Hintçe bir kitap, Mevlid-i Nebi hakkında bir kitap ve Sahih-i Buhari, Muvatta ve Müsned'de geçen hadislerin isnadını araştırarak sahih hadisleri topladığı bir kitap yazdığını hocasına haber vermiştir. Hadisleri topladığı kitabın içeriğini göndererek Reşid Rıza'dan kendisini yönlendirmesini rica etmiştir. Arapça'daki modern kelimeleri ve yayın organlarında geçen yeni kavramları açıklayacağı bir kitap yazmaya da başladığını belirtmiş, ayrıca Reşid Rıza'dan *Menar Tefsiri*'ni Hintçe'ye tercüme etmek için ikinci kez izin istemiştir. Daha önce Reşid Rıza'ın bu konuya izin vermemesine rağmen tekrar

[467] Reşid Rıza, "Kitab min Tilmizeyni min Telamiz'l-Medreseti binassihi", *Mecelletü'l-Menar*, C.22, S.10, s. 788-790.

[468] Reşid Rıza bu öğrencilere ülkelerindeki yazma eserleri toplamalarını tavsiye etmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Kitab min Tilmizeyni min Telamiz'l-Medreseti binassihi", s. 788-790.

[469] Öğrencilerinin kendisine gönderdiği mektupları yayınlayan Reşid Rıza öğrencilerin mektuplarında yanlış kullandıkları ibarelerin tashihini dipnotta vermiş ve öğrencisinin ne kast ettiğini belirtmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Kitab min Tilmizeyni min Telamiz'l-Medreseti binassihi", s. 789-790.

[470] Reşid Rıza, "Kitab min Tilmizeyni min Telamiz'l-Medreseti binassihi", s. 789.

izin isteyişine Hintçe basılmak üzere olan bir tefsirin Reşid Rıza'nın *Menar Tefsiri*'nin tercümesi olduğunu veya *Menar Tefsiri*'nden alıntılandığını düşünmesini gerekçe olarak göstermiştir.[471]

Görüldüğü üzere okul sadece dört yıl uygulanabilmiş olmasına rağmen Reşid Rıza öğrencileri ile irtibatını koparmamış onların faaliyetlerinden haberdar olmuş ve mektuplarıyla onları yönlendirmiştir. Davet ve İrşad Okulu'ndan mezun olan veya okuldaki dersleri bir süreliğine takip etmiş olan öğrencilerin en çok dikkat çeken ortak noktası halkın irşadına önem vermeleri ve bu hususta çalışmalar yapmış olmalarıdır. Ayrıca özellikle Mısırlı öğrenciler Selefî düşünceyi benimsemiş, bid'at ve hurafelerle mücadele etmeyi önemsemişlerdir. Uzakdoğulu öğrencilerde dikkat çeken nokta ise Arapça'ya önem vermeleri, Reşid Rıza'nın bazı yazılarını ve eserlerini kendi dillerine tercüme etmiş olmalarıdır.

Okul 1916 yılında kapanmış olmasına rağmen daha sonraki yıllarda da gündemde kalmış ve Kral Fuad'a Mısır'ın ve Müslümanların böyle bir okula ihtiyacı iletilerek yeniden açılması teklif edilmiş ancak bir netice alınamamıştır.[472]

Reşid Rıza projesi için çalışmaktan vazgeçmemiş maddi bir imkân bulup dersleri verebileceği bir yer kiralaması durumunda daha önce okulda vermekte olduğu dersleri vereceğini, bazı güvendiği arkadaşlarından da ders vermeleri için ricada bulunacağını belirtmiştir.[473] Reşid Rıza projesi için yeniden maddi imkân sağlamak amacıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda projesini bir elçi ile yazılı olarak Mustafa Kemal Atatürk'e de sunmuştur.[474] Ardından 1926 yılında Mekke'de gerçekleştirilen İslami Konferans'a katıldığı sırada projesini yeni devletini kuran Suud Kralı Abdülaziz Al Suud'a da sunmuş ancak bir sonuç alamamıştır. [475]

---

[471] Reşid Rıza, "Kitab min Tilmizeyni min Telamiz'l-Medreseti binassihi", s. 790.

[472] eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye,* s. 127-128.

[473] Reşid Rıza, "Babü'l-Mürasele ve'l-Münazara: İntişarü İlmü's-Sünne ve Medreseti'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 788.

[474] Abdurrahman Asım, "Muhammed Reşid Rıza Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 711; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 128.

[475] eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 128.

3. Davet ve İrşad Okulu'nda Uygulanan Müfredat

Reşid Rıza okul kurulmadan önce okulda okutulacak derslerin neler olduğunu ve nasıl işlenmesi gerektiğini içeren bir makale yayınlamıştır.[476] Bu makalenin günümüzde kullandığımız anlamda bir öğretim programı veya müfredat olduğunu söylemek mümkün değildir. Reşid Rıza hangi kısımda hangi derslerin işleneceğini belirtmiştir ancak yıllara göre derslerin ve konularının dağılımına yer vermemiştir. Makalede bazı derslerin sadece Mürşidîn kısmına veya Duat kısmına has olduğu belirtilirken bazı dersler için böyle bir kayıt olmaksızın sadece Mürşidîn kısmında veya Duat kısmında nasıl işleneceğinden bahsedilmiştir.[477]

Reşid Rıza makalesinin başında cemiyetin bu okul ile gerçekleştirmek istediği maksadın dini terbiye ile beraber İslam eğitim usulünü ıslâh etmek olduğunu ifade etmiştir.[478] Mürşidîn kısmındaki derslerle Duat kısmındaki dersler kısmen aynı olup Mürşidîn kısmında muhtasar bir şekilde işlenen dersler Duat kısmında daha tafsilatlı bir şekilde işlenmektedir. Buna göre Mürşidîn kısmında işlenecek dersler şu şekildedir: 1-

[476] Okulun müfredatı bu makale ile belirtilmiş olsa da Reşid Rıza her Müslümanın bilmesi gerektiğini düşündüğü ilimlere dair Menar dergisinin ilk cildinden itibaren yazılar kaleme almıştır. Reşid Rıza derginin ilk cildindeki yazısında bir asırda tahsiniyyattan olan bir ilmin başka bir asırda zaruriyyattan olabileceğini ifade etmiş ve yaşadığı asırda her Müslüman için zaruriyyattan olan ilimlerin şu ilimler olduğunu söylemiştir: İlm-i Usuli'd-Din, İlm-i Tehzibü'l-Ahlak ve Islâhu'l Adat, İlm-i Hal, İlm-i İctima, İlm-i Tarih, Takvimü'l-Büldan, İlm-i İktisat, İlm-i Tedbiri'l-Menzil, İlm-i Hesap, İlm-i Hıfzıssıhha, İlm-i Lügat, Hat. bkz.: Reşid Rıza, "Ma La-udde Minu: Ulumu'd-Din ve'd-Dünya", *Mecelletü'l-Menar,* C.1, S.30, s. 567-574. Bu yazıda ayrıca bir grubun ziraat, ticaret, sanayi ile ilgili alanlarda tahsil alması gerektiğini ve modern ulûm ve fünûna dair kitapların tercüme edilmesi için bir grubun dil eğitimi alması gerektiğini belirtmiştir. Bu yazı Davet ve İrşad Okulu'nun müfredatına dair Reşid Rıza'nın ilk fikirlerini göstermesi bakımından önemlidir.

[477] bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 801-821.

[478] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", *Mecelletü'l-Menar*, C.14, S.11, s. 801. Bu müfredatın bir kısmı Sırat-ı Müstakim dergisinde yayımlanmıştır. bkz.: Muhammed Reşid Rıza Efendi, "Mısır'da Te'sis Olunan "ed-Davetü ve'l-İrşad" Usul-i Tedrisi", *Sırât-ı Müstakîm*, C.7, S.177, s. 330-332; Muhammed Reşid Rıza Efendi, "İslam'da Harekat-ı İlmiyye: ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.178, s. 358; "İslam'da Harekat-ı İlmiyye: ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.179, s. 367-368; "İslam'da Harekat-ı İlmiyye: ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.180, s. 384-385; ""İslam'da Harekat-ı İlmiyye: Mısır'da Te'sis Olunan ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.181, s. 401-402; "ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırât-ı Müstakîm,* C.7, S.182, s. 417; "Terbiye ve talim: "Darü'd-Da'veti ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris ve Ta'lim, *Sırât-ı Müstakîm,* C.8, S.189, s. 121-122. Bu sayılarda Reşid Rıza'nın müfredat yazısının 801- 815. Sayfaları tercüme edilmiş olup, 815-821 arasındaki sayfaların tercümesi yapılmamıştır.

Tecvidü'l-Kur'ani'l-Kerim, 2-Tefsir, 3-Hadis, 4-Usûl-i Hadis veya Mustalah,[479] 5-Tevhîd,[480] 6-Kelâm, 7-Bidatler, Hurafeler, Gelenek ve Âdetler,[481] 8-Fıkıh-Feraiz,[482] 9-Hikmet-i Teşri, 10-Usûl-i Fıkıh, 11-İlm-i Ahlak ve Tasavvuf ve Terbiye-i İlmiyye ve Ameliyye,[483] 12-İrşâd ve Davet İlmi, Davetçiler ve Mürşidler, 13-İslam Tarihi ve İslam Devletleri Tarihi, 14-Kadim ve Cedid Tarih-i Umumi ve Tarih-i Edyan (Eski ve Yenisiyle Genel Tarih, Dinler tarihi), 15-Takvimü'l-Büldan ve Hart'ul-Arz (Coğrafya), 16-Hıfzu's-sıhha, 17-İktisat veya Tedbir-i Servet (Servet Yönetimi),[484] 18-Usul-i Kavanin ve Hukuk-u Düvel ve Durubu'n-Nizam (Hukuk Usulü, Devletler Hukuku ve Rejim Tipleri), 19-Mantık,[485] 20-İlm-i Nefs ve Hikmet-i Akliyye (Psikoloji ve Akli Hikmet),[486] 21-İlm-i Usul-i İctima (Sosyoloji),[487] 22-Mevalid ve Sairi'l-Mevcudata Dair Sünen-i Kainat Ulumu (Canlılara ve Diğer Varlıklara Dair Kanunlar), 23-Ulûm-i Riyaziyye (Matematik

[479] Reşid Rıza programın tamamında bir takdim tehir belirtmemiştir ancak bu dersin Hadis dersinden önce okutulması gerektiğini belirtmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 803.

[480] Bu ilimden kastedilen ilm-i akaid-i İslamiye olup Mürşidîn kısmına has olarak okutulacak bir ilim olduğu beyan edilmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 804.

[481] Bu ders de sadece Mürşidîn kısmında okutulacak derslerdendir. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 806.

[482] Bu dersin Mürşidîn kısmına has olduğuna dair herhangi bir ibare bulunmamasına rağmen Mürşidîn kısmında nasıl işleneceği belirtilmiştir fakat Duat kısmında dersin işlenişi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s.806-807. Bu sebeple Mürşidîn kısmına has olduğu belirtilmese de sadece Mürşidîn kısmında nasıl işleneceği belirtilip Duat kısmına dair bir beyan bulunmayan dersleri sadece Mürşidîn kısmında zikretmeyi tercih ettik. Bununla beraber Mürşidîn ve Duat hakkında bir bilgi olmayıp işlenişi ve konuları hakkında genel çerçevesi çizilen dersler her iki kısımda da zikredilmiştir.

[483] Bu ders için de Mürşidîn kısmına ait olduğuna dair bir kayıt bulunmamasına rağmen sadece Mürşidîn kısmında nasıl işleneceği hususunda beyanatta bulunulmuştur. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 808.

[484] Bu ilmin ne şekilde işlenmesi gerektiğine dair bilgi verilmiştir ancak diğer derslerde belirttiği gibi Mürşidîn ve Duat kısımlarında işlenişine dair bir başlıklandırma yapılmamıştır. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 812.

[485] Bu derste neler işleneceği genel hatları ile belirtilmiş olup hangi kısımda nasıl işlenileceği belirtilmemiştir. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 813.

[486] Bu iki ilmin ne şekilde işleneceği hakkında da genel bir çerçeve çizilmiş olup hangi kısımda işleneceğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 814.

[487] Reşid Rıza'nın en çok üzerinde durduğu ilimlerden biri de İlm-i Usul-i İctima'dır. Ona göre bu ilim Kur'an'-ı Hakim'in Müslümanları yönlendirdiği ilimlerin en büyüklerindendir. Bu sebeple bu ilme önem verip konularını kaleme alınma noktasında Müslümanların en önde gelenlerden olması gerektiğini ifade eder. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 814.

Bilimleri), 24-Arap Dili ve Fününu ve Edebiyat Tarihi,[488] 25-Fıkhu'l-Lüga ve Kavramları ve Üslupları, 26-Nahiv, Sarf ve Aruz, 27-Belağat, 28-İnşa, Şiir ve Hitabet, 29-Arap Dili Edebiyatı ve Tarihi,[489] 30-Mütalaa ve'l-Hıfz, 31-İmla, Hat ve Resm, 32-Yabancı Dil.

Reşid Rıza Mürşidîn kısmında işlenen bütün derslerin irşad ve vaaz için öğretildiğini belirtir. Reşid Rıza'nın Mürşidîn kısmında işlenecek derslerin amacı ve keyfiyetine dair çizdiği çerçeve aşağıdadır.

Tecvidü'l-Kur'ani'l-Kerim:[490] Mürşidîn kısmına ait olan bu derste temel amaç tecvid ile okumanın öğrencide meleke haline gelmesi olup öncelikle İlm-i Tecvid'e dair bir risale okutulur. Öğrencilerin ders programında tayin edilen vakitte Kur'an-ı Kerim ayetlerinin bir kısmını tecvidli bir şekilde hafız olanlara okuması ve hafızın ihtiyaç olan yerleri tashih etmesi beklenir.

Tefsir:[491] Bu derste Kur'an-ı Kerim ayetlerinin külfetsizce, dilin imkanları dairesinde anlaşılması (batınî yorumlardan kaçınılması), kalplere tesiri umulan vaaz ve irşadın keyfiyetini öğrenmeleri, dini hitabet üslubunun öğrencilerin kalplerine, dillerine sirayet etmesi ve ahlaklarını güzelleştirmesi, dinin müminleri ıslâh konusundaki gayesini hatırlatması amaçlanır. Derste Kur'an'ı Kerim'in tefsirinin tamamı özet olarak ve kolay bir şekilde okutulur. Ders işlenirken Arapça'nın ve şerî ilimlerin ıstılahlarından kaçınılması, sahih rivayetlere itimad edilmesi, tefsir esnasında dalalet sahiplerinin Kur'an ayetleri hakkında ortaya attıkları iftiralar veya cahil kişilerin şüphelerinin (bu şüphelerin ayrıntısına girilmeyerek) cevaplanması şeklinde bir usul izlenmesi tavsiye edilir.

[488] Bu dersin amacından da genel bir şekilde bahsedilmiş olup hangi kısımda ne şekilde işleneceği hakkında tafsilatlı bir bilgilendirme bulunmamaktadır. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 817.

[489] Reşid Rıza sadece bu ders için Mürşidîn kısmının son senesinde okutulacağını beyan etmiştir. Diğer ilimler hakkında Mürşidîn kısmında veya Duat kısmında hangi sene hangi dersin okutulacağına dair bir açıklamada bulunmamıştır. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 817.

[490] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 802.

[491] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 802.

Usul-i Hadis:[492] Hadis dersinden önce okutulması gerektiğini belirttiği bu derste her bir ıstılahın açıkça tarif edilerek birkaç örnekle izah edilmesi, "hasen hadis" ve "garib hadis" hakkında Tirmizi'nin ıstılahı gibi bazı muhaddisinin ıstılahlar arasında ihtilaf ettiğinin belirtilmesi suretiyle işlenmesi gerektiğini ifade eder.

Hadis:[493] *Muhtasar-ı Buhari, Muhtasaru'z-Zevaci,* Münziri'nin *Terğib ve Terhib*'i, *Şifa* gibi hadis kitapları okutulmasını, hadislerin manasının kolay bir üslupla ve muhtasar şekilde izah edilmesini, zorunlu olduğu durumlar dışında ulûm, fünûn ve irab ile ilgili hususlara değinilmemesini, dalalet sahipleri kişilerin kitaplarında bahsettikleri ve sürekli dile getirdikleri şüpheler ve herkesin aklına gelen sorular dışındaki şüphelerin ayrıntısına girilmeden dersin işlenmesini tavsiye eder.

Tevhid:[494] Mürşidîn kısmına ait olan bu ilmin Duat kısmına geçmeden evvel iyice öğrenilmesi gerektiğini belirten Reşid Rıza bu dersin amacının kalplerde muhabbetullahı yerleştirmek, itaate yönelten reca ve masiyetten sakındıran havfın cem edilmesi, tevhidde istiğrak ve Allah-u Teala'nın kemalinin sıfatlarıyla bilinmesi olduğunu beyan eder. Ayrıca halkın yanlış anladıkları kaza, kader, cebr, tevekkül, kesb, gurur ve reca, ye's ve emel, dua ve tevessül, velayet ve beraet gibi konuların şerh edilmesi amaçlanır. Nübüvvet bahislerinde insanlığın peygamber gönderilmesine olan ihtiyacının, insanların peygamberlerin irşadı ile aklen ve ruhen terakki olduklarının idrak edilmesi de dersin amaçlarındandır. Din-i İlahi'nin ve dinin kanun-ı irtika ve tekemmülünün her zamanda bir olmasının manasının idrak edilmesi, Kur'an'ın diğer Semavi kitaplara ve İslam'ın diğer dinlere üstünlüğünün kavranması, gayba ve ebedi ahiret hayatına iman etmenin faydalarının anlaşılması, öğrencilerin insanlardan her bir sınıfın taliminde anlayış ve idrak derecelerine ve içinde bulundukları hallerine uygun bir şekilde davranmaları hususunda irşad edilmesi de dersin amaçlarındandır.

İlahiyat bahislerinde Kur'an-ı Kerim'in rehberliğinde nazariyattan çok kainattan yapılacak istidlalin kullanılarak okutulmasını, nübüvvat bahislerinde peygamberlerin

[492] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 803.

[493] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 803

[494] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 803-805.

ahlak ve sıfatları, kavimleri içerisindeki davranış şekilleri, ümmetlerini putperestlik batağından tevhid zirvesine yükselttikleri, putperestliğin çirkinliği, dinin insanların din ile hidayete erebilmek istidatları ile orantılı olarak terakki edegeldiği ve nihayetinde İslam ile kemale erdiği, nübüvvetin Hz. Muhammed ile hitama erdiğinin belirtilmesi gerektiğini ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de sabit olan şefaat ile men edilen şefaatin ne olduğunun, peygamberler eliyle gerçekleşebilen hidayet ile gerçekleşmesi mümkün olmayan hidayetin ne olduğunun, peygamberlerin ismet sıfatının, enbiyanın bazılarının diğer bazıları üzerine tafdil buyurulduğu halde yine enbiya arasında bir ayrılık gözetilmediğinin beyan edilmesini, mezhepler ve fırkalar arasındaki ihtilafın zikrinden kaçınılmasını tavsiye etmektedir.

Kelam:[495] İslam akaidinin himaye ve müdafaası, ateistlerin ve bidat ehlinin akaide yönelttikleri şüphelerin ve akaidde meydana getirdikleri tahrifatın hakiki delillerle reddedilmesi amaçlanır. *Senusiyye* ve *Nesefiyye* gibi kelamcıların kitaplarından ibarelerini anlayacakları ve ıstılahlarını tanıyacakları bir tarzda muhtasar bir risale okutulur. Bundan başka misyonerler, ateistler ve batıni oluşumlar tarafından ortaya çıkarılan ve yaşadıkları asırda halk arasında revaçta olan şüpheleri içeren bir eser bu şüphelerin batıl olma sebepleri zikredilerek okutulur.

Bidatler, Hurafeler, Gelenekler ve Adetler:[496] Mürşidîn kısmında okutulacak olan bu ilmin asıl amacı, ümmetin taklit ve hurafelerden kurtulduğunda diğer dinlere ve milletlere üstün olan temel değerlerine ve belirleyici özelliklerine geri döneceğinin ve ümmet içindeki bütün toplumsal hastalıkların teşhis edildikten sonra sağlığına kavuşabileceğinin anlaşılmasıdır. Müslümanlar arasında meşhur olan bid'atler, yaygın olan hurafeler hakkında dersler düzenlenecek ve bu derslerde bu bidatlerin ve hurafelerin ortaya çıkışı, sebepleri, tarihi, din ve dünya için zararlı tesirleri, İslam dairesine giren diğer kavimlerden veya Müslümanların komşu oldukları kavimlerden İslam ehline sirayet eden taklit ve adetler ile bunların zararlı olanları ile faydalı olanları ve din ile hiçbir alakası olmadığı halde din kisvesine bürünenleri arasında ayrım yapılarak işlenecektir. Dersin hocasının Şatıbi'nin *Kitabü'l-İ'tisam*'ı, İbn'ül-Hacc'ın *Kitabü'l-Medhal,* İbni

[495] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 805.

[496] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 806.

Cezvi'nin *Kitabü Telbisi İblis*, İbn'ül-Murtaza el-Yemani'nin *Kitabü İsarı'l-Hakkı ale'l-Halk*, Birgivi'nin *Kitabü't-Tarikati'l Muhammediyye'*si gibi kitaplardan faydalanması istenmektedir.

Fıkıh-Feraiz:[497] Bu dersin asıl amacı her öğrencinin mensup olduğu mezhebin fıkhını, fıkhın üslubunu tanıyacak, ihtiyaç duyduğu konularda kitaplarına müracaat etmek kendine kolay gelecek derece ve miktarda tahsil etmiş olması ve her öğrencinin mezheplerin birbirine yakın olduğunu görüp mezhep taassubuna düşmemesi, mezheplerin hiçbir Müslümanın cahil kalmaması gereken konularda müttefik olduklarını görüp, bunların dışındaki konularda vuku bulan ictihad ve farklılıkların Müslümanlar arasında dini bir ayrılığa sebep olamayacağını anlaması, selef-i salihin bulunduğu yol üzere bu gibi bazı feri konularda aralarında ihtilaf olsa bile birbirlerini mazur görmeleri gerektiğini idrak etmeleridir. Bu amaçla bütün mezheplerin fıkhından kısaca birer parça okutulur. Ancak ibadetler ile ahkam-ı şahsiyye -ki iman, nüzur, zebaih, eşribe ve udhiye bu konulardandır-konuları ayrıntılı bir şekilde işlenir. Fıkıhta şaz ve faraziyat konularına değinilmeden amelde ihtiyaç olunan meselelerin beyanıyla yetinilir. Feraizden de bir risale okutulur ve münasahât meselesine dair alıştırma yaptırılır. *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*'nin üslubu üzere konuların ayrıntılı olarak ve madde madde zikredildiği risaleler vaz ve tedris edilir. Bu risalenin ibaresi gayet kolay ve kafiyeli olmalıdır.

Hikmet-i Teşri:[498] Öğrencilerin Müslümanın dininde basiret üzere bulunması, diniyle amel etmeye yöneltilmesi, dinin hakikatine dair delillerinde emin olması, dine karşı çıkanların şüphelerini reddetmesi, İslam şeriatının her zaman ve mekânda beşeriyetin saadet ve felahını temin eden bir mutedil haniflik dini olduğunu, bedevilikten medeniyetin en yüksek tabakasına çıkaran bir din olduğunu ve dinin hidayetinin dışında kalan her türlü medeniyetin maddi rezilliklerden ve insanlık için yüz kızartıcı belalardan korunamayacağını anlaması amaçlanmaktadır. Bu amaç için füruu fıkıh kitaplarının tarzı üzere şeriatın hikmetlerini ve sırlarını anlatan bir kitap vaz edilir. Bu kitabın her babında

[497] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 806-807.

[498] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 807.

kitap ve sünnetteki hükümlerin hikmetleri tafsili bir şekilde zikrolunur, ulemanın bu hükümlerden istinbat ettiği veya kıyas yaptıkları hikmetler de öğretilir.

Usul-i Fıkıh:[499] Usule dair bazı muhtasar risaleler cumhurun tariki üzere okutulur. Ve Şatıbi'nin *Kitabü'l- Muvafakat*'ından önemli konulara dair dersler okutularak örnekler çeşitlendirilir ve artırılır.

İlm-i Ahlak ve Tasavvuf ve Terbiye-i İlmiyye ve Ameliyye:[500] Bu derslerin amacı dünyanın zemmedilmesi, fakr ve zühd bahislerinde o vakit ile ilk asırlardaki Müslümanların servet genişliğine olan ihtiyaçları dikkate alınarak aradaki farkın anlaşılması, yaşadıkları dönemde ümmet hayatının servet genişliğine bağlı olduğu ancak önceki asırlarda durumun böyle olmadığı, doğru zühdün ve hakiki kanaatin servet toplamaya ve dünyayı imar etmeye engel olmadığının anlaşılmasıdır. Reşid Rıza fakr ve zühdün kalbin özelliklerinden olduğunu, bu özelliklerin insanı malının fazlasını ümmetinin faydasına ve milletinin şerefine harcamaya yönlendirdiğini ifade eder. Tasavvuf ilminin silsile-i ittisalinin zahir olması ve Müslümanların bu zamanda takip etmesi gereken tarikat meselesinin anlaşılması da dersin amaçları arasındadır. Tasavvuf tarikatleri, mutasavvıfların ihtilafları, tasavvufun İslam ümmetine tesiri ve bir bölgede farklı tarikatlerden birinin diğerlerine nazaran meşhur olup yayılmasının sebepleri, bu tarikatlerden sünnete muvafık ve muhalif olanlar, tarikatlerden fesada uğrayanlar ve bunların ıslâh yolları gibi konular da tasavvuf babına dahildir.

Ahlak ve terbiye-i ilmiyye ve ameliyye dersleri için bu asrın ihtiyacına göre usul-i ta'lim ve tedris hakkında birer kitap vaz' edilir. Bu kitaplarda asrın bilginlerinin kitaplarından toplumun ihtiyacına ve içinde bulunduğu hale uygun kaidelerine ilave edilmesi gereken fayda ve hakikatleri iktibas etmek lazımdır. Batılı ilim adamlarının bu konuda gözlem ve deney yoluyla elde ettiği usul ve kavaidden istifade edilir. İbn Hazm'ın *Kitabü'l-Ahlak ve's-Siyer'i*, Ragıb el-İsfehani'nin *Zeria'*sı ve muvafık bir ihtisarı bulunursa *Muhtasaru'l-İhya,* bulunmazsa ihtisar olunur. Ayrıca terbiye ve talime dair kitapta Gazzali'nin *Kitab-ı İhya*'sında, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde eğitim tarzı

[499] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 808.

[500] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 808-809.

hakkındaki açıklamaları ile Ebi Bekr bin el-Arabi ve Şeyh Zekeriyya el-Ensari gibi diğer faziletli kişilerden seçilerek konular özetlenir.

İrşad ve Davet İlmi, Davetçiler ve Mürşidler:[501] Terbiye ve talimin yollarından biri olan irşad, Reşid Rıza'ya göre Müslümanların dünyevi işlerde faydalı olacak hususlara irşad edilmesi anlamını da kaplar. İrşad ilmi Mürşidîn kısmına has bir ders olup bu dersin amacı öğrencilerin irşadın ilmi ve ameli yönlerini, üslubunu, meselelerini öğrenmeleridir. Ayrıca bu unsurların bölgelerin siyasi ve hukuki özellikleri, bölge halkının tarım toplumu veya sanayi toplumu olma gibi farklılıklara uygun olarak değişmesi gerektiğini anlamaları beklenir. İrşadın üslubunu, işledikleri konuları bölge halkının mezhep, ahlak, âdetler konularındaki farklılıklarıyla muhatabın yaş ve anlayış derecelerine göre değiştirmeleri gerektiğini idrak etmeleri de dersin amaçlarındandır. Bu amaçla derslerde milletlerdeki en meşhur mürşidlerin biyografisi, irşad yöntemleri, tesir etme dereceleri ve onlardan alınacak hisse-i itibar işlenir.

İslam Tarihi ve İslam Devletleri Tarihi:[502] Genel olarak İslam'dan önceki Arap halklarının durumu anlatılarak bütün kavimleri putperestlikten kurtaracak ruhi ve toplumsal bir ıslâha olan ihtiyacın anlaşılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla İslam öncesi Arap toplumunun durumu, Hz. Muhammed'in hayatından akaid ve ibadetlere, âdat ve muamelâta, savaşlar ve siyasete, diğer insani ve toplumsal durumlara, karı-koca arasındaki ilişki[503] ve kadınlara karşı muameleye ilişkin ıslâhat beyan edilmelidir. Bu ıslâhatın Müslümanlar üzerindeki tesiri, selefin vaz ettikleri ilimler, iştigal ettikleri ve İslam medeniyetinin esasını oluşturan fünûndan bahsedilir. Hz. Muhammed (aleyhisselam)'ın siyeri, hulefa-yı Raşidin'in hayatları ve bunlarda bulunan ahkam, hikmetler ve ibretler, selef-i salihinden ilim ve din imamlarının hayatlarına dair ilmi bir üslupla kitap yazılır.

---

[501] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 809-810.

[502] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 810-811.

[503] Sırat-ı Müstakim'deki tercümede metnin aslında olan rabıta'iz-zevciyye sehven rabıta-i ruhiyye olarak tercüme edilmiştir. bkz.: "İslam'da Harekât-ı İlmiyye: ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris", *Sırat-ı Müstakim*, C.7, S.180, s. 385.

İslam devletlerinin tarihine dair başka bir kitap daha vaz' edilir. Bu kitapta İslam devletlerinden her birinin ortaya çıkış sebepleri, gerçekleştirdikleri fetihler, zanaat ve diğer medeniyet ve gelişim göstergesi işlerinden, hukuki durumlarından ve medeniyet hususundaki tarihlerinden bahsedilir ve nihayetinde zayıflama sebepleri ve yok olanların yok olma sebepleri, bugüne kadar ulaşanların bugünkü halleri işlenir.

Kadim ve Cedid Tarih-i Umumi ve Tarih-i Edyan (Eski ve Yenisiyle Genel Tarih, Dinler Tarihi):[504] Tarih-i umumi muhtasaran okunur, giriş olarak tarih-i umuminin hikmeti, faydaları, eleştirisi, maruz olduğu evham ve görecelilik işlenir. Bu giriş dersinde İbn Haldun'un *Mukaddime*'si okutulmadan önce bu konulardaki görüşleri zikredilir. *Mukaddime* Batılı bilginlerin eserlerinden seçilecek kitaplarla birlikte okutulur.

Takvimü'l Büldan ve Hartu'l-Arz (Coğrafya):[505] İslam ülkelerinin haritası ve coğrafyası tafsilatlı bir şekilde okunur ve diğer bölgeler kısa bir şekilde okutulur.

Hıfzu's-sıhha:[506] Dersin amacı sağlığın korunması ve doktorun bulunmadığı durumlarda hastalık, yaralanma veya yanık konularında kullanılabilecek ilk yardımın yapılabilmesini sağlamaktır. Dersin giriş kısmında tıbbın ve tedavinin meşruiyyeti ve enfeksiyon meselesi hakkında Kitap ve sünnette yer alan deliller zikredilir. Bu ilmin temelinin temizlik, iffet ve bütün işlerde şeriate uymak ve itidalli olmak olduğu beyan edilmelidir.

İktisat veya Tedbir-i Servet (Servet Yönetimi):[507] Bu dersin gayesi içinde, bulunulan zamanda servetin milletlerin ve devletlerin hayatı için nasıl bir öneme sahip olduğunun anlaşılması, bu konular hakkında İslamiyet ve Hristiyanlığın görüşleri arasındaki farkların ve bu dinlere mensup olanlar üzerindeki tesirlerin farklılığının idrak edilmesidir. Derslerin girişinde iktisat, israf ve savurganlık hakkında olan ayet ve hadislerden, buna binaen şeriatçe malın zararlı veya faydasız şeyler için harcanmasının

[504] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 811.

[505] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 812.

[506] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 812.

[507] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 812.

yasak olduğundan ve Peygamber efendimizin gusül ve abdest için dahi suyun israfını yasakladığından bahsedilmelidir.

Usul-i Kavanin ve Hukuk-u Düvel ve Dürubu'n-Nizam (Hukuk Usulü, Devletler Hukuku ve Rejim Tipleri):[508] Bulundukları asırda hükümetlerin kanunları konusunda basiret üzere bulunmalarına imkan tanıması amacıyla şirketler, sendikalar, dernekler, şer'i mahkemeler, veraset ve belediye meclisleri, idare düzeni ve aile yönetimi konuları işlenmelidir.

Mantık:[509] Bu ilmin taliminde örneklerin harfle irad edilmesinden kaçınılır ve örneklerin nazariyattan ziyade vücudiyattan(varlık) olması istenir. İstikra (tümevarım), temsil ve diğer kıyas konuları ayrıntılı olarak işlenir. Burhan kısmında hata-i his (duyu organlarının yanılması) beyan edilir ve tevatür ve şartları ve insanların tevatür olmadığı halde tevatür addettikleri şeyler belirtilir. Hitabet ve şiir bahsinde bunların tesir yolları şerh edilir, cedel, muğalata, safsata bahislerinde bunlarla icra edilen telbîs (ayıp ve kusuru iyi göstermek) çeşitleri şerh edilir ve bunlara dair birçok örnek verilir.

İlm-i Nefs ve Hikmet-i Akliyye:[510] Bu dersin, öğrenciyi nefis ve akıl hastalıklarından salim, akıl ve ruh sıhhatiyle mutlu, akıl ve ruhu Allah'ın yarattığı şey üzere kullanma nimetine sahip oldukları için Allah'a şükr halinde, takat ve imkan ölçüsünde kemal semasına yükselmeyi istemeye yönlendirmesi beklenmektedir.. Bu iki ilim, konuları hükema-yı müteahhirinin kitaplarından iktibas edilse bile tasavvufi üslup ve tarikatlerin yöntemi ile işlenir. Tasavvufi üslup ve tarikat yönteminden kasıt, nefsi kemal üzere, aklı istiklal üzere eğitmeye yardımcı olan yöntemdir.

Bu iki ilmin girişinde mütekaddiminin bu hususta, havass-i batıne hakkındaki sözleri, hiss-i müşterek, hafıza ve vahime hakkındaki zikrettikleri şeyler gibi vasıl olduğu derece-i ıttılaın hulasası zikredilir.

[508] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 813.

[509] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 813.

[510] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 814.

İlm-i Usul-i İctima (Sosyoloji):[511] İbn Haldun'un Mukaddime'sinden bazı toplumsal konular alınır ve Araplar hakkında söylemiş olduğu şeylerin bazılarındaki hatalar, medeniyetin yapısının ve toplumsal durumun farklılaşması, onun zamanında ve kendinden önceki zamanda vaki olanın aksine günümüzde o zaman için medeni ve kibar olanın bedevi ve köylüler üzerine galib olması gibi konular beyan edilir.

Mevalid ve Sairi'l-Mevcudata Dair Sünen-i Kainat Ulumu:[512] Öğrencilerin, ümmeti amelin maksud olduğuna irşad edebilmek için uygulama ve deneylerin faydalarını anlaması amaçlanır. Mevalid-i selase (bitkiler, hayvanlar ve madenler) için muhtasaran dersler okutulur. Bu derslerde ilm-i nebat, evcil ve saime hayvanlar hakkındaki konular ayrıntılı olarak işlenir. Fiziksel, kimyasal kanunlar ve organların görevleri gibi konularda muhtasar risaleler okunur. Her ilim dalında mümkün mertebe deney ve uygulama yapılır.

Ulûm-i Riyâziye:[513] Bariu'l-Hakim'in, ilminin ve kudretinin büyüklüğüne dikkat çekilerek ve bu zamanda ilmin ulaştığı noktaları Allah Teala'nın 13 yüzyıl önce ümmi Peygamberine inzal ettiğinin anlaşılması amaçlanmaktadır. Ulûm-i Riyâziyenin hepsi okullarda yapıldığı şekilde işlenir. Hesap ilmi ayrıntılı bir şekilde işlenir ve geometri, cebir ve heyet ilminin ilkeleri giriş babında okutulur.

Arap Dili ve Fununu ve Edebiyat Tarihi:[514] Dersin amacı her öğrencinin fasih ibarelerle konuşmaya, hitabete ve yazmaya hiçbir zorluk yaşamadan güç yetirebilmesidir. Belağatçıların manzum ve mensur sözlerinin idrak edilmesi, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve akıl ve edebi zevk ile i'cazının idrak edilmesi, aynı şekilde Peygamberin sünnetinin anlaşılması, ulemanın ulûm, fünûn ve adab konularında yazdıkları eserlerin anlaşılması ve Arap dilini öğretmek istediğinde tedris ve tasnife güç yetirebilmesidir. Derslerde lügat ve fıkh-ı lügat ve aşağıda belirtilecek fünûn ile bağ kurulur ve uygulanır.

[511] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 814-815.

[512] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 815-816.

[513] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 816.

[514] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 817.

Fıkhı'l-Lüga ve Kavramları ve Üslupları:[515] Bu ilimde, vaz' ve am, has, mutlak, mukayyed, müşterek, müteradif gibi manaların bilinmesi için hukuk ve usul ilminden biraz, farklı amaçlar için de beliğ kelamın okunmasına, bu konuda musannef olan kitaplara müracaat edilmesine fazlaca ihtiyaç vardır. Daha önce okutulan kavaid-i külliyye ve kavanin konularını barındıran kitaplardan faydalanılır. Kelimeleri doğru harekelemek veya manasını anlamak için bir kavrama bakılmak istendiğinde en düzenli ve lafızları aramak hususunda en kolay üsluba sahip olan sözlükler tercih edilir. Bu derste İbn Faris'in *eṣ-Ṣâḥibî fî fıḳhi'l-luġa ve süneni'l Arap fi Kelamiha*, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-Kitab*, Zemahşeri'nin *Edeb*, Suyuti'nin *el-Müzhir*, İbn Cinni'nin *el-Hasais,* Ebul-Beka'nın *el-Külliyyat* gibi kitaplarından ders okutulabilir. İhtiyaç duyulduğunda Zemahşeri'nin *Esasu'l-Belağa'*sına, İbn Manzur'un *Lisanu'l-Arab,'*ına, İbn Side'nin *el-Muhassas*ına, es-Sealebi'nin *Fıkhu'l-Luga'*sına, İbnü's-Sikkît'in *Islâhu'l-Mantık ve Tehzibü'l Elfaz*'ına başvurulur.

Nahiv, Sarf ve Aruz:[516] Bu fünûnlarda telif edilen muhtasar kitaplar okutulur veya ibarelerin kolay, örneklerin fazla olduğu çağdaş tarzda bir eser kaleme alınır. Medrese heyetinin seçtiği başka bir nahiv kitabı daha okutulur. Ancak bu kitap okutulurken hiçbir faydası olmayan güçsüz ta'lilattan (ek açıklamalar) ve kısır felsefeden ve bu fenle ilgili olmayan, bu fennin amaçlarına ulaştırmayan her konudan kaçınılır.

Belağat:[517] Beliğ kelamı okuma, ezberleme, konuşma ve yazma ile meşgul olup bolca uygulama yapmak, örneklerle ilişkilendirilmek suretiyle tedris edilir ve bu fenle ilgisi olmayan gereksiz tartışmalardan kaçınılır. Bu ilmin kurallarını ve ıstılahlarını amaç haline getirmemeleri hususunda öğrenciler uyarılmalıdır. Şeyh Abdülkahir El-Cürcani'nin *Esraru'l- Belağa* ve *Delailü'l-İ'caz* başlıklı iki eserine ve İbn Asakir'in *Kitabü's-Sınaateyn* gibi belağat ilminde ilim ile ameli birleştiren kitaplara itimat edilir ve aynı şekilde zor konularda *el-Meselü's-Sair* kitabına başvurulur.

[515] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 817-818.

[516] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 818.

[517] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 818.

İnşa, Şiir, Hitabet:[518] Dersin amacı öğrencilerin vaaz ve irşad faaliyetlerinde kalplere tesir edecek şiir ve hitabet üslubunu öğrenmesidir. Bu derslerin konusu Kur'an-ı Kerim'in ve cevamiu'l-kerim hadis-i şeriflerin anlaşılmasıyla birlikte, ezberlenip okunması, sünen ve bunun benzersizliği, sosyoloji ilminin tarihinde zayıf kalan yerler, belağatçıların cahiliyye ve İslam zamanında tesirli olan hikmetlerinden, deyimlerinden ve hutbelerinden seçilen şeylerdir. İyi şiirlerden yapılan bazı seçkilerin ezberlenmesi ve anlamıyla birlikte çokça şiir okunması beklenmektedir. Hoca öğrencilere hitabeti ile hitabetin üsluplarınını öğretmelidir.

Arap Dili Edebiyatı ve Tarihi:[519] Kur'an-ı Hakim'in belağatı ve hikmetleriyle Arap diline ve bu dil ehline tesiri hakkında sıkça vurgu yapmaya özen gösterilir. Bu bapta bu ilmin öncüsü Kadı Ebi Bekr el-Bakıllani gibi kişilere, onun *İ'cazu'l-Kur'an* isimli kitabına, el-Cahız'a ve diğerlerine müracaat edilir. Bu ilim Mürşidîn kısmında son sene okutulur.

Mütalaa ve'l-Hıfz:[520] Darü'l- Dave ve'l- İrşad'ta bulunan her yatılı öğrencinin Kur'an-ı Kerim'in tamamını hıfzetmesi gerekir. Ayrıca hikem, ahlak, adab, makasıd-ı din hakkındaki hadis-i şeriflerden bazıları, bir takım emsal, şiir ve nesir ezberlenmesi için seçilir. Mütalaa için aklı ve ruhu besleyen, nefiste belağat melekesini yerleştiren en güzel kitaplar seçilir. *Nehcü'l-Belağa* kitabı, el-Cahız'ın kitapları, Ebu Ali el-Kali'nin *Emali*'si, el-Müberred'in *el-Kamil'i* ve Batılı bilginlerin kitaplarından tercüme edilen "*el-İstiklaliyye*" gibi eserler seçilebilir. Mütalaa için lisanın ve nefislerinin takvimi için her kesimden okuyucunun idrak düzeyini gözetecek yeni kitapların programa eklenmesine özen gösterilir.

İmla ve Hat ve Resm[521]: Bu ders alışılageldiği yol üzere okutulur. Öğrencinin yazdıkları büyük bir titizlilikle tashih edilir. Beldelerin ve bölgelerin resmedilmesi öğretilir ve resmedilmesi mübah olan her şeyin resmedilmesi öğretilir.

---

[518] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 819.

[519] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 819-820.

[520] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 820-821.

[521] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 821.

Yabancı Dil:[522] Bir bölgede Mürşidîn veya Duattan olması istenilen öğrencilerin o bölgede yaygın olan dili öğrenmesi gerekir. Avrupa dillerinin talim usulü malumdur ve bu konuda birçok hoca vardır ve Türkçe, Farsça, Urduca gibi Müslüman dilleri için de aynı şey geçerlidir. Bu dillerden birinin veya başka bir dilin talimine ihtiyaç duyulduğunda o dili konuşan kişilerden yardım alınır.

Duat kısmında işlenecek dersler ise şu şekildedir: Tefsir, Hadis, Kelam, Hikmet-i Teşri, Usul-i Fıkıh, İlmü'l-İrşad ve'd-Da'veti ve'd-Duat ve'l-Mürşidun, İslam Tarihi ve İslam Devletleri Tarihi, Kadim ve Cedid Tarih-i Umumi ve Tarih-i Edyan, Milel ve Nihal ve Dini Cemiyetler, Takvimü'l-Büldan (Coğrafya) ve Hart'ul Arz, İktisat veya Tedbir-i Servet (Servet Yönetimi), Usul-i Kavanin ve Hukuk-i Düvel ve Durubu'n-Nizam (Hukuk Usulü, Devletler Hukuku ve Düzen Çeşitleri), Mantık, Münazara ve Adab-ı Bahs, İlm-i Nefs ve Hikmet-i Akliyye, İlm-i Usul-i İctima, Mevalid ve Sairi'l-Mevcudata Dair Sünen-i Kainat Ulumu, Ulûm-i Riyaziyye, Arap Dili ve Fununu ve Edebiyat Tarihi, Fıkhu'l-Lüga ve Kavramları ve Üslupları, Belağat, İnşa, Şiir ve Hitabet, Arap Dili Edebiyatı ve Tarihi, Mütalaa ve'l-Hıfz, Yabancı Dil.

Reşid Rıza'nın Mürşidîn kısmından farklı olarak Duat kısmında işlenecek dersler hakkında yaptığı açıklamalar aşağıdadır.[523]

Tefsir:[524] Haklarında şüphe varid olan, küffarın veya farklı mezheplerin temsilcilerinin mücadele ettiği ayetlerin tefsirleri okutulur. Bununla birlikte kozmoloji, felsefe, tarih, hukuk ve dinlerin mücadelesine dair şüpheler münazara yoluyla ayrıntılı bir şekilde cevaplanır. İslam'ın diğer bütün dinlerden üstün olduğunu işaret eden ayet-i kerimeler izah edilir. Kur'an-ı Kerim'in inzal olduğu esnada mevcut olmayan veya

[522] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 821.

[523] Reşid Rıza'nın genel çerçevesini çizerek Mürşidîn kısmında veya Duat kısmında nasıl işleneceğini belirtmediği İslam Tarihi ve İslam Devletleri Tarihi, İktisat veya Tedbir-i Servet, Mantık, İlm-i Nefs ve Hikmet-i Akliyye, Fıkhu'l-Lüga ve Kavramları ve Üslupları, Belağat, İnşa, Şiir ve Hitabet, Mütalaa ve'l-Hıfz, İmla, Hat ve Resm, Yabancı Dil dersleri Duat kısmında okutulacak derslerde zikredilmiş olup, bu dersler hakkında çizilen genel çerçeve Mürşidîn kısmında aktarıldığı için tekrar açıklaması yapılmamıştır.

[524] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 802-803.

mevcut olup Araplar tarafından bilinmeyen -gerek kozmoloji, sosyoloji gibi ilimlere, gerek şerai ve adaba müteallık olsun- ilimlerin hakikatleri açıklanır.

Hadis:[525] Okuldan yetişecek olan Duatın rivayeten ve dirayeten (nakli ve akli) hadis ulemasından bulunmaları, sahih, müttefekun-aleyh, ümmetçe makbul olup müdafaa ve ihticac olunması vacib olan hadisleri bilmeleri ve müdafaa etmeleri, böyle olmayan hadisler hakkında bir itiraz veya şüphe ileri sürüldüğünde bu hadislerin kabulü konusunda İslam alimleri arasında ittifak bulunmadığını beyan ederek müdafaa etmeleri amaçlanır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için Şeyh Mecdüddin İbni Teymiyye'nin *Münteka* gibi veya diğer kısa eserlerinden hadisler okunur. Fıkh-ı hadis, hükm-i hadis, taaruz, tercih beyne'l-ehadis gibi konular geniş bir şekilde açıklanır ve şüpheler cevaplanır. Müşkilat, isnadlar, illetler de ayrıntılı bir şekilde işlenir.

Kelam:[526] Akaid-i İslamiyyenin himaye ve müdafaası, ateistlerin ve bidat ehlinin akaide yönelttikleri şüpheler ve akaidde meydana getirdikleri tahrifatın hakiki delillerle reddedilmesi amaçlanmaktadır. Daha önceki mütekellimin asrında bilinmeyen şüphelerin ortaya çıkması ve onların zamanında revaç bulan Yunan ilimleri gibi yabancı kaynaklı şüphelerin giderilmiş olması sebebiyle bu ilme zamanın ihtiyacına göre fayda vermesi umulan bir şekilde önem vermek gerekmektedir. Felsefe, hey'et, tarih, hukuk ve benzeri bu asırda revaçta olan ilimden kaynaklı şüphelerin reddi "tefsir" kısmında açıklandığı üslup üzere ayrıntılı bir şekilde şerh edilir.

Hikmet-i Teşri:[527] Makasıd'ın ve şeriatın hikmetlerinin "kavaid" halinde bulunduğu, füru konularının örnek olarak zikredildiği bir kitap belirlenerek okutulur.[528] Kitabın telifinde Gazzali'nin *İhyau'l-Ulûm*'u, İbn'ul Kayyım'ın *İ'lamü'l-Muvakkıin ve*

[525] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 803.

[526] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 805.

[527] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 807-808.

[528] Kavaid halinde şeriatın hikmetlerinin verilmesini istediği kitabın biçimi için Reşid Rıza şu şekilde birkaç örnek vermiştir: "dinde yüsr ve ref'-i harec kaidesi", "muharrem li zatihi ve muharrem li-seddi'z-zeria kaidesi", "ez-zaruratü tubihu'l-mahzurat kaidesi" bunların örnekleri çok ve maruftur. bkz.: Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 808.

*Zadü'l-Mead'*ı, Şatıbi'nin *Muvafakat*'ı, Karafi'nin *Furuk*'u, Dihlevi'nin *Hüccetullahi'l-Baliğa* 'sı ve *el-Menar* dergisi gibi bu hikmetlerin zikredildiği eserlerden yararlanılır.

Usul-i Fıkıh:[529] *Muhtasar-ı Muvafakat* ile cumhurun anlayışına uygun diğer bir kitap daha okutulur ki bu kitabın dersleri Gazzali'nin *Menhul*'ü, Al-i Teymiyye'nin *Müsvedde*'si, Şevkani'nin *İrşadü'l- Fühul'ü* gibi mebsut ve ibaresi açık kitaplardandır ve derste örnekler çoğaltılır.

İlmü'l-İrşad ve'd-Davet, Duat ve Mürşidun:[530] Dinin hükümleriyle amele ve adaba riayete irşad etmekten daha zor olan dinin aslına davet, irşadı da gerektirmesinden dolayı irşaddan daha özel bir konumda bulunmaktadır. İrşad gibi yöntem olarak bölgelerin durumuna ve halklarının dinlerine ve tarihine göre farklılık gösterir ve ulûm, hikmet ve nezaketten daha fazlasına ihtiyaç duyulur. Davet dersleri Duat kısmına hastır. Bu ders de "ilm-i irşad" dersinin okutulmasında işaret edildiği yöntemle okutulur. Diğer ümmetlerdeki davet üslubundan muteber olanlar, meşhur davetçilerin biyografileri de bu derslere dahildir. Bundan başka da'vet-i İslam'ın ilk asırlarda ve ilk asırlardan sonra hızla yayılmasının sebepleri ve yayıldığı bölgelerdeki ve milletlerdeki tesiri, İslam'ın öğretim yöntemlerinin ıslâhı ve usullerinde diğer milletlere sirayet ve intikal eden şeyler geniş bir şekilde işlenir.

Kadim ve Cedid Tarih-i Umumi ve Tarih-i Edyan:[531] İrşad veya davet için farklı bölgelere gönderilecek öğrencilerin vazifelerini liyakat ve basiret ile yapabilmeleri amaçlanmaktadır. Öğrencilerin durumlarına uygun şekilde tarih-i umumi konuları Mürşidîn kısmına oranla genişletilir. Genel olarak dinler tarihi özel olarak da kilise tarihi ilave edilir ve kilisenin Avrupa'da ve diğer yerlerde sosyal, siyasi ve medeni inkılabına olan tesiri beyan edilir. İrşad veya davet için farklı bölgelere gönderilmesi istenen öğrenciler, bulundukları bölge ve sakinlerinin tarihlerini, mütekaddimin ve müteahhirinin eserlerini mütalaa etmeye yönlendirilirler. Öğrencilerin her derste işlenen konunun ihtiva ettiği ibret ve öğütler konusunda dikkatleri çekilir. Hoca öğrencilerini Kütüb-i Ahd-i Atik

[529] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 808.

[530] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 810.

[531] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 811.

ve Cedid'de Doktor Bust'un *Kamusü'l-Kitabi'l-Mukaddes*'i gibi ve *Kitabü Mürşidi't-Talibin*, *Kitabü Muğni't-Tullab*, *Kitabü Zahireti'l-Elbab* gibi kolayca müracaat edebilecekleri kitaplara yönlendirir.

Milel ve Nihal ve Dini Cemiyetler:[532] Duat kısmına has olan bu ilmin konuları İbn Hazm ve Şehristani gibi alimlerimizin eserlerinden ve Batılı kaynaklardan alınır. Daha önce derslerde görülen milel ve nihal hakkında muhtasaran malumat verilir, diğer milletler ise daha ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Dini cemiyetlerin halleri beyan edilir ve o zaman Müslümanlar arasında revaçta olan Bektaşilik, Babiye-i Bahaiyye gibi ve Bahailik dışındaki akımların durumları ayrıntılı olarak incelenir.

Takvimü'l-Büldan ve Hartu'l-Arz:[533] İslam ülkeleri coğrafyası dışındaki bölgeler dini, siyasi, ticari açılardan tafsil edilir ve ders esnasında öğrencilerin dikkati Allah'ın devletleri yeryüzünde varis kılma hususundaki kanunlarından ibret almaya yönlendirilir.

Usul-i Kavanin ve Hukuk-i Düvel ve Durubu'n-Nizam:[534] Devletler hukuku, hukuk usulü, hukuk felsefesi okunur ve bunların her bölümünde görülecek konuların şeriat ile nisbetleri beyan edilir. Bu babta Bentan ve Montesquieu gibi Batılı bilginlerin eserlerinden yararlanılır.

Münazara ve Adab-ı Bahs:[535] Fenn-i adabü'l-bahs ıstılahatı bilen kişilere basiretçe ve kuvvetçe fayda sağlar bu sebeple bu ıstılahlar örnekleri ile birlikte açıklanır. Duat kısmında öğrenciler bilfiil münazaraya alıştırılır. Öğrencilerin bir kısmı ateistlerin veya Hristiyanların İslam hakkında ortaya koydukları şüpheleri toplayarak arkadaşlarıyla bu konuda münazara ederler. İki tarafın her biri bazen soru soran bazen cevap veren olur. Münazara sırasında İslam'ı müdafaa eden veya İslam'a davet eden kişi diğerinin

[532] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 811-812.

[533] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 812.

[534] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 813.

[535] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 814.

şüphelerini red etmek veya kendi iddialarını ispat etmek hususunda aciz kalırsa hakem, konuda hak olan ciheti beyan ile hükmünü söyler.

İlm-i Usul-i İctima:[536] Bu ilmin, ibrete yönlendirip amele çağıran İslami bir üslup üzere okutulması gerekir. Bu ilme ait ihtiyaç duyulduğu tertib üzere kitap yazılır, ruh-i ibret, hidayet-i İslamiyye nefh olunur ve Duat kısmında okutulur. Gerek ilmin girişinde gerek konu açıklanırken "*Sizden önce (ki milletlerin başından) nice olaylar gelip geçmiştir.*" (Al-i İmran 3/137),[537] "*Sizden öncekiler üzerinde cereyan eden Allah'ın sünneti budur. Allah'ın sünnetinde hiçbir şekilde bir değişiklik göremezsin*." (Ahzâb 33/62), gibi bu emsalde pek çok ayet-i kerime ve hadis-i şerif zikredilir. İnsan topluluklarının aslı, sınıfları, toplumsal durumları konusunda da "*Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık. Sizi milletlere ve kabilelere ayırdık ki tanışasınız*." (Hucurât 49/13), "*İnsanlar tek bir ümmetten başka bir şey değillerdi, sonra ihtilafa düştüler.*" (Yûnus 10/13) ve "*İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi*." (Bakara 2/213) gibi ayet-i kerimeler zikredilir.

Toplumların ve topluluğun kuvveti, ittifak ve birlik olmayı emreden, çekişme ve ayrılığı nehyeden ayet-i kerime ve hadis-i şerifler bildirilir. Bu babta varid olan ayetler ve hadisler çok olduğu gibi Tirmizi'nin rivayet ettiği "yed'ü-llahi ale'l-cemaa" (Allah'ın eli cemaatle birliktedir.) hadis-i şerifi de bu manadadır.

Devletlerin, milletlerin bir halden diğer bir hale intikaline dair "*Kendileri kendilerini değiştirmedikçe Allah bir kavmi değiştirmez."* (Ra'd 13/11), "*Biz bu günleri insanlar arasında dolaştırırız.*" (Al-i İmran 3/140) gibi ilahi kanunlar gösterilir. Paylaşımcılık ve yardımlaşma hususları da zekât ve sadakaya dair varid olan ayet-i kerime, hadis-i şerifler, asar-ı celile ile beyan edilir, öğrencilerin dikkati bu ilimde ve kendisiyle amel lazım olan şeylerde alınması gereken ibretlere yönlendirilir.

Mevalid ve Sairi'l-Mevcudata Dair Sünen-i Kâinat Ulumu:[538] Duat kısmında bu ilimler kurallarının sünneti ilahiye ile faydalarının anlatıldığı İslami bir üslupla işlenir.

[536] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 815.

[537] Reşid Rıza ayet numarası olarak sehven 136. Ayeti vermektedir.

[538] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 816.

Sünnetullah başlığı altında yerçekimi kanunu, sıcaklıkla maddenin genleşmesinden bahsedilir ve yerçekimi kuralı anlatılırken genleşme ve sıvı basıncı gibi konular zikredilir. Her bir konu zikredilirken uygun olduğu düşünülen ayet-i kerimeler ve hadis-i şerifler de zikredilir ve kâinata bakıp tefekkür etmeye, ibret almaya teşvik edilir. Böylece öğrenciler bu düzen üzerinde Allah-u Teala'nın hikmetlerini ve kulları üzerindeki rahmetinin genişliğini anlarlar. Aynı şekilde her konu ilgili olduğu bölümde zikredilirken imanı besleyecek bir mezc ile mezcedilir ve bu konularla iman kalplerde iyice yerleşir. Öğrencilerin dikkati bu konuların medeniyet için faydalarına ve ümmette sanatın yerleşmesi, alet edevatın kullanımı, tesislerin yaygınlaşması için bu ilimlerden faydalanılmasının gerekliliğine dikkat çekilir. Bu konuların ihmalinin ümmetin acizliğinden ve zayıflığından kaynaklandığından bahsedilir.

Ulûm-i Riyaziyye:[539] Mürşidîn kısmında işlenilen konular ayrıntılı olarak işlenir.

Arap Dili ve Fününu ve Edebiyat Tarihi:[540] Duat kısmında okul heyetinin tahdid edeceği şekilde genişletilerek okutulur.

4. Davet ve İrşad Okulu'nun Darülfünûn İle Etkileşimi

Reşid Rıza projesi için İstanbul'a seyahat etmeden önce de Darülfünûn'dan haberdardır. Nitekm 1903 yılında yazdığı yazıda İslam aleminde yüksek eğitim veren ilmi bir Üniversite olmayışının ciddiyetine, tehlikesine dikkat çekmiş ancak bu durumdan Darülfünûn'u istisna etmiştir. Bu husus Reşid Rıza'nın Darülfünûn hakkında İstanbul'a seyahat etmeden önce de haberdar olduğunu göstermektedir.[541] Ayrıca Darülfünûn ile ilgili gelişmeleri takip etmekte ve bu gelişmelere dergisinde yer vermektedir.[542] Reşid Rıza bu yazısında Darülfünûn öğrencilerinin Maarif Nezareti'nden isteklerini

[539] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 816.

[540] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad", s. 820.

[541] Reşid Rıza, "el-Medresetü'l-Külliyyetü'l-Emrikaniyye fi Beyrut", C.6, S.14, s. 566.; eş-Şevabike, *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*, s. 108-109.

[542] Reşid Rıza, "Babü't-Terbiye ve't-Ta'lim: Islâhu't-Ta'limi'd-Dini fi'l-Asitane", Mecelletü'l-Menar, C.11, S.11, s. 873-874.

özetlemiştir. Burada öğrencilerin Tefsir, Hadis, Usul-i Hadis, Usul-i Fıkıh, Fıkıh, İslam Tarihi, Dinler Tarihi, Siyer, İlm-i Tevhid, Mukayeseli Dinler Tarihi, Sözlü ve Yazılı İslam Dini Müdafaasının Yolları, Usul-i Tedris ve Ta'lim, Hikmet ve Felsefe, İlm-i Ahlak, İlm-i Ruh, Tarih, Vaaz ve Hutbe Verme Üslubu, Hristiyanlığın özellikle de Protestanlığın yayılışının sebeplerine ve üslubuna dair derslerini istediklerini, bu derslerin yeni bir tarzda öğretilmesini talep ettiklerini belirtir.

Reşid Rıza İstanbul'da bulunduğu bir yıllık süre zarfında (Ekim 1909- Kasım 1910) Darülfünûn'un İlahiyat ve Edebiyat şubesi müdürü ve usul ve kelam müderrisi olan İzmirli İsmail Hakkı, Darülfünûn'da felsefe grubu hocası olan Babanzade Ahmed Naim Bey, Darülfünûn'da usul-i tedris dersleri veren Maarif Nazırı Emrullah Efendi ile birçok görüşme gerçekleştirmiş ve projesini ve dini yüksek tahsilin ıslâhı hakkındaki düşüncelerini kendileriyle paylaşmıştır. Bu sırada Darülfünûn'da ziyaretçi olarak birkaç derse katılma imkanına sahip olmuştur. Ziyaretçi olarak iştirak ettiği Tefsir-i Şerif dersinde gayrimüslimlerin resmi makamlara atanmaları hususundaki bir probleme karşılık sunduğu yeni bir bakış açısıyla müderrislerin ilgi ve hoşnutluklarını kazanmış ve okul müdürü İzmirli İsmail Hakkı kendisine okulda Hadis-i Şerif ve Tefsir derslerini Arapça olarak vermesini teklif etmiştir.[543]

Reşid Rıza'nın çalışmaları neticesinde İstanbul'da Darü'l-İlm ve'l-İrşad Okulu'nun açılması amacıyla kurulan ve toplantılarını Darülfünûn'da gerçekleştiren Cem'iyyetü'l-İlm ve'l-İrşad'ın üyelerini Darülfünûn Ulum-ı Aliyye-i Diniyye Şubesi müdürü İzmirli İsmail Hakkı seçmiştir.[544] Bu cemiyetin üyelerinden Mustafa Asım, Hasan Fehmi, Ahmed Naim, İzmirli İsmail Hakkı Darülfünûn programlarına karar veren Darülfünûn Meclis-i Muallimîni'ne de üyedirler.[545] Reşid Rıza'nın Darülfünûn'a özel bir önem vermesi, Darülfünûn dahilindeki isimlerle sıkı ilişkiler kurması ve fikir

[543] Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s. 172.(mütercimin notu).

[544] Reşid Rıza, "Babü'l-Ahbar ve'l-Ara: Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", s. 466; Reşid Rıza, "Tarihu Meşrûu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 44.

[545] Ali Arslan, "Darülfünûn İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912), s. 14; Reşid Rıza, "Babü'l-Ahbar ve'l-Ara: Cemiyyetü'l-İlm ve'l-İrşad", s. 466.

alışverişlerinde bulunmaları Davet ve İrşad Okulu müfredatı ile Darülfünûn Ulûm-i Aliyye Şubesi müfredatı arasında bir etkileşim bulunduğunu düşündürmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde yüksek din eğitimi açısından en temel meselelerden biri yüksek din eğitiminin üniversiter bir yapı içerisinde mi yoksa medrese teşkilatı içerisinde mi konumlanacağıdır.[546] Davet ve İrşad Okulu da "bütün ulûm ve fünûnun okutulacağı ancak İslami ilimlere özel bir önem veren bir İslam Yüksekokulu" olarak tasarlanmıştır.[547] Okul, nizamnamesinde ifade edildiği üzere ilk olarak Mürşidîn ve Duat kısımlarının eğitime başlayacağı ancak ilerleyen zamanlarda farklı bölümleri de barındıracak olan bir yüksekokul(üniversite) şeklinde planlanmıştır. Nitekim okulun nizamnamesinde belirtilen bu özellik *Sırat-ı Müstakim*'de "bir İslam dârülfünûnu" olarak tercüme edilmiştir. Okul yüksekokul olarak tasarlanmasına rağmen modern manada bir üniversite olarak değerlendirilebilecek özellikleri haiz değildir. Bununla birlikte yapısal olarak medreselerle ve Darülfünûn'un ilk kurulma teşebbüsleriyle benzerlikler arz etmektedir. Bu manada Davet ve İrşad Okulu, yüksek din eğitimi arayışlarının medreseden üniversiteye geçiş sürecinde yaşanılan ikilemleri taşımakta ve iki farklı yapının eğitime etkisini ortaya koyabilecek bazı özellikleri yansıtmaktadır.

Davet ve İrşad Okulu'ndaki cemiyet yönetim kurulu, Nâzır, Nazır başkanlığında okul heyeti, hocalar ve hocalar arasından seçilmiş katipten oluşan idari teşkilat Darülfünun'un 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile belirlenen Maarif Nezareti, Nâzır, Nâzır başkanlığında şube müdürlerinden oluşan Darülfünûn Meclisi, şubenin muallimlerinden seçilmiş bir katipten müteşekkil idari yapısına benzemektedir.[548] Davet ve İrşad Okulu'nda Nazır'ın okul tüzüğünün uygulanması, eğitim ve öğretimin ikamesi, okul heyetinin kararlarının uygulanması ve okulun iç düzenlemelerinin belirlenmesinden sorumlu olması Darülfünûn Nazırı'nın

[546] Ayşe Zişan Furat, "Darülfünun'daki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", s. 134.

[547] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 785. (Birinci madde)

[548] Furat, "Darülfünun'daki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", s. 137.

sorumluklarıyla paraleldir.[549] Bununla birlikte okul, bir cemiyete bağlı olması yönüyle idari olarak medrese teşkilatına benzemektedir. Davet ve İrşad Okulu, nizamnamesinde belirtilen öğrencilerin iaşelerinin karşılanması, öğrencilere burs verilmesi ve okulun bütçesinin cemiyete yapılan aidat, bağış, hibe ve vakfiyelerden oluşması gibi hususlarda da Darülfünûn benzeri bir yapıdan ziyade klasik dönem Osmanlı medreselerine benzemektedir. Davet ve İrşad Okulu disiplin, müfredat programına alınan yeni dersler, kademeli sene sistemi, sınıf geçme usulü gibi noktalarda – o dönemde medrese ıslahı kapsamında bu hususlarda dile getirilen önerilerle paralellik arz etse de- medrese eğitim anlayışından farklılaşmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 19. ve 20. yüzyıllarda yüksek din eğitimi anlayışında eğitimin hedefi, hoca-öğrenci ilişkisi, sınıf sistemi, ilimler tertibi gibi hususlarda meydana gelen değişimler Davet ve İrşad Okulu'nda da görülmektedir.[550] Davet ve İrşad Okulu eğitim süresinin belirli olması, öğrencilerin Eylül, Ocak ve Haziran'da sınava tabi tutulması, öğrencinin dersi geçmesinin değil sınıfı geçmesinin temel alınması -her ne kadar II. Meşrutiyet döneminde medreselerin bu hususlarda ıslah edilmesi dile getirilmişse de- medrese sisteminden ziyade Darülfünûn sistemine benzemektedir. Davet ve İrşad Okulu'nda okutulan Sosyoloji, Psikoloji, Dinler Tarihi gibi dersler klasik dönem Osmanlı medreselerinde okutulmayan ancak Darülfünûn Ulûm-i Aliyye-i Diniyye Şubesi'nde yer alan derslerdendir.

Davet ve İrşad Okulu'nda tefsir, hadis, hadis usulü, kelam gibi temel dini ilimlerin işlenişi hakkında ortaya konan ilkeler son dönem Osmanlı yüksek din eğitiminde değişmeye başlayan eğitim anlayışı ile paraleldir.[551] Davet ve İrşad Okulu müfredatında verilen dersler arasında herhangi bir kademelendirme yapılmamış hangi dersin kaçıncı

[549] Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde belirtildiğine göre Darülfünûn Nazırı, Darülfünûn Nizamnamesi'ni uygulamak, öğrencilerin durumlarını kontrol etmek ve Maarif Nezareti'ne bildirmek, Darülfünun Meclisi'ne başkanlık etmek gibi sorumlulukları taşımaktadır. bkz.: Furat, "Darülfünun'daki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", s. 137.

[550] Bu değişimlerin ayrıntısı hakkında bkz.: Çeliktaş, "*Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. Ve XX. Yüzyıllarda)*", s. 240-314.

[551] Osmanlı'da yüksek din eğitimi anlayışının değişimi hakkında oldukça kapsamlı bir çalışma için bk. Hasan Sabri Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. Ve XX. Yüzyıllarda),* İstanbul Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2017.

senede okutulacağı gibi ilimler arasında öncelik sonralık ilişkisi belirtilmemiştir.[552] Bu nedenle okulda verilen dersler arasında klasik medrese eğitiminde olduğu gibi bir tertip olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu müfredatı dönemin medrese müfredatlarından ziyade Darülfünûn Ulûm-ı Aliyye Şubesi müfredatı ile paralellik arz etmektedir. Reşid Rıza'nın Kelam ilmi için çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek tarzda yeni kitaplar belirlenmesi hususundaki teklifleri Darülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde kelam dersi veren Abdüllatif Harputî Efendi ve Arapgirli Hüseyin Avni Efendi'nin fikirleri ile paraleldir. Nitekim Abdullah Harputî de kelam dersinde dönemin dinsizlerine ve inkarcılarına cevap verebilecek eserler bulunmadığı gerekçesiyle mevcut kelam kitaplarını okutmamışlar ve kendileri eser telif etmişlerdir.

Reşid Rıza ile Darülfünûn programı arasındaki etkileşime 1910 -1911 yılında programdan çıkarılan Usul-i Tedris dersi örnek verilebilir. 1908 ile 1910 yıllarında Darülfünûn programına dahil olan bu dersin Reşid Rıza'nın dikkatini çektiği ve kendi müfredatına Terbiye-i İlmiyye ve Ameliye olarak dahil ettiği ileri sürülebilir. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Reşid Rıza bu derste usul-i talim ve terbiye hakkında bir kitap vaz edilmesini, bu kitapta Batılı ilim adamlarının bu hususstaki teori ve deneye dayanan usul ve kavaidinden istifade edilmesini dile getirmektedir. Her ne kadar 1911 sonrası Darülfünûn ders programından kaldırılmış olsa da Reşid Rıza'nın İstanbul'da ikamet ettiği sırada bu dersi Emrullah Efendi'nin okutuyor olması, Emrullah Efendi ile yakın temasları olması sebebiyle Reşid Rıza'nın dersi müfredata dahil etmesinde İstanbul tecrübesinin etkili olabileceğini düşündürmektedir.

Reşid Rıza İstanbul'da bulunduğu sırada hemen hemen katıldığı bütün toplantı ve görüşmelerde Arapça'nın önemini vurgulamış, İstanbul ulemasının Arapça yazmamasının hem kendileri için hem bütün İslam alemi için büyük bir eksiklik olduğunu, Arapça yazmadıkları için diğer bölgelerdeki İslam düşünürlerinin Türk ulemasının kıymetli fikirlerinden mahrum kaldığını ısrarla dile getirmiştir.[553] Kendisi de

[552] Daha önce geçtiği üzere sadece hadis usulü dersinin hadis dersinden önce okutulması gerektiği belirtilmiştir.

[553] Reşid Rıza, "İla Ulemai'l-İslam", s. 762.

okulda fasih Arapça ile konuşulmasına oldukça önem vermiştir. İslami ilimlerin hakkıyla öğrenilmesi ve bütün Müslümanlar arasında ortak dil olması sebebiyle Arapça'nın önemini vurgulayan Reşid Rıza, asri gelişmelerden haberdar olmak ve İslam'a yöneltilen tenkit ve şüphelere hakkıyla cevap verebilmek için en az bir Batı dili öğrenilmesi gerektiğini de defaatle dile getirmiştir. Maarif Nazırlığı sırasında yükseköğretime büyük önem veren Emrullah Efendi de 1911 yılında yaptığı düzenleme ile Darülfünûn'da yüksekokullar için Fransızca, İngilizce, Almanca, Rusça ve İtalyanca dillerinin tedris edileceği bir dil şubesi açmış ve Arapça'nın yaygınlaşması için Darülfünûn'da Ulûm-i Aliyye-i Diniyye şubesinde okutulan Tefsir ve Hadis derslerinin Arapça okutulmasını sağlamıştır. Darülfünûn'u ziyareti sırasında İzmirli İsmail Hakkı'nın Reşid Rıza'ya Tefsir ve Hadis derslerini Arapça okutmasını teklif etmesi; İzmirli İsmail Hakkı, Emrullah Efendi ve Reşid Rıza arasında görüşmeler neticesinde meydana gelen fikir alışverişi ile birlikte değerlendirildiğinde Arapça'nın önemi ve dini ilimlerin tahsilindeki rolünün anlaşılmasında Reşid Rıza'nın fikirlerinin etkili olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Ayrıca Emrullah Efendi'nin Darülfünûn'a alınacak öğrencileri yükseköğretime hazırlamak için ihtiyat sınıfı açtırması fikri Reşid Rıza'nın öğrencilerin ahlaki ve ilmi durumlarının anlaşılması ve görecekleri eğitime hazırlanmaları amacıyla ihdas ettiği hazırlık senesi fikriyle oldukça benzerdir. Ayrıca Darülfünûn'a alınacak fakir öğrencilerin parasız okutulması eğitimin parasız olduğu Davet ve İrşad Okulu'nda aynı özellikteki fakir öğrencilerin zengin öğrencilere tercih edilmesi fikri ile paralellik arz etmektedir. Emrullah Efendi yükseköğretimin yatılı olmaması gerektiği görüşü ile Reşid Rıza'nın yüksekokul tasavvurundan farklılaşmaktadır. Hazırlattığı Talimatname ile Darülfünûn'a kayıtlı öğrencilerin haklarına sahip olmamak kaydıyla dinleyici öğrencilerin de kabul edilmesi fikri de Reşid Rıza'nın okulunda yatılı öğrencilerin hak ve sorumluluklarına sahip olmayan harici öğrencilerin kabulü fikrine benzemektedir.

Reşid Rıza'nın Emrullah Efendi'nin fikirlerinde etkili olmuş olabileceği bir diğer alan da Darülfünûn'un idari yapısına yönelik 1912 yılında hazırlattığı "Darülfünûn ve Şuabatının İnzibatına Müteallik Nizamnâme"dir. Nizamnâme ile Darülfünûn denetiminden sorumlu, müdür ve muallimlerin emrinde özel bir inzibat-ı dahili memurları

atanmıştır. Bu husus Reşid Rıza'nın okulun düzeninden ve denetiminden sorumlu tuttuğu, okulun nazırına bağlı murakıb-ı amm olarak isimlendirdiği görevliye benzemektedir.[554] Bu yönetmelik ile Reşid Rıza'nın okuldaki öğrencilerin hiçbir surette iç-dış siyasete dahil olmamaları, herhangi bir siyasi dernek ve faaliyete iştirak etmemeleri fikrine paralel olarak öğrencilerin Darülfünûn içerisinde dernek kurmaları, afiş yaptırmaları gibi birçok şey yasaklanmıştır.[555] Bu yönetmeliğin çıkarılmasında sadece Reşid Rıza'nın etkisi olduğunu söylemek dönemin siyasi, ictimai, ilmi şartları ve Darülfünûn'daki öğrenci olaylarının artması göz önünde bulundurulduğunda gerçek dışı olacaktır. Ancak disiplin hususunda nasıl davranılması gerektiği yönünde bir bakış açısı sunması bağlamında Reşid Rıza'nın fikirleri önemli görünmektedir. Buna öğrencinin disiplin cezası gerektiren bir fiil işlediğinde Reşid Rıza'nın okul nizamnamesinde belirttiğine paralel olarak yedi kademeli disiplin cezası verilmesi örnek olarak gösterilebilir.

5. Davet ve İrşad Okulu Projesinin Medrese Islâhına Dair Görüş ve Düşüncelerle Mukayesesi

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı hakkında farklı görüşler olduğu gibi o dönemde Mısır'da da dini eğitimin devlet okullarında verilmesi hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Okullardan dini eğitimin tamamen kalkmasını isteyenler olduğu gibi, verilen eğitimin yeterli olduğunu düşünenler ve Reşid Rıza gibi bu eğitimin eksik kaldığını daha iyi bir dini eğitim verilmesi gerektiğini ifade edenler de vardır.

Reşid Rıza da dönem düşünürlerinin fikirleriyle uyumlu şekilde dönem alimlerinin asrın ihtiyaçlarını ve zaruretlerini idrak etme konusundaki ilmi ufuklarının dar olduğunu ve Avrupa'nın farklı bölgelerdeki egemenliğinin ve kuvvetinin sebebi olan yeni asrın ilimlerini öğrenmekten uzak olduklarını ifade etmektedir.[556] Reşid Rıza dönem

[554] bkz.: Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 795.; Ek-2, 55.

[555] Reşid Rıza bu görüşlerini İstanbul'da bulunduğu sırada da dile getirmiş ve hatta okulun tesisi için kurdukları Cem'iyyetül İlm ve'l-İrşad'ın genel tüzüğünde de belirtmiştir.

[556] Reşid Rıza, "İla Ulemai'l-İslam", *Mecelletü'l-Menar*, C.13, S.10, s. 762.

düşünürlerinin medreselere yönelttiği eleştirileri Ezher ulemasına yöneltmiş ve Mısır'daki dini eğitimin ıslâh edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu uğurda sadece fikirlerini ifade etmekle yetinmeyip külliye şeklinde bir İslami yüksek okul tasarlamış ve bunu uygulamaya koymuştur. Reşid Rıza kurmak istediği okulu klasik anlamda bir medrese olarak tasarlamasa[557] da fakültelerde mutad olarak okutulan bütün ulûm ve fünûnun okutulması ile birlikte dini eğitimin verildiği ve İslami ilimlere özel bir önem veren İslami bir külliye olarak tasavvur etmiştir.[558] Reşid Rıza okulu medrese olarak düşünmese de eğitimin amacı, yöntemi, içeriği gibi hususlar düşünüldüğünde medreselerle mukayese edilebilecek bir niteliğe sahiptir. Bu nedenle okuldaki idari yapı, öğretimin muhtevası ve hedefi, öğrencilerin ve müderrislerin durumu ve disipline müteallik konular açısından II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslâh fikirleri ile mukayese etmenin okulun önemini ve temsil ettiği düşünceyi anlamak için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

a. İdari Yapı

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı hususunda en temel konuların başında medreselerin hangi seviyede bir eğitim kurumu olacağı, medreselerdeki derecelendirmenin keyfiyeti, Meşihat'a mı yoksa Maarif Bakanlığı'na mı bağlı olacağı, genel eğitim içerisindeki yeri, faydası, fonksiyonu ve gerekliliği gibi konuların geldiğini ve bu hususta dile getirilen farklı görüşleri birinci bölümde açıklamıştık. Davet ve İrşad Okulu'nu bu açılardan değerlendirmek okulun konumunu anlamlandırmamız hususunda yardımcı olacaktır.

Davet ve İrşad Okulu yukarıda geçtiği üzere yükseköğretim düzeyinde tasarlanan, başlangıçta Mürşidîn ve Duat olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olup, aşamalı olarak

[557] Reşid Rıza okul için ma'hed ve medrese kavramlarını kullanmıştır. Ancak Arapçada medrese kavramı okul, mektep anlamında genel bir isimdir. Türkçe'de kullanılan manada medrese kavramını Reşid Rıza medrese-i diniyye terkibiyle kullanmaktadır.

[558] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 785. (Birinci Madde)

farklı bölümleri açılacak olan İslami bir külliyedir.[559] Öğretim süresi 1 yıl hazırlık, 3'er yıl Mürşidîn ve Duât olmak üzere toplam yedi yıldır.[560] Reşid Rıza okulu yükseköğretim kademesi olarak düşündüğü için Hocazade Muhyiddin, Eşref Efendizade Şevketi, Alimcan el-İdrisi, Gürünlü Hilmi gibi orta ve yüksek dereceli olması gerektiğini düşünen müfekkirlerden ayrılır. Medreselerin sadece dini ilimlerin değil modern ulûm ve fünûnun okutulduğu, üniversitelere denk olacak şekilde Darülfünûn misali örgütlenmesi gerektiği konusundaki düşünceleri Aydın Mebusu Mehmed Ubeydullah'ın[561] fikirleri ile paralellik arzetmektedir.[562]

Birinci bölümde bahsettiğimiz üzere II. Meşrutiyet döneminde medreselerin nereye bağlı olacağı hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Reşid Rıza Davet ve İrşad Okulu'nun Davet ve İrşad Cemaati'ne bağlı olmasını istemiş ve bu cemiyete bağlı olarak açmıştır. Reşid Rıza için bu konu, projenin İstanbul'da uygulanmamasını göze alabileceği kadar önemli bir konudur. Daha önce geçtiği üzere Reşid Rıza'ya okulun temel amacının Meşihat bünyesinde gerçekleştirilen hizmetlere uyumlu olması sebebiyle Meşihat bünyesi altında kurulması ve Hükümete bağlı Özel Okullar sıfatıyla tesis edilmesi teklif edilmiş ancak Reşid Rıza bu teklifleri reddetmiştir.[563] Reşid Rıza okulun hükümetin mesuliyeti ve riyaseti altında olmaması ve siyasetin fitnelerinden uzak olması gerektiğini, okulun amaçlarının resmi makamların altında gerçekleştirilemeyeceğini, resmi bir niteliğe sahip olduğunda siyasi amaç ve çıkarlar uğrunda değişiklikler yapılmaya açık hale geleceğini, okulun siyasi kişilere ve olaylara bağlı olmayarak eğitimin daimiliğinin sağlanacağını defaaten belirtmiştir. Bu nedenlerle Meşihat'e

[559] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 785.(Birinci madde)

[560] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 788. (Yedinci madde)

[561] Reşid Rıza İstanbul'daki tecrübesini yazdığı yazılarda Mehmed Ubeydullah'ın projesini desteklediğini, çıkardığı dergisinde projeden övgüyle bahsettiğini söylemekte ancak daha sonra projenin geçirdiği safhaları anlattığı yazısında onun zahiren projeyi desteklediğini iddia edip, projenin uygulanmaması için çabalayan iki kişiden biri olduğunu zikretmektedir. Ubeydullah'ın projeyi desteklediğini belirttiği yazısı için bkz.: Reşid Rıza, "el-Medresetü'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Menar*, C.13, S.6, s. 468.; Ubeydullah'ın zahiren destekleyip batınen projeyle mücadele ettiğini belirttiği yazısı için bkz.: Reşid Rıza, "Cemi'yyetü'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 35.

[562] Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan Okul nizamnamesinin birinci maddesinde okulun niteliğini belirten külliye kelimesi Mehmed Akif tarafından darülfünûn olarak tercüme edilmiştir.

[563] Reşid Rıza, "Rıhletü'l-Kustantıniyye, (ev ikametü 'amm fi Asımeti'l-İslam)", s. 752.

bağlanmasını ve hükümete bağlı Özel Okullar statüsünde değerlendirilmesini kabul etmemiştir.

Reşid Rıza'nın okulu açıp, okulla ilgili her türlü masrafı karşılamak, öğrencilerin iaşe ve ibatesini temin etmek amacıyla kurulacak olan bir cemiyete bağlanması gerektiği konusundaki görüşü medrese sisteminin özünü oluşturan vakıf sistemine oldukça benzemektedir. Bu yönüyle okul II. Meşrutiyet döneminde de gündeme getirilen, medreselerin can damarı olan vakıfların hükümete bağlanması ve medreselerin mali ve idari açıdan iki farklı kuruma bağlı olmasının getireceği ihmal ve sıkıntılardan uzak kalabilmiştir. Okulun özel bir cemiyete bağlı kılınması fikri Konya Mebusu Zeynelabidin'in Meclis-i Mebusan'da ısrarla ifade ettiği vakıfların aslına döndürülmesi ve medreselerin mali ve idari yapısı arasındaki ikiliğe son verilmesi fikrine oldukça benzemektedir. Reşid Rıza'nın İstanbul'a geldiği sıralarda tedrise başlamış olan Konya Islâh-ı Medâris-i İslamiye Medresesi ile hem idari yapı hem de öğretim muhtevası itibariyle önemli benzerlikleri bulunmaktadır.

b. Öğretimin Amaçları ve İçeriği

II. Meşrutiyet devrinde medreseler genel olarak orta ve yüksek dereceli olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olarak tasavvur edilmiş ve bu doğrultuda eğitim süresi ve eğitim içeriği belirlenmiştir. Reşid Rıza, okulu medrese olarak değil de İslami ilimlerin yüksek tahsilinin yapıldığı bir enstitü olarak tasavvur etmiştir. Bu sebeple okulun eğitim süresini II. Meşrutiyet dönemindeki medrese eğitim süresi hakkındaki görüşlerden özellikle medreselerin yüksek öğretim aşaması olarak planlanan kısımlara mukayese etmek yerinde olacaktır. Davet ve İrşad Okulu müfredatına bakıldığında yükseköğretim ve ihtisas kademesi olarak da değerlendirilebilir görünmektedir. Hazırlık senesiyle birlikte toplam eğitimin dört yıl olduğu Mürşidîn kısmı yüksek öğretim olarak ve konuların daha tafsilatlı işlendiği ve eğitim süresinin üç yıl olduğu Duat kısmı ise ihtisas olarak değerlendirilebilir. Ancak Mürşidîn ve Duât kısımlarının temel hedefi düşünüldüğünde bu değerlendirme eksik kalabilir. Bu nedenle biz Davet ve İrşad Okulu'nu eğitimin içeriği ve hedefleri, süresi gibi konularda II. Meşrutiyet döneminde

medreselerin yüksek öğretim kademesi olarak tasarlanan kısımları ile mukayese etmeyi tercih ettik.

II. Meşrutiyet döneminde Ahmed Zaid dört aşamalı olarak planladığı medrese eğitiminin dördüncü kademesinin dört yıl olmasını, medrese eğitimini orta ve yüksek kademeli olarak tasavvur eden Gürünlü Hilmi ise yüksek kademedeki eğitimin beş yıl olmasını, medrese eğitimini tali ve âli olmak üzere iki kısma ayıran Şevketi ise âli kısmın hadis ve fıkıh şubelerinin 4-6 yıl, diğer şubelerinin 3-5 yıl arasında olmasını teklif etmiştir. Bu tabloya bakıldığında yüksek öğretim kademesinde medrese eğitim süresine Reşid Rıza'nın daha uzun bir süre belirlediği görülmektedir.

Medreselerdeki eğitim ve tatil zamanı ile ilgili olarak Gürünlü Hilmi senede dokuz ay eğitim verilmesini, Zilhicce ayının beşinden on beşine ve Recep ayının yirmisinden Şevval ayının onuna kadar tatil olmasını önermiştir. Reşid Rıza bu konuda bayramlar ve Cuma günleri dışında her gün ders olması gerektiğini, yılın dokuz ayında ders olup yaz aylarında okulun tatil olmasını planlamış ve uygulamıştır. [564] Tatil zamanı olarak yaz aylarının belirlenmesi Şevketi'nin 1913 yılında yayınlanan *Medâris-i İslamiyye Islâhat Programı* isimli eserinde de görülmektedir. Şevketi'nin Reşid Rıza ile görüştüğüne dair birinci kaynaklarda doğrudan bir ifadeye rastlamadık. Ancak Sadrazam Hüseyin Hilmi'nin 1909 yılında medreselerdeki eğitim durumunun tetkik edilmesi ve ıslâhı hakkında çalışmalar yapması için kurulan ulemadan müteşekkil Islâh-ı Medâris Encümeninde yer alması için Reşid Rıza'ya teklifte bulunduğu, komisyonun çalışmalarını Ders Vekili Halis Efendi'nin gayretleriyle yerine getirdiği bilinmektedir. Bu komisyonun üyelerinin isimlerine ulaşamasak da Meşihat tarafından 1910 yılında Medâris-i İlmiye programlarının zamanın ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi amacıyla kurulan, haftada iki gün toplanması kararlaştırılan komisyonun Babanzade Ahmet Naim, Mustafa Asım, Mehmed Ubeydullah, Kamil Efendi, Şevketi, Mehmed Fatin, Halim Sabit'ten oluştuğunu birinci bölümde belirtmiştik. Şevketi ile Reşid Rıza birebir görüşmüş olmasa da görüştüğü kişilerle bir arada olması hasebiyle dolaylı olarak Reşid Rıza'nın fikirlerine muttali olmuş ve haklı gördüğü noktalarda onun fikirlerine yer vermiş

[564] Okulda yatılı kalan öğrenciler tatil süresinde ailesinin yanına gitmekle okulda kalmak konusunda muhayyerdirler. bkz.: Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 787. (On ikinci Madde)

olabilir. Böyle bir etki söz konusu olmasa bile Reşid Rıza ile Şevketi arasındaki benzerlikler anlamlıdır.

II. Meşrutiyet döneminde medrese ders programıyla ilgili olarak ifade edilen fikirleri birinci bölümde beyan etmiştik. Bu bağlamda Abdullah Cevdet'in Avrupa medreselerinde İncil'lerin, Tevrat'ların tetkikinin yapılması, fıkıh yanında Avrupa kanunlarının tamamının takip edilmesi, hıfzı's-sıhha derslerinin ve birkaç yabancı dilin programa dahil olması gibi hususları belirterek Osmanlı medreselerindeki programın içeriğini ve yıllarca eğitimi yapılmasına rağmen Arapça'nın dahi öğretilememesini eleştirdiğine yer vermiştik. Reşid Rıza Abdullah Cevdet'in görüşleriyle paralel bir şekilde tafsilatını verdiğimiz üzere Duat kısmında Tarih-i Edyan dersinde kilise tarihinin ve kilisenin Avrupa'daki sosyal, siyasi, medeni inkılaba olan tesirinin işlenmesini, Ahd-i Atik ve Cedid'in incelenmesini önermiştir. Programa hıfzı's-sıhha dersini ve devletler hukuku, hukuk felsefesi, hukuk usulü gibi derslerin şeriat ile mukayese edilerek işlenmesi gerektiğini belirttiği Hukuk Usulü, Devletler Hukuku ve Rejim Tipleri (Usul-i Kavanin, Hukuk-u Düvel ve Dürubu'n-Nizam) derslerini dahil etmiştir. Ayrıca en az bir Batı dili öğretilmesine büyük önem vermiştir. Bu hususlar bir arada düşünüldüğünde Abdullah Cevdet'in Reşid Rıza'nın projesinin başarılı olması durumunda kendisinin okulda gönüllü olarak ders verme yönündeki teklifi daha anlaşılır olmaktadır.

II. Meşrutiyet devrinde medreselerde Batı tarzı eğitim veren okullardaki müfredatın aynı şekilde uygulanmasını teklif eden Mehmed Fuad Bey'den farklı olarak hem İslamcılar hem Reşid Rıza (ki kendisini İslamcılar içerisinde zikretmek mümkündür) dini ilimlerin önemini vurgulamakla birlikte yeni ulûm ve fünûnun programlara dahil edilmesi hususunda çaba sarf etmişlerdir. Reşid Rıza'nın müfredatı incelendiğinde *Beyanu'l-Hak*'ta medrese ders programına İslam Tarihi, Muhtasar Coğrafya-i Umumi, Yeni ve Eski Astronomi, Hikmet-i Tabiiyenin meşhur ve önemli konuları, Hesap, Osmanlı Belağatı, Fars Edebiyatı, Batı dillerinden İngilizce veya Fransızca'nın eklenmesi gerektiğini belirten ilmiyeden bir zatın görüşleri ile ne kadar benzer olduğu görülecektir. Nitekim Reşid Rıza da İslam Tarihi, Takvim-i Büldan (Coğrafya), Mevalid ve Sairi'l-Mevcudata Dair Sünen-i Kainat (Canlılara ve Diğer Varlıklara Dair Kanunlar), Ulûm-i Riyaziyye (Matematik Bilimleri), Yabancı Dil gibi dersleri programına dahil etmiştir.

Reşid Rıza'nın fikirleri zamanın gelişmişlik ve medeniyet seviyesini yakalamak, İslam alemini içinde bulunduğu durumdan kurtarmak ve dini ilimlerin daha iyi anlaşılabilmesi ve öğretilmesi için çağın şartlarına uygun ulûm ve fünûnun medrese programına eklenmesi gerektiğini düşünen İslamcılarla aynı minvaldedir. Ancak Reşid Rıza bu ulûm ve fünûnu ders programına eklediği gibi, dini ilimlerin usul-i tedrisinde de bu ilimlerden faydalanılması gerektiğini beyan etmiştir. Örneğin Kazanlı Halim Sabit Kur'an-ı Kerim'de geçen yeryüzü ve gökyüzü ile ilgili ayetlerin daha iyi anlaşılması için Jeoloji, Kozmografya ve Astroloji gibi ilimlere medreselerde yer verilmesini ifade eder ve yeni ulûm ve fünûnun dini ilimler için nasıl kullanılabileceğini açıklar. Reşid Rıza ise Tefsir dersinde Kur'an-ı Kerim'in inzal olduğu sırada mevcut olmayan veya olsa dahi Araplar ve Müslümanlar tarafından bilinmeyen kozmoloji, sosyoloji gibi ilimlerin de açıklanmasını, ayetlerin tefsirinde bu ilimlerden yararlanılmasını tavsiye etmektedir. Aynı şekilde Kelam dersinde de felsefe, hukuk, hey'et, tarih gibi bu asırda revaç bulan ilimlerden kaynaklı şüphelerin münazara yoluyla ve bu ilimlerin hakikatleri açıklanarak işlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Reşid Rıza dini ilimlerde yeni ulûm ve fünûndan yararlanılması gerektiğinin yanı sıra okul programına dahil ettiği Ulûm-i Riyâziye, İlmü'n-Nefs (Psikoloji), İlm-i Usul-i İctima (Sosyoloji), Mevalid ve Diğer Mevcudata Dair Sünen-i Kâinat Ulumu gibi derslerin de ayet-i kerimeler ve hadis-i şerifler eşliğinde işlenmesi gerektiğini beyan eder. Örneğin Ulûm-i Riyâziye dersinde Astronomi ile ilgili ayet-i kerimelerle mezc edilerek, Allah-u Teala'nın ilminin ve kudretinin büyüklüğüne dikkat çekilerek o vakitte ilmin ulaştığı noktaları Bariu'l- Hakim'in on üç yüzyıl önce ümmi Peygamber'ine inzal ettiğinin beyan edilmesini tavsiye eder.[565] Aynı şekilde Mevalid ve Sairü'l-Mevcudata Dair Sünen-i Kainat Ulumu dersinde mevalid-i selasenin okutulmasını, ilm-i nebat, ilm-i hayavanat, fizik, kimya gibi ilimlerin kurallarının sünnet-i ilahiye ile faydalarının anlatıldığı bir üslupta işlenmesini, bu konularla ilgili uygun olduğu düşünülen ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerin zikredilmesini, kainat üzerinden tefekkür edilmesini, bu konuların imanı besleyecek şekilde öğretilmesini, bu ilimlerin medeniyet için faydalarının zikredilmesini önermektedir. Sosyoloji ilminin önemi

[565] Gerek tefsir dersinin işlenişinde yeni ulûma dair konuların da dahil edilmesi anlayışında olsun gerek astronomi ilmi ile ilgili bahsettiği konular olsun Reşid Rıza bilimsel tefsirin temel dinamikleri sayılabilecek ilkeleri ortaya koymuş ve savunmacı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilecek bu bakış açısının temel ilkelerinin oluşmasında öncülük yapmıştır.

üzerinde sürekli duran Reşid Rıza medeniyetin yapısı, toplumların farklılaşması, insan topluluklarının aslı, sınıfları, toplulukları, devlet ve milletlerin bir halden başka bir hale geçişi gibi hususlarla ilişkilendirilebilecek ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerin belirtilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Toplumların birlik olmasını emredip çekişme ve ayrılığı nehyeden, iştirak ve teavün hususlarında zekât ve sadaka hakkında varid olan ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerin zikredilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[566]

Reşid Rıza, Kazanlı Halim Sabit'in Müslümanların dinler arasındaki konumunun bilinmesi için okutulması gerektiğini düşündüğü Tarih-i Edyan ve Mukayese-i Edyan derslerini aynı gerekçelerle ders programına dahil etmiştir. Kazanlı Halim Sabit'in medrese ders programına İlm-i Ruh ve İlm-i Nefs, İlm-i Mantık, İlm-i Ahlak, İlm-i Terbiye, Hıfzı's-sıhha, Siyer-i Nebevi, Menakıb-ı Kibar-ı İslam, İlm-i Tasavvuf, Hitabet ve Kitabet derslerinin eklenmesi gerektiği yönündeki fikirleri de Reşid Rıza'nın müfredatına oldukça benzemektedir. II. Meşrutiyet devrinde medrese ıslâhatına dair en ayrıntılı programı oluşturan Şevketi'nin medreselerin yüksek kısmı için oluşturduğu program ayrıntılı ve sistematik değildir. Yükseköğretimi farklı şubelerden oluşturmuştur ve Reşid Rıza'nın müfredatında yer alan derslerin birçok farklı şubelerde yer aldığı görülmektedir. Bu nedenle Reşid Rıza'nın müfredatı ile Şevketi'nin yüksek kademeli medreselerde okutulacak ders programını karşılaştırmamayı tercih ettik.

Reşid Rıza'nın yeni ulûm ve fünûn hakkında yazılan eserleri okuyabilme, İslam'ı hakkıyla müdafaa edebilme, okuldan mezun olacak davetçilerin gittikleri bölgelerde vazifelerini hakkıyla yerine getirip İslam'ı savunabilmeleri için en az bir Batı dili[567] ve ulema arasındaki bağın güçlendirilmesi için Müslüman ülkelerde konuşulan Türkçe, Farsça, Urduca gibi dillerden en az birinin öğrenilmesi gerektiği fikri birinci bölümde geçtiği üzere II. Meşrutiyet döneminde zamanın şartlarına uygun ilimleri öğrenme, bu alanda yazılan eserleri tercüme etme, müsteşriklerin ve misyonerlerin İslam'a karşı fikri

[566] Reşid Rıza, "Ulûm ve'l-Fünûn", s. 814.

[567] Reşid Rıza Menar dergisinin ilk cildinde günümüzde her Müslüman ferdin bilmesi gereken ulûmun ne olduğundan bahsettiği yazısında bir grubun da yeni ulûm ve fünûn hakkında yazılan yabancı kitapları tercüme etmeleri için birkaç farklı dil öğrenmesi gerektiğini yani bu amaçla yabancı dil eğitimi alması için bir grup belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Ma La-budde minhu: Ulumu'd-Din ve'd-Dünya", *Mecelletü'l-Menar*, C.1, S.30, s. 567- 574.

saldırılarıyla mücadele etme gibi sebeplerle medreselerde yabancı dil eğitimi verilmesi yönünde ileri sürülen görüşlerle oldukça benzerdir.

Reşid Rıza'nın İslam'a karşı şüphe ve tenkitlerin en çok yöneltildiği bu devirde İslam'ı müdafaa etmeye, İslam'ın yüce hakikatlerinin anlaşılması için çalışmaya İslam tarihinde daha önce hiç ihtiyaç duyulmadığı kadar çok ihtiyaç duyulduğunu ifade ettiği daha önce geçmişti. Misyoner faaliyetlerinin oldukça yoğun olduğu Mısır'da yetişen ve ayrıca misyonerlik faaliyetlerinden rahatsız olan, farklı coğrafyalardaki (Çin, Japonya, Java, Singapur) Müslümanlardan Menar'a gelen mektupları oldukça dikkate alan Reşid Rıza okulu bu amaç uğruna tesis etmiş ve okulda işlenecek bütün dersleri bu gayeye göre düzenlemiştir. Bu gayenin gerçekleşmesi için en önemli ilim olarak da Kelam ilmini göstermiş ve akaid ve kelam ilminin tedris yönteminin acilen değiştirilmesi ve zamanın ihtiyaçlarına cevap veren istidlal ilmi kılınması gerektiğini belirtmiştir.[568] Kelam dersi II. Meşrutiyet döneminde neredeyse bütün İslamcı düşünürler tarafından yeni felsefi akımlara karşı İslam'ın hakikatlerini ortaya çıkaracak ve İslam'a yöneltilen şüpheleri giderecek ders olarak düşünülmüştür. Bu konuda da Reşid Rıza İslamcı düşüncenin parametreleri olarak değerlendirilebilecek düşüncelere sahiptir. Reşid Rıza'nın misyonerler, ateistler ve dalalet sahibi kişilerin yönelttiği şüphelere cevap verilmesi ve İslam'ın müdafaa edilmesi amacıyla kurduğu okulda kelam dersine önem vermesi ve ısrarla bu konuyu her ortamda dile getirmesi, İstanbul'da bulunduğu sırada İzmirli İsmail Hakkı, Musa Kazım gibi isimlerle görüşmeler yapması birlikte düşünüldüğünde Yeni İlm-i Kelam fikrinin oluşmasında ve bu meyanda kitaplar telif edilmesi gerektiği yönünde ortak bir arayışın olduğu söylenebilir.

Reşid Rıza'nın daha önce yer verdiğimiz fikirleri Fıkıh, Hadis, Kelam ve Tefsir derslerinde okutulan haşiyelerden şikâyet eden Musa Kazım'ın görüşleriyle aynı düzlemdedir. Ayrıca Reşid Rıza'nın kelam ilmini İslam akaidinin müdafaası ve içinde bulunulan asırda revaçta olan fikir akımları tarafından İslam'a yöneltilen şüphelerin ve tenkitlerin reddedilmesi ve hakikatinin açıklanması gayesini gerçekleştiren bir ilim olarak görmüş ve zamanın ihtiyacına göre bu ilme önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuda da Musa Kazım'ın kelam kitaplarının Mutezile, Cebriye gibi müntesibi kalmamış

[568] Reşid Rıza, "el-Ezher ve Duatü'n-Nasraniyye", *Mecelletül Menar*, C.16, S.11 (10 October 1913), s. 878.

fırkalara cevap veren tartışmalarla dolu olduğu ve bu sebeple yeni ortaya çıkan Maddiyyun gibi fırkalara cevap vermekten aciz kaldığı, yeni ortaya çıkan bu gibi fikir akımlarının delillerini çürütecek yönde kelam kitapları yazılması şeklindeki fikirleriyle aynı yöndedir.[569]

II. Meşrutiyet dönemi düşünürlerinde medresedeki eğitimle ilgili olarak en çok eleştirilen konulardan birinin medresedeki derslerin işleniş şekli olduğu, bununla ilgili olarak medreselerde okutulan kitapların Türkçü, Batıcı, İslamcı birçok düşünür tarafından şerh ve haşiyelerden ibaret olması, bu şerh ve haşiyelerin ezberci bir mantık yerleştirmesi ve çağın ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak olması gibi gerekçelerle eleştirildiği birinci bölümde geçmişti. Reşid Rıza da bu görüşle benzer şekilde müfredatında da bahsettiğimiz üzere derslerde mümkün mertebe muhtasar eserlerin okutulmasına, dersle ilgili olmayan diğer ilimlerin konularına ve Arapça dilinin ulûm, fünûn, irap ve kurallarıyla ilgili olan ayrıntılara girilmemesine,[570] ayrıca her dersle ilgili günümüzdeki meselelerle bağlantı kurulmasına, telif edilecek kitaplarda kolay bir üslubun kullanılmasına ve ibarelerin açık ve kolay olmasına dikkat edilmesine vurgu yapmıştır. Ayrıca ders programında zikrettiği dini ilimlerin işlenme tarzında o ilmin tarihi gelişiminin açıklanması gerektiği yönündeki fikirleri de dönem düşünürlerinin fikirleriyle paralellik arz eder. Reşid Rıza'nın bu doğrultudaki düşüncelerine tefsir dersi için Kur'an-ı Kerim'in tefsirinin tamamının özet olarak ve kolay bir şekilde okutulup ders işlenirken ulûm ve Arapça fünûnuyla ilgili ıstılahlardan kaçınılmasını, hadis dersi için muhtasar metinler tavsiye ederek, hadislerin manasının kolay bir üslüpla ve muhtasar şekilde izah edilmesini tavsiye etmesi örnek olarak gösterilebilir. Tevhid dersi için mezhepler ve fırkalar arasındaki ihtilafın zikrinden kaçınılmasını, kelam dersi için ibarelerin anlaşılıp ıstılahların tanınması için muhtasar tarzda bir risale okunmasını, fıkıh-feraiz dersi için şaz ve faraziyat konularına değinilmeden amelde ihtiyaç duyulan meselelerin beyanıyla yetinilmesini tavsiye etmesi de bu hususta gösterilebilecek örneklerdendir. Reşid Rıza'nın bu yöndeki fikirlerine,

[569] Musa Kazım'ın verdiği bir konferansı Eşref Edib'in kayda geçirmesinden oluşan bu yazı dizisi konferansa iştirak eden Reşid Rıza tarafından tercüme edilmiştir. bkz.: Reşid Rıza, "Tasnif Kütübi fi'l-Kelam Mülaemeten li Haceti'l-Asr Tevhidi'l Mezahibi'l İslamiyye Islâhu Nizami't-Talimi fi'l-Medârisi'd-Diniyye", *Mecelletü'l-Menar*, C.13, S.1, s. 50-59.

[570] Reşid Rıza, "Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 890. (otuz üçüncü madde)

Belağat dersinin işleniş şeklini açıklarken birçok ilim öğrencisinin Arap ülkelerinde ve diğer İslam ülkelerinde Belağat ilminin kuralları ve ıstılahları ile meşgul olurken bu ilmin gayesini unutarak Sadeddin et-Taftazani'nin muhtasarının ve *Mutavvel*'inin okutulmasını belağat tahsilinin nihai noktası haline getirerek bu ilmin kural ve ıstılahlarını amaç edinmelerinden şikâyet etmesi örnek olarak gösterilebilir.[571]

Birinci bölümde İslamcıların medresede okutulan kitapların değiştirilmesini teklif ettiklerini, yeni kitaplar telif edilmesi gerektiğini dile getirdiklerini ancak yeni telif edilecek kitaplarda hangi esaslara riayet edilmesi gerektiği, hangi konuların dahil edilip hangilerinin dışarıda bırakılması konularında bir beyanatta bulunmadıklarını ifade etmiştik. Reşid Rıza her ders için izlenmesi gereken metodu, dersin amacını belirtmiş olup Tevhid, Fıkıh-Feraiz, Hikmet-i Teşri (Mürşidîn ve Duât kısmında okutulmak üzere iki ayrı kitap), İlm-i Ahlak, Terbiye-i İlmiyye ve Ameliyye, İslam Tarihi ve İslam Devletleri Tarihi, İlm-i Usul-i İctima, Nahiv, Sarf ve Aruz, Arap Dili Edebiyatı ve Tarihi, Mütalaa dersleri için birer kitap vaz edilmesini teklif etmiş ve bu kitapların hangi esaslara göre telif edilmesi gerektiğini de açıklamıştır[572] ve kitaplarda hangi konuların nasıl bir üslupla ele alınması gerektiğine dair beyanatta bulunmuştur. Ayrıca Reşid Rıza okulda okuyacak öğrencilere yönelik kitaplar yazılmasının yanı sıra avam için de kitaplar yazılmasını tavsiye etmekte ve bu kitapların da nasıl bir usul ile telif edilmesi gerektiğini izah etmektedir.[573] Örneğin Mürşidîn kısmında okutulması gerektiğini söylediğini Tevhid dersinde derslerde işlenecek konular ve dersin öğretim usulü belirtildikten sonra bu usul ile üç mertebeyi kapsayacak risaleler kaleme alınması gerektiğini, bu mertebelerin ilkinin avam için başlangıç seviyesinde olması gerektiğini belirtmektedir.[574] Reşid Rıza'nın

[571] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 818.

[572] Reşid Rıza, el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 801-821.

[573] Reşid Rıza 1900 senesinde yazdığı yazıda ümmetin içinde bulunduğu halden kurtulması için kitapların ıslâh edilmesinin zaruriliğinden bahsetmiş ve kitaplarla ilgili iki çeşit düzenleme yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Birinci çeşitte dil, din, ahlak ve adap konularında yazılacak kitaplarda öğrencilerin yaşlarının ve fikirlerinin, pedagoji ilminin esaslarının ve nazar ve tecrübe yoluyla faydaları ispat edilen üslupların kullanılarak yeni neslin talimi için kolay ve muhtasar kitaplar yazılmasını, ikinci çeşitte avamın okuyacağı ibaresi kolay, manası sahih, nezih bir üslupla ve akaide, adaba, dinin hükümlerine aykırı olmayacak bir içeriğe sahip olan hikâye, öykü, roman gibi farklı türde kitapların yazılmasını tavsiye eder. bkz.: Reşid Rıza, "el-Kütübü'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Menar*, C.3, S.3, s. 51-53.

[574] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 805.

kitap telifindeki beyanatına bir örnek de Fıkıh-Feraiz dersi için yazılmasını istediği risalelerde fıkıhta şaz ve faraziyat konularına değinilmeden amelde ihtiyaç olunan meselelerin beyanıyla yetinilmesi, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*'nin üslubu üzere konuların ayrıntılı olarak ve madde madde zikredilmesi, risalenin ibaresinin gayet kolay ve kafiyeli olması gerektiğini belirtmesidir.[575] Aynı şekilde Hikmet-i Teşri dersi için Mürşidîn kısmında okutulmak üzere füruu fıkıh kitaplarının tarzı üzere şeriatın hikmetlerini ve sırlarını anlatan, her babında Kur'an-ı Kerim ve sünnetteki hükümlerin hikmetlerini tafsili bir şekilde zikreden, ulemanın bu hükümlerden istinbat ettiği veya kıyas yaptıkları hikmetleri de barındıran bir kitap kaleme alınması gerektiğini belirtir. Hikmet-i Teşri dersi için Duât kısmında okutulmak üzere makasıdın ve şeriatın hikmetlerinin "kavaid" halinde bulunduğu, füru konularının örnek olarak zikredildiği farklı bir kitap daha vaz edilmesini ve bu iki kitabın telifinde Gazzali'nin *İhyau'l-Ulûm*'u, İbnu'l-Kayyım'ın *İ'lamü'l- Muvakkin* ve *Za'dü'l- Mead*'ı, Şatıbi'nin *Muvafakat*'ı, Karafi'nin *Furuk*'u, Dihlevi'nin *Hüccetüllahi'l-Baliğa*'sı ve *Menar* dergisi gibi bu hikmetlerin zikredildiği eserlerden faydalanılmasını tavsiye etmektedir.[576]

Reşid Rıza'nın tavsiye ettiği kitaplar ve bu kitaplarla ilgili belirlediği kriterlere bir örnek de İlm-i Ahlak ve Tasavvuf dersinde okutulmak üzere muvafık bir ihtisarı bulunursa Muhtasaru'l İhya, bulunmazsa da ihtiyaca göre ihtisar olunmasını, bu ihtisarın mevzu hadislerden uzak olması, dipnotlarında hadislerin tahricinin verilmesi ve asıl üzerine müstedrek olunanlara dair tenbihte bulunulması veya tesirde daha önceki zaman ile içinde bulunulan zaman arasındaki farkların beyan edilmesi gibi şartları taşıması gerektiğini belirtmektedir. Terbiye-i İlmiyye ve Ameliyye dersi için asrın ihtiyacına göre usul-i ta'lim ve tedris hakkında birer kitap vaz edilmesi, bu kitaplarda asrın bilginlerinin kitaplarından toplumun ihtiyacına ve içinde bulunduğu hale uygun kaidelerine ilave edilmesi gereken faydaları ve hakikatleri iktıbas etmek gerektiğini belirtmektedir. Terbiye ve talime dair yazılacak kitapta Gazzali'nin *Kitab-ı İhya*'sında, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde eğitim tarzı hakkındaki açıklamaları ile Ebi Bekr bin el-Arabi ve Şeyh Zekeriyya el Ensari gibi diğer faziletli kişilerden seçilerek konuların özetlenmesi ve Batılı

[575] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 807.

[576] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 807-808.

ilim adamlarının bu konuda gözlem ve deney yoluyla elde ettiği usul ve kaidelerden istifade edilmesi gerektiğini dile getirmektedir.[577]

Reşid Rıza'nın kitap vaz edilmesini istediği derslerden biri de İslam Tarihi ve İslam Devletleri Tarihi'dir. Hz. Muhammed'in siyeri, hulefây-ı raşidinin hayatları ve bunlarda bulunan ahkam, hikmetler ve ibretler, selef-i salihinden ilim ve din imamlarının hayatlarının ilmi bir üslüpla anlatıldığı ve girişinde İslam'ın gerçekleştirdiği toplumsal ıslâhın ve bu ıslâha duyulan ihtiyacın beyan edileceği bir kitap yazılması gerektiğini söyler. Bu kitabın Hz. Muhammed'in hayatından akaid ve ibadetler, adat ve muamelat, savaşlar ve siyaset, diğer insani ve toplumsal durumlar, karı koca arasındaki ilişki ve kadınlara karşı muamele konularına dair ıslâhatı, bu ıslâhatın Müslümanlar üzerindeki tesirini, Müslüman alimlerin iştigal ettikleri medeniyetin esasını oluşturan ulûm ve fünûnu ihtiva etmesi gerektiğini belirtir.[578] Ayrıca İslam devletlerinin ortaya çıkış sebeplerinin, gerçekleştirdikleri fetihlerin, medeniyet göstergesi olan faaliyetlerinin, hukuki durumlarının, medeniyet hususundaki tarihlerinin ve zayıflama ve yok olma sebeplerinin, bugüne kadar ulaşanların bugünkü hallerinin anlatıldığı İslam devletlerinin tarihine dair başka bir kitap daha yazılması gerektiğini ifade eder.[579]

Reşid Rıza'nın kitap yazılmasını tavsiye ettiği derslerden bir diğeri de Nahiv, Sarf ve Aruz dersidir. Bu alanlarda yeni başlayanlara öğretim usulünün öğretilmesi için ibarelerin kolay, örneklerin fazla olduğu çağdaş tarzda bir eser kaleme alınması gerektiğini söyler. Nahiv dersinde okul heyetinin kararlaştıracağı bir kitabın bu ilmin amaçlarıyla ilgili olmayan kısır felsefeden ibaret olan konulardan kaçınılarak okutulması gerektiğini beyan eder. Reşid Rıza'nın bu önerileri dönem düşünürlerince gündeme getirilen Arapça tedrisinde farklı bir yol izlenmesi gerektiği, medresede ilimlerin Arapça okutulmasına rağmen öğrencilerin Arapça konuşamıyor olmasından yakınılması şeklindeki düşünceleriyle paralel görünmektedir. Ayrıca Reşid Rıza'nın diğer ilimlerde olduğu gibi Nahiv ilminde de kitaplardaki "*hiçbir faydası olmayan gücsüz talilattan ve*

[577] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 809.

[578] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 810-811.

[579] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 811.

kısır felsefeden"[580] kaçınılması gerektiği fikri yukarıda da zikrettiğimiz gibi dönem düşünürlerinin klasik medrese kitaplarının gereksiz uzatmalara girdiği kısır tartışmalardan ibaret olduğu yönündeki fikirleriyle oldukça benzeşmektedir.

Reşid Rıza'nın kitap yazılması dışında Davet ve İrşad Okulu programında yer alan bazı dersler için kitap önerilerinde bulunmuştur. Bu kitap önerileri Beyan'ul-Hak'ta kaleme aldığı yazıda II. Meşrutiyet döneminde medreselerde okutulması gereken kitap isimleri hususunda en ayrıntılı tavsiyede bulunan ilmiyeye müntesib bir zatın tavsiyeleriyle mukayese edildiğinde Belağat ilminde *Delailü'l-İcaz*, *Esrarü'l-Belağa,* Kelam ilminde *Akaid-i Nesefiyye*, İlm-i ahlakta *İhyau'l-Ulûm* dan bir parça okutulması yönünde aynı kanaatte oldukları görülmektedir. Ayrıca bu kişinin klasik eserlerin şerh ve haşiyeleri tamamen çıkarılması, yersiz ve uzun tartışmalar olan bölümlerin çıkarılması yönündeki fikirleri de Reşid Rıza'nınkilerle benzeşmektedir. Fakat gerekli çıkarmaların yapılması ile birlikte klasik kaynakları kitap önerisi olarak gösteren bu kişi ile Reşid Rıza'nın önerdiği kaynaklar mukayese edildiğinde Reşid Rıza'nın önerileri klasik kaynak tasavvurundan oldukça farklı görünmektedir. Reşid Rıza Gazzali'nin *İhyau'l-Ulûm*'una, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sine, Şatıbi'nin *Muvafakat*'ına oldukça önem vermekte ve birçok ders için önermektedir.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerde eğitimin keyfiyetini değiştirecek konulardan biri olarak gündeme gelen öğrencilerin sınava tabi tutulması meselesi ile ilgili olarak Reşid Rıza dönem düşünürlerinden çok daha ayrıntılı bilgi ve şartlara yer vermiştir. Reşid Rıza okula girişte yapılan sınav dışında sene ortasında yoklama sınavı ve sene sonunda diploma sınavı yapılmasını ve bu sınavların hem sözlü hem yazılı olmasını ifade emiştir. Sene sonu ve diploma sınavında başarının bağlı olacağı ders yüzdeliklerini de göstermiştir.[581]

[580] Reşid Rıza, "el-Ulûm ve'l-Fünûn elleti Tüdresü fi dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 818.

[581] Reşid Rıza, "Nizamu Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 798. (yetmiş üçüncü madde)

c. Müderrislerin ve Öğrencilerin Durumu

II. Meşrutiyet döneminde müderrislerin bir komisyon tarafından sınava tabi tutularak seçilmesi, mesleki bilgi ve becerilerinin yanı sıra pedagojik formasyona sahip olması yönündeki önerileri birinci bölümde açıklamıştık. Reşid Rıza okulda görevli olacak hocaların bağlı bulunduğu cemiyetin yönetim kurulu tarafından seçilmesi gerektiğini, hocaların telifat veya şehadat ashabından olup kendilerine tevdi olunacak ilmin eğitimine güç yetirebilecek olmaları ve güzel ahlak sahibi olmaları gerektiğini belirtmiştir.[582] Hocalardan ders vaktinden en az on beş dakika önce okulda bulunmaları, dersleri fasih dille ve örneklerle açıklayarak işlemeleri, ders esnasında konu dışında bir şeyle meşgul olmamaları, diğer ilimlerin konularına girmemeleri, konuların anlaşılmaması durumunda en fazla üç defa tekrar edip hala anlaşılmaması durumunda dersten sonra anlatmaları, öğrencilerin her birinin sorularını kabul etmeleri ve dersle ilgili olmayanların cevabının dersten sonra vermeleri, öğrencilerin istiklaline saygı duymaları, hatalarında mazur görerek müsamaha ile yaklaşmaları, hiçbir öğrenciyi iyi anlamaması veya fazla şüphesinden dolayı küçümsememeleri beklenmektedir.[583] Öğrencilerin dini, akli, fiziki terbiyesinden hocalar sorumlu tutulmuştur. Bu hususta öğrencileri doğruluğa, özgürlüğe alıştırmaları, öğrencilere yemek, egzersiz, vakit namazlarındaki toplanmalarında eşlik etmeleri ve namazda imamlık yapmaları, bunun hocalar arasında nöbetleşe gerçekleştirilmesi beklenmektedir. Ayrıca öğrenci defterlerine her ilim için dersteki hallerine ve dersten ne derece faydalandıklarına dair kanaatleri yazmaları istenir. Hocalar ile öğrenci arasında hiçbir şekilde mali veya özel bir ilişki olmaması gerektiği belirtilmiştir.

Hocaların ve okuldaki diğer görevlilerin hiçbir şekilde devletlerin iç ve dış siyasetleriyle meşgul olmamaları, bu hususta gazete ve dergilerde yazı yazmamaları, siyasi parti ve derneklere dahil olmamaları gerektiği kati bir şekilde belirtilmiştir.

[582] Reşid Rıza, "Nizamu Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 790. (otuz birinci madde)

[583] Reşid Rıza, "Nizamu Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 790 (otuz üçüncü madde)

Hocaların hastalık özrü olmaksızın derslere gelmemesi durumunda maaş kesintisi yapılacağı belirtilmiştir.[584]

II. Meşrutiyet döneminde medrese müderrislerinin bir komisyon tarafından seçilmesi belirtilmiştir. Ancak hocaların dersten on beş dakika önce hazır bulunmaları gibi ayrıntı sayılabilecek ancak medreselerdeki derslerin ihmali hususunda önemli olan bu gibi konularla ilgili önerilerde bulunulmamıştır. Bu açıdan Reşid Rıza'nın hocaların disiplini ve okul düzenine uyulması konusu üzerinde dönem düşünürlerine göre daha daha ayrıntılı bir şekilde durduğu görülmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı hususunda öğrencilerin durumlarıyla ilgili olarak medreseye kabul şartları, öğrenci iaşesinin sağlanması ve burs verilmesi ve mezuniyet sonrası istihdam alanlarının düzenlenmesi konularında farklı öneriler söz konusudur. Davet ve İrşad Okulu'nun nizamnamesinde de bu konular oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu'na öğrenci kabulü konusundaki görüşlerini zamanının diğer düşünürleriyle karşılaştırdığımızda farklı ve benzer hususlar olduğu görülmektedir. Örneğin Gürünlü Hilmi yabancı öğrenci alımına Bab-ı Ali'nin karar vermesi gerektiğini belirterek yabancı öğrenci alımının önüne bir engel çekmek isterken, Reşid Rıza özellikle farklı ülkelerden yabancı öğrencilerin bulunmasını istemiştir. Öğrenci kabul şartları ile ilgili olarak medreseyi orta ve yüksek kademeli olarak tasarlayan Şevketi öğrencinin 12-15 yaş aralığında olması, tıbbi denetimden geçmesi, Kur'an okuyabilmesi, muhtasar ilmihal bilmesi, Türkçe okuyup yazabilmesi şartlarını aramaktadır. Şevketi'nin tasarısında da hem yatılı hem gündüzlü öğrenciler mevcuttur. Şevketi de Gürünlü Hilmi de iki yıl ard arda sınıfta kalan öğrencinin medreseden çıkarılmasını, bir yıl yatılı kalan öğrencilerin de gündüzlü öğrencilere alınmasını önermiştir. Bu konuda Şevketi ile Reşid Rıza'nın teklifleri birebir uyuşmaktadır.

Davet ve İrşad Okulu'nda yatılı öğrencilerin yeme, içme, barınma, kitap ihtiyaçları cemiyet tarafından karşılanmakta ve öğrencilere burs verilmektedir. Bu durum II. Meşrutiyet döneminde Ömer Fevzi'nin vakıfların tekrar Şeyhülislamlığa bağlanarak

[584] Reşid Rıza, "Nizamu Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 798. (altmış dokuzuncu madde.)

öğrencilerin barınak, harçlık, yeme-içme ihtiyaçlarının temin edilmesi, Şevketi'nin öğrencilerin yemek, çamaşır, kitap masraflarının karşılanması ve öğrenciye burs verilmesi yönündeki düşünceleriyle uyuşmaktadır. Özellikle Şevketi'nin kitap masraflarının karşılanması ve burs verilmesi yönündeki düşünceleri Reşid Rıza ile aynıdır.

Öğrencilerin medrese mezuniyet sonrası istihdam alanının ne olacağı konusunda Şevketi üniversiteye denk saydığı kısm-ı aliden mezun olan öğrencilerin mezun oldukları şubeye göre müfessir, muhaddis, vaiz, kadı, müverrih veya edebiyatçı olmalarını önermiştir. Bu hususta Davet ve İrşad Okulu'ndan mezun olan öğrencilerin istihdam alanı bellidir: mürşid, davetçi veya okulda müderris. Reşid Rıza okulu mürşidler ve davetçiler yetiştirmek amacıyla kurmuş olup okuldaki her şeyi bu doğrultuda düzenlemiştir. Bu yönüyle okul daha çok Medresetü'l- Vâizîn'e benzemektedir. Bu konuya ileride ayrıca değineceğimiz için burada sadece bu hususstaki benzerliğe işaret etmekle yetindik.

d. Disiplin

II. Meşrutiyet döneminde öğrencilerin disiplini üzerine Gürünlü Hilmi dışında önerilerde bulunan pek görülmemektedir.[585] Davet ve İrşada Okulu'nda ise disipline ayrı

[585] Gürünlü Hilmi talebe disiplini konusunda şu kaidelerin uygulanmasını önermiştir: "Bila özür bir sene medreseyi bırakıp terk-i tahsil eden talebe-i ulûmun kayıtları terkin edilmeli. Mazereti mebsuruasını ve yahut başka mahalde tahsil-i ilm ile iştigal eylediğini evrak-ı resmiye ile isbat eden talebe tekar sınıf sabıkına kabul olunmalıdır. İcazet almış olup da iki defa ruus imtihanına girmemiş veyahut ikisinde de kazanamamış olan talebe medreseden çıkarılmalı. Yalnız ruus imtihanına girmek hakkını muhafaza etmelidir. Maaşlı imamet, hitabet, muallimlik, kayyımlık, hafız kütüplük vazifelerinden başka hudemat-ı ilmiyede bulunan talebe-i ulûm, talebeliğine zarar gelmemek şartıyla medreseden çıkarılmalı. Mahkûmiyeti cezaiyeye iktiran etmese bile fiil şeni' icrası veyahut meskurat istiğmali arkadaşları yanında mütevatir olan ve alel itlak bir seneden ziyade hapis cezasıyla mahkûm bulunan talebenin kaydı terkin edilmedir. Bir sınıfı iki sene terfiğ edemeyen talebenin kaydı terkin edilmelidir. Maârif mekteplerine devam eden talebe medrese derslerine devam ettiği müddetçe medreseden çıkarılmamalıdır. Gerek medrese müderrisinin gerek dersiâm ve muallimlerin vazifeten icra edeceği emr ve tenbihe itaat etmeyen talebe-i ulûm hakkında mücazat kanunu icra edilmelidir. Fusuk ve sefahata mahsus olan mahallerde, edebi ve fenni olmayan ve cemiyetlerde bulunan ve şer'an mekruh ve mahrum laibiyatı itiyat eden ve feraizi diniyesine ihtimam etmeyen talebe-i ulûm mücazat edilmelidir. Bila zaruret devair hükümette ve siyasi cemiyette ve mevagı askeriyede ve bil umum mıntıkalarda bulunan talebe-i ulûm birincide tevbih, ikincide tekdir üçüncüde mücazat edilmelidir. Memnuğ mahallerde bulunup da medreselerin veyahut Meşihat memurlarının emrine itaat etmeyen talebe-i ulûm hakkında memurine aidesi canibinden müsaraat takibatı kanuniyesi icra edilmelidir. Talebenin ceremi habisi mucib olursa Meclis Mesalih Talebe'nin

bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Okul Nizamnâmesinde hocaların, öğrencilerin ve okulda görevli olan diğer kişilerin uyması gereken kurallar ayrıntılı olarak yer almaktadır. Bu hususta öğrencilerin beş vakit namazı cemaatle eda etmesi, sünnetleri de kılması, her gün Kur'an-ı Kerim'i tertil ile okuması, dinin emir ve nehiylerine uyması, şaka yoluyla dahi yalan söylememesi, her zaman elbisesini, bulunduğu mekanı ve yatakhaneyi temiz tutması, hiçbir şekilde siyasetle meşgul olmaması, siyasi parti ve derneklere, siyasi gösteri ve yürüyüşlere katılmaması, birbirlerini cinsen, neseben, malen veya mezheben ayıplamaması veya kendini üstün görmemesi beklenmektedir.[586] Öğrenciler kabahatlerine göre önce gizlice güzel bir şekilde uyarılır, sonra derste veya toplu halde iken tazir edilir, daha sonra derste ayak üzeri tutmak, spor egzersizlerinden mahrum etmek, egzersiz sırasında bazı faydalı işlerle meşgul kılmak, arkadaşlarıyla yemek yemekten mahrum etmek, bir veya iki defa aylık bursunun kesilmesi, yaz tatilinden mahrum edilmesi, yatılı olmaktan çıkarılması ve okuldan kovulması suretiyle aşamalı olarak cezalandırılır. Öğrencilerin fiziksel bir ceza ile cezalandırılamayacağı, dersten mahrum bırakılamayacağı (derste uygunuz davranırsa hoca dersten çıkarabilir) ve yemekten mahrum bırakmak şeklinde asla cezalandırılamayacağı belirtilmiştir. Din ve şerefi ihlal eden bir kabahat işlenirse, yalan söylenirse, diğer öğrencilerin mezhebi, dini ve milliyeti hakkında tekraren konuşulursa okuldan kovulma cezası verilir.

Okulda görev yapacak hocaların ve diğer kişilerin seçilmesi, bu kişilerin maaşlarının belirlenmesi, okulun yıllık bütçesinin belirlenmesi, dersler için gerekli olan alet edevatın tahdid edilmesi, sınavlarda başarılı olanlara mükafat verilmesi, ders vakitlerinin ve içeriklerinin düzenlenmesi, okulda ihtiyaç duyulan tarzda yazılmış eserlerin temini, öğrencilerin sınav zamanlarının, konularının ve ne şekilde olacağının

olbabtaki kararı ba müzekkere makamı Meşihat'a ve oradan ait olduğu devaire tevdiğ olunmalıdır" Gürünlü Hilmi, *Islâh-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa,* s.201-203; Bulut, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler,* s. 89-91.

[586] Reşid Rıza*,* "Nizamu Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 788-789. (On dokuzuncu, yirmi üçüncü ve yirmi dördüncü maddeler). Ayrıca bkz.: Ek-2.

belirlenmesi, derslerin teftişi ve hastalık veya başka sebeplerle öğrenci ve görevlilere verilecek izinler hususunda okul heyeti sorumlu tutulmuştur.[587]

Görüldüğü üzere Gürünlü Hilmi ile Reşid Rıza'nın öğrenci disiplini hakkındaki önerileri öğrencilerin geçerli bir mazeret olmaksızın medrese ve okuldan ayrılmaması, yanlış bir fiil işlemeleri durumunda medrese ve okuldan çıkarılması, bir sınıfın derslerini iki yıl peşpeşe veremeyen öğrencinin medrese ve okuldan çıkarılması, medrese ve okul hocalarının emirlerine uymayan öğrencilere kabahatine göre bir ceza belirlenmesi, sigara kullanımına müsaade edilmemesi ve siyasetle meşgul olunmaması açısından paralellik arz etmektedir.

Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu için planladığı birçok husus II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslâhı hakkında tartışılmış, benzer ve farklı fikirler ileri sürülmüştür. Örneğin Davet ve İrşad Okulu nizamnamesinde belirtilen hususlarla Konya Islâh-ı Medâris-i İslamiye Medresesi Nizamnâmesinde belirtilen medresenin vakfa bağlı olması, amacı, öğretim programında yer alması gereken dersler, öğrencilerin durumuna ilişkin hususlar neredeyse birebir aynıdır. Buradan hareketle dönemin ictimai, siyasi, ekonomik ve ilmi durumunun dönem düşünürlerinin fikirlerini belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir. Davet ve İrşad Okulu, kurucu üyelerin Reşid Rıza'nın arkadaşları olması sebebiyle Selahaddin Eyyübi Külliye-i İslamiyesi, Medine Külliye-i İslami'si ve Medrese-i Aşâir ile de mukayese edilebilir özelliklere sahiptir. Bununla birlikte çalışmamızda Davet ve İrşad Okulu projesinin İstanbul'daki süreçleri sonucu ortaya çıkan Medresetü'l-Vaizîn ile mukayese edilmesi tercih edilmiştir.

6. Davet ve İrşad Okulu'nun Medresetü'l-Vaizîn İle Mukayesesi

Osmanlı Devleti'nde halkın dini konularda aydınlatılması için görevlendirilen vaizlerin belirlenmesi farklı yollarda gerçekleşmiştir. Bu hususta vaaz etmeye ehliyetli olunduğuna dair bir belge istenmesi, padişahın takdirini kazanan kişilerin vaizliğe atanması, medrese eğitimi alıp da ruus imtihanlarında başarılı olamayanların vaizliğe

[587] Reşid Rıza, "Nizamu Dari'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 792. (Kırk ikinci madde.) bkz.: Ek-2.

atanması, "kürsü şeyhi, selatin şeyhi, zeyil meşihatı, Cuma vaizi" isimleriyle görevli vaizlerin şeyhülislam tarafından atanması ve padişahın onaylaması gibi farklı usuller kullanılmıştır.[588] Medrese öğrencilerinin ve müderrislerinin üç aylarda (Recep, Şaban, Ramazan) ülkenin farklı bölgelerinde cerre çıkmaları yoluyla da halkın dini konularda bilgilendirilmesi sağlanmıştır. Ancak bir çok alanda olduğu gibi son dönemde vaizlik konusunda da değişmeler yaşanmış ve para için cerre çıkılması, vaazlarda siyasi konulara girilmesi, vaizlerin cahilane tavırlar sergilemesi gibi bir takım bozulmalar yaşanmıştır.[589] Bunun üzerine vaizliğin neden önemli olduğu ve nasıl olması gerektiğine dair yazılar kaleme alınmıştır.[590] Bu yazıların da etkisiyle vaizlerin konu dışı faaliyetleri gündem olmuş 1912 yılında Meclis-i Vükela'da görüşülerek amaçları dışına çıkan ve halk arasında ayrılığa sebep olan vaizlerin cezalandırılacağı, vaazların İstanbul'da ders vekaleti, taşrada müftüler tarafından gerçekleştirileceği, bunun dışında vaaz vermeye ehliyetli olduğuna dair bir belge bulunduranların vaaz edebileceği gibi hususları barındıran bir "Cevami' ve Mesacid-i Şerifede Vaaz ve Nasihat Edecek Ulema Hakkında Nizamnâme" çıkarılmıştır.[591] Devamında 28 Aralık 1912 yılında Medresetü'l-Vâizîn *"Ahkâm-ı âliye-i Kur'âniye ve sünnet-i seniyye-i nebeviye dairesinde mevâiz-i hasene-i içtimaiye icrasıyla din-i mübin-i ikamın müessis-i medeniyet ve fazilet olduğunu cihan-ı insaniyete neşr edebilecek erbab-ı kemâli yetiştirmek maksadıyla"*[592] Soğukçeşme Vani Efendi Medresesi'nde Evkaf Nezareti'nin Müessesat-ı İlmiye müdürlüğüne bağlı olarak

[588] Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 177; Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 33-61.

[589] Osmanlı Devleti'nde son dönemlerde vaizlerle ilgili ortaya çıkan bu ve benzeri durumların ayrıntısı için bkz.: Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islâhı Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", s. 37-40.

[590] Bu yazılarda vaizlerin halka yumuşak ve sade bir dille hitap edilmesi birlik ve beraberlik duygusunu yerleştiren konulara yer verilmesi, halkın zihninde şüphe uyandıracak konulardan kaçınılarak dinin özünü öğretecek konulardan bahsedilmesi, hurafe ve batıl inançlara itibar edilmeyerek ayet ve hadislere bağlı kalınması, halka meşruti idarenin İslami açıdan üstünlüğünün ve faziletlerinin anlatılması, vaizlerin tam olarak bilmedikleri konulara girmemesi ve anlattıkları hususları kendilerinin de yaşaması gerektiğine değinilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 178-179; Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islâhı Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", s. 39-40.

[591] Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 40.

[592]Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 347.

açılmıştır.[593] Ancak medrese yönetmeliği 1914 yılında ancak yayımlanabilmiştir. Medresede eğitim süresi 1912 yılında üç yıl olarak tasarlanmıştır ancak 1914 yılındaki nizamnâme ile bir yıl daha eklenerek dört yıl olmuştur.[594] Öğrenciler 20-35 yaş aralığında olan kişiler arasından Arapça ibare, sarf, nahiv, mantık, adap, meani, beyan ve bedii derslerinden yazılı sınava tabi tutulup, ardından Türkçe bir mektup yazdırılarak dil bilgisi yönünden tahlil etmeleri istenerek öğrencinin Türkçe'ye hakimiyetinin ölçüldüğü, din ilimlerinin peşi sıra coğrafya, hesap, tarih gibi derslerde sözlü sınava tabi tutularak yapılan yazılı ve sözlü sınav neticesinde seçilmektedir.[595] Ayrıca öğrencilerin kekeme olmaması, düzgün ve akıcı ifadeye sahip olması gibi hususlara da dikkat edilmiştir.[596]1913 yılında 48 adet öğrencinin sınavla alınacağı bunların 10 tanesinin de yabancı uyruklu Müslüman öğrencilerden oluşacağı ilan edilmiştir. Medresede eğitimin ücretsiz olması hatta öğrencilere aylık 150 kuruş maaş, ders ve sınav günlerinde de öğle yemeği verilmesi kararlaştırılmıştır. Medreseden mezun olan öğrencilerin dört yıl hizmet etme zorunluluğu mevcuttur. Medresede Tefsir, Hadis, İlm-i Kelâm, Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Feraiz, Siyer-i Nebevî, Tarih-i İslam, Tarih-i Edyan, Türk Tarihi, Tarih-i Osmani, Tarih-i Umumi, Coğrafya-i Umumi, Coğrafya-i Osmani ve İslami, Osmanlı Edebiyatı, Arap Edebiyatı, Fars Edebiyatı, Riyâziye, İlm-i Heyet, Tabiiyat, Felsefe, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Mevalid-i Selase, Hendese, Cebir, Hesap, İçtima ve Terbiye, Malumat-ı Hukukiye, Malumat-ı İktisadiye ve Mâliye, Hıfzıssıhha, Hitabet ve Meviza, İlm-i Ruh, Terbiye-i Bedeniyye derslerinin okutulması kararlaştırılmıştır.[597]

---

[593] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 347; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 179; Zekeriya Akman, "Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Darü'l Hikmeti'l-İslamiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, C.20, S.1 (2007), s. 86.

[594] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 347; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 180; Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 41.

[595] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 348; Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 41, 45; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme,* s. 180.

[596] Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 45.

[597] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* s. 348., Derslerin her sınıf için hangi dersin okutulacağına ve kim tarafından verileceğine dair tablolar için bkz.: Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 42- 45.

Medrese için 1915'te hazırlanan ders programında derslerin hangi sınıflarda ne kadar olacağı ve kimler tarafından verileceği belirtilmiştir.[598] Medresede ders vermek amacıyla belirlenen isimler arasında Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Mithat Cemal Kuntay, Elmalılı Hamdi Efendi, Mehmet Ali Ayni gibi dönemin tanınmış kişileri mevcuttur. Öğrencilerin dersleri geçmek için sene sonunda ve aralık ayında yapılması planlanan sınavların keyfiyeti, öğrencinin başarılı sayılabilmesi için gerekli olan şartlarla birlikte belirtilmiştir. Eğitim öğretim süresinin ve tatil zamanlarının da belirtildiği nizamnamede öğrencilerin ders çalışmamaları, siyasetle meşgul olmaları, idari kurallara uymamaları gibi disiplinsizlikler karşısında alacakları cezaların aşamaları belirtilmiştir.[599]

Medresenin idareci ve müderris kadrosunun yetersizliği, gerekli disiplinin sağlanamamış olması, savaş yıllarının getirdiği şartlar ve mali durum sebebiyle başarısız olunmuştur.

Medresetü'l Vâizîn ile ilgili olarak böyle bir medresenin tesisi ile ilgili ilk fikirleri Reşid Rıza'nın ortaya sürdüğüne dair literatürde bazı bilgiler mevcuttur.[600] Bununla birlikte Zengin, 1909 yılında kurulmuş olan Islâh-ı Medâris Encümeni'nin vaizlerin yetiştirilmesi hakkında ayrı bir şube oluşturulup programının hazırlandığından, bu konunun 1910'da Meclis-i Vükela'da görüşülerek ehil vaizler yetiştirmek amacıyla programında din ilimlerinin yanı sıra diğer ilimlerin de okutulacağı Cem'iyyet-i Hayriyye-i İlmiyye'ye bağlı on iki ulemadan oluşan Cemiyyetü'l-İlim ve'l-İrşad adlı bir heyetin idare edeceği İstanbul'da yeni bir medresenin kurulması kararı verildiğinden bahseder ve kararın daha sonra tekrar düzeltilerek Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak 28 Aralık 1912'de Medresetü'l-Vâizîn'in açıldığını ifade eder.[601] Bu bilgilerin dayanağı olan

[598] Ders programlarını tablo halinde görmek için bkz.: Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 43-45.

[599] Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 46.

[600] Sarıkaya, Medreseler ve Modernleşme, s. 173; Akman, "Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri", s. 89; Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 41.

[601] Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", s. 40. Islâh-ı Medâris Encümeni'nin faaliyetleri hakkında bkz.: Nesimi Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", Diyanet İlmi Dergisi, Ankara 1991, C. 27, S.4, s. 105-106; Zengin, "Osmanlı'larda Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme

arşiv belgesi incelendiğinde din ilimlerinin yanı sıra fünûn-ı hazıranın da okutulacağı okulun, Cemi'yyetü'l-İlm ve'l İrşad tarafından idare edilecek olup nizamnamesinde belirtilen okulun tesisi için üç bin lira verilmesi ve okulun tüm giderleri için mali yılın başlangıcında Evkaf Nezareti bütçesinde yer verilmesi ile ilgili olduğu görülmektedir. Belgede cemiyetin tüzüğünün onaylandığı, ancak isminin Encümen-i İlm ve'l-İrşad şeklinde olmasının istendiği, okulun Meşihat'in idare ve mesuliyeti altında bulunması ve bu miktarın bin beş yüz lirasının Evkaf Nezareti'nden karşılanıp diğer bin beş yüz lirasının Maarif ve Dahiliye Nezareti bütçelerinden karşılanması gerektiği yazılıdır.[602] Belge daha önce Reşid Rıza'nın bahsettiği şekilde Musa Kazım ile arasında geçen diyaloğu onaylayıcı bir niteliktedir. Bu husus Reşid Rıza'nın Darü'l-İlm ve'l-İrşad okulunun Meşihat'e bağlı olmasını kabul etmemesi üzerine İstanbul'da uygulamaya konulamaması ile birlikte değerlendirildiğinde literatürde geçen Medresetü'l-Vaizîn kurulmadan önce 1910 yılında gerçekleştirilen görüşmelere dair bilgilerin esasında Reşid Rıza'nın İstanbul'daki çabaları olduğu anlaşılmaktadır.

Reşid Rıza Mısır'a döndükten sonra da İstanbul'da görüştüğü kişilerle irtibat halinde kalmış, orada görüştüğü kişilerin projeyi uygulamak için hükümet ricalinden projeyi onaylayanların halen projenin İstanbul'da uygulanmasını istediğini ve karşı çıkanların da uygulanmasını istemediklerini haber verdiklerini bildirmiştir.[603] Buna ilaveten 30 Ocak 1911'de yazdığı yazıda İstanbul'da mürşidlerin yetiştirilip vilayetlere gönderileceği bir okulun açılacağı ve bu okulun sadece vaiz yetiştirmeye yönelik olup davetçi yetiştirmeyeceği bilgisine sahip olduğunu belirtmiştir.[604]

Davet ve İrşad Okulu'nun Mısır'da kurulması onaylandığında *Sırat-ı Müstakim* ekibi bu duruma oldukça sevinmişler ancak İslam dininin ilk "Davet ve İrşad" Medrese ve Cemiyeti'nin İstanbul'da kurulmuş olmasını temenni ettiklerini, Reşid Rıza'nın önceki

---

Çalışmaları", s. 41. Aynı bilgiler Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*'de s. 177-178'de de geçmektedir. Bu bilgileri Reşid Rıza'nın yazılarında görmek için bkz.: Reşid Rıza, "Rıhletü'l Kustantiniyye, (ev ikametü amm fi Asımeti'l-İslam)", *Mecelletü'l-Menar*, 13/10 (30 Şevval 1328/ 2 November 1910), s. 748-752.

[602] bkz.: Ek-1.

[603] Reşid Rıza, "Cemiyyetü'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 35.

[604] Reşid Rıza, "Tarihu meşruu'd-Daveti ve'l-İrşad", s. 53.

sene bu hususta birçok çaba sarf ettiğini ancak muvaffak olamadığını üzülerek ifade etmişlerdir.[605]

Reşid Rıza'nın Mısır'a döndükten sonra İstanbul'da görüştüğü kişilerle irtibat halinde kalması ve çalışmalarının bir nevi sonucu olarak Medresetü'l Vâizîn'in kurulacağı bilgisine sahip olması, *Sırat-ı Müstakim*'de böyle bir okulun kurulması için Reşid Rıza'nın çalışmalarından bahsedilmesi, İstanbul'da bu tarz bir medresenin kurulması için gösterdiği gayrete rağmen başarılı olamadığının belirtilmesi ve Medresetü'l-Vâizîn'in kurulacağı haberi üzerine bu medresenin ed-Davetü ve'l-İrşad'ın programı üzere tanzim edilmesini talep etmeleri[606] gibi durumlar göz önüne alındığında Reşid Rıza'nın projesinin İstanbul'daki asıl etkisinin Medresetü'l'-Vâizîn'in kurulması ve programının tanzimi olduğu söylenebilir.

Medresetü'l Vâizîn Kur'an-ı Kerim'in yüce hükümlerini ve Sünnet-i seniyye dairesinde güzel ahlakı vaaz yoluyla anlatacak ve İslam dininin medeniyet ve fazileti tesis ettiğini bütün insanlığa yayabilecek kişilerin yetiştirilmesi amacıyla açılmıştır. Reşid Rıza'nın İstanbul'da iken Daru'l-İlm ve'l-İrşad Okulu'nun gayesini cehaletin ve kargaşanın yaygın hale geldiği Yemen, Irak, Anadolu gibi bölgelere insanları gizlisiyle açığıyla her türlü kötülük, fitne ve fuhşiyattan uzak tutma ve Devlet'e samimiyetle bağlı olma konularında vaaz ve irşadlarda bulunmak ve dini ahkamı basit ve kolay bir şekilde servetin ve sıhhatin korunması ilkeleri ile birlikte öğretme amacıyla gönderilecek Mürşidîn ve davetçiler yetiştirme olarak belirlediği[607] düşünüldüğünde iki eğitim kurumunun temel gayesinin birbirine benzer olduğu söylenebilir. Ayrıca Reşid Rıza hazırladığı müfredatta özellikle İktisat ve İlm-i Ahlak ve Tasavvuf derslerinde paranın önemi, günümüz toplumlarındaki fonksiyonu, zühd anlayışının ne olduğu gibi hususlara yaptığı vurgu ile İslam dininin medeniyete ve terakkiye engel olmadığını ifade etmeye çalışmıştır. Medresetü'l Vâizîn'de de bu konuya İslam dininin fazilet ve medeniyet müessisi olduğu anlayışının yaygınlaştırılması şeklinde yer verilmesinden hareketle

[605] bkz.: "Şuun: Mısır'da Da'vet ve İrşad Medresesi", s. 223.

[606] A. N., "Alem-i İslam'da Beşair-i İntibah", *Sırat-ı Müstakim*, C.7, S.172, s. 258.

[607] Reşid Rıza, "Rıhletü haze'l- amm ile'l- Kustantıniyye (1)", s. 597

Medresetü'l Vâizîn'in amacının belirlenmesinde Reşid Rıza'nın çalışmalarının da etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Evkaf Nezareti'nin Müessesat-ı İlmiye Müdürlüğü'ne bağlı olarak açılan Medresetü'l-Vâizîn'de eğitim süresi 1912 yılında üç yıl olarak tasarlanmış ancak 1914 yılında yayımlanan yönetmelikle dört yıl olarak tayin edilmiştir. Davet ve İrşad Okulu'nda hazırlık senesi ile birlikte Mürşidîn kısmının toplam eğitim süresinin dört yıl olduğu ve eğitim gayesi düşünüldüğünde Medresetü'l-Vâizîn Davet ve İrşad Okulu'nun Mürşidîn kısmına denk gelmektedir.

Medresetü'l-Vâizîn gerek öğrenci alım şartlarıyla ve yabancı uyruklu öğrencilerin alınmasının özellikle belirtildiği ilk medrese olması yönüyle, gerek dönem medreselerinin ücretli olmasına rağmen Medresetü'l-Vaizîn'de eğitimin ücretsiz olmasının yanı sıra öğrencilere aylık 150 kuruş burs verilmesi ve medreseden mezun olanların dört yıl hizmet zorunluluğu olması yönüyle de Davet ve İrşad Okulu ile benzerlik taşımaktadır.

Ders programları karşılaştırıldığında programların birbirine benzediği görülmekle birlikte Davet ve İrşad Okulu programında bulunan Tecvid, Usul-i Hadis, Bidatler, Hurafeler, Gelenek ve Adetler, Hikmet-i Teşri, İlm-i Ahlak ve Tasavvuf, Mantık, Nahiv, Sarf, Aruz, Belağat, İnşa, Şiir, Mütalaa ve'l Hıfz, İmla ve Hat ve Yabancı Dil derslerinin Medresetü'l-Vâizîn ders programında bulunmadığı görülmektedir. Medresetü'l Vâizîn ders programında mevcut olan Türk Tarihi, Tarih-i Osmani, Osmanlı Edebiyatı, Fars Edebiyatı, Terbiye-i Bedeniyye derslerinin Davet ve İrşad Okulu programında yer almadığı görülmektedir. Buradan hareketle Davet ve İrşad Okulu ders programının daha kapsamlı olduğunu, Medresetü'l- Vâizîn'in ders programında da tabii olarak Osmanlı tarihi ve edebiyatına daha fazla önem verildiğini söylemek mümkün görünmektedir. Ayrıca Medresetü'l-Vâizîn'de Nahiv, Sarf, Aruz, Belağat, İnşa ve Şiir derslerinin olmaması bu derslere ilişkin bilgiye öğrencilerin medreseye kabul edilmeden önce sahip olmalarının beklenmesiyle açıklanabilir. Ancak halkı irşad edecek vaizlerin yetiştirileceği bir kurumda İlm-i Ahlak ve Tasavvuf dersinin olmayışı ciddi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Ders programlarından hareketle Davet ve İrşad Okulu'nun donanımlı vaizler yetiştirmeye daha uygun olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Medresetü'l Vâizîn'de yıl sonunda sınıf geçme amacıyla yapılan sınavların yanı sıra diğer medreselerde mevcut olmayan bir şekilde Aralık ayının ilk haftasında ara sınavlar yapılmıştır.[608] Bu yönüyle de Davet ve İrşad Okulu'nda mevcut olan sınav sistemine benzemektedir. Ayrıca her ikisinde de dersler 15 Eylül ile 15 Mayıs tarihlerinde gerçekleştirilmekte olup yaz ayları tatil zamanıdır. Öğrenci disiplini hususunda da Medresetü'l-Vâizîn ile Davet ve İrşad Okulu kuralları arasında benzerlik görülmektedir. Buna öğrencilerin siyasetle uğraşmaları, medresenin idari kurallarına uymamaları, derslerine çalışmamaları gibi disiplinsizlik olarak addedilen davranışlarda bulunduklarında uyarı, bursların kesilmesi ve medrese ile ilişiğinin kesilmesi şeklinde aşamalı bir ceza sisteminin uygulanması gösterilebilir. [609]

Medresetü'l Vâizîn ile Davet ve İrşad Okulu arasındaki kuruluş amaçları, yabancı öğrenci alımı, eğitimin ücretsiz oluşu ve öğrencilere burs verilmesi, mezun olan öğrencilerin hizmet zorunluluğu, ders programları, disiplin cezaları hususlarındaki benzerlik Reşid Rıza'nın İstanbul'da kurmak istediği Darü'l-İlm ve'l-İrşad Okulu projesinin -önemli değişiklikleri barındırmasıyla birlikte- uygulamaya konulmuş halidir diyebiliriz. Reşid Rıza'nın daha önce açıkladığımız üzere İstanbul'da oldukça önemli kişilerle irtibat halinde olması, bu kişiler tarafından fikirlerinin kabul görmesi ve projenin uygulanması için Reşid Rıza Mısır'a döndükten sonra dahi çaba sarf etmeleri, bu tarz bir medrese açılacağı haberiyle medresenin Davet ve İrşad Okulu'nu örnek alması yönündeki taleplerin *Sırat-ı Müstakim* gibi dönemin en önemli İslamcı düşünürlerinin yazı yazdığı bir yayın organında yer alması Reşid Rıza'nın fikirlerinin ve Davet ve İrşad Okulu projesinin önemini ve tesirini göstermektedir.

[608] Zengin, "*Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları",* s. 46.

[609] Zengin, "*Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları",* s. 46.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Reşid Rıza, toplum, siyaset, din ve eğitimle ilgili düşünceleri yaşadığı dönemin olaylarından, siyasî, ilmî, ekonomik durumundan oldukça etkilenmiş bir düşünce adamıdır. Bu manada onun eğitimle ilgili düşüncelerini Mısır'ın mevcut durumu bir hayli etkilemiştir. Buna Mısır'da dini eğitimin gerekliliği ve keyfiyeti hususundaki tartışmaların gündemde olması, misyoner okullarının oldukça yaygınlaşması, Mısır'ın İngiliz sömürgesi altında olmasıyla eğitimde millilik arayışı gibi hususlar örnek verilebilir. Bu sebeplerle Reşid Rıza projesi için en etkin çalıştığı dönem olan II. Meşrutiyet döneminin gündemde olan dini eğitim ve öğretim yönteminin değişmesi, eğitimin amacının tayin edilmesi ve halkın her kesimine yayılması, eğitimde millilik gibi başlıca meselelerle ilgili fikir yürütmüştür. Reşid Rıza dönem düşünürleriyle paralel şekilde toplumsal, kültürel değişmenin ve Müslümanların içinde bulundukları halin ıslâhının yolu olarak eğitime büyük önem atfetmiştir. Davet ve İrşad Okulu, Reşid Rıza'nın gerçekleştirmek istediği ıslâhın yolu olarak düşündüğü ve hayatı boyunca uğrunda çaba harcadığı projesidir. Okul müfredatında belirttiği ders isimleri, derslerin işleniş şekli, dersler için yazılacak yeni kitaplar gibi hususlar istediği ıslâhın boyutlarını görme imkânı sağlaması sebebiyle oldukça önemlidir.

II. Meşrutiyet döneminde yüksek din eğitimi açısından en temel meselelerden biri yüksek din eğitiminin üniversiter bir yapı içerisinde mi yoksa medrese teşkilatı içerisinde mi konumlanacağıdır. Davet ve İrşad Okulu da "bütün ulûm ve fünûnun okutulacağı ancak İslamî ilimlere özel bir önem veren bir İslam Yüksekokulu" olarak tasarlanmıştır. Okul yüksekokul olarak tasarlanmasına rağmen modern manada bir üniversite olarak değerlendirilebilecek özellikleri haiz değildir. Bununla birlikte yapısal olarak medreselerle ve Darülfünûn'un ilk kurulma teşebbüsleriyle benzerlikler arz etmektedir. Bu manada Davet ve İrşad Okulu, yüksek din eğitimi arayışlarının medreseden üniversiteye geçiş sürecinde yaşanılan ikilemleri taşımakta ve iki farklı yapının eğitime etkisini ortaya koyabilecek bazı özellikleri yansıtmaktadır.

Davet ve İrşad Okulu'ndaki cemiyet yönetim kurulu, Nâzır, Nazır başkanlığında okul heyeti, hocalar ve hocalar arasından seçilmiş kâtipten oluşan idari teşkilat Darülfünun'un 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile belirlenen Maarif

Nezareti, Nâzır, Nâzır başkanlığında şube müdürlerinden oluşan Darülfünûn Meclisi, şubenin muallimlerinden seçilmiş bir kâtipten müteşekkil idari yapısına benzemektedir. Davet ve İrşad Okulu'nda Nazır'ın okul tüzüğünün uygulanması, eğitim ve öğretimin ikamesi, okul heyetinin kararlarının uygulanması ve okulun iç düzenlemelerinin belirlenmesinden sorumlu olması Darülfünûn Nazırı'nın sorumluklarıyla paraleldir. Bununla birlikte okul, bir cemiyete bağlı olması yönüyle idari olarak medrese teşkilatına benzemektedir. Davet ve İrşad Okulu, nizamnamesinde belirtilen öğrencilerin iaşelerinin karşılanması, öğrencilere burs verilmesi ve okulun bütçesinin cemiyete yapılan aidat, bağış, hibe ve vakfiyelerden oluşması gibi hususlarda da Darülfünûn benzeri bir yapıdan ziyade klasik dönem Osmanlı medreselerine benzemektedir. Davet ve İrşad Okulu disiplin, müfredat programına alınan yeni dersler, kademeli sene sistemi, sınıf geçme usulü gibi noktalarda – o dönemde medrese ıslahı kapsamında bu hususlarda dile getirilen önerilerle paralellik arz etse de- medrese eğitim anlayışından farklılaşmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 19. ve 20. yüzyıllarda yüksek din eğitimi anlayışında eğitimin hedefi, hoca-öğrenci ilişkisi, sınıf sistemi, ilimler tertibi gibi hususlarda meydana gelen değişimler Davet ve İrşad Okulu'nda da görülmektedir. Davet ve İrşad Okulu eğitim süresinin belirli olması, öğrencilerin Eylül, Ocak ve Haziran'da sınava tabi tutulması, öğrencinin dersi geçmesinin değil sınıfı geçmesinin temel alınması -her ne kadar II. Meşrutiyet döneminde medreselerin bu hususlarda ıslah edilmesi dile getirilmişse de- medrese sisteminden ziyade Darülfünûn sistemine benzemektedir. Davet ve İrşad Okulu'nda okutulan Sosyoloji, Psikoloji, Dinler Tarihi gibi dersler klasik dönem Osmanlı medreselerinde okutulmayan ancak Darülfünûn Ulûm-i Aliyye-i Diniyye Şubesi'nde yer alan derslerdendir.

Davet ve İrşad Okulu projesinin II. Meşrutiyet dönemi İstanbul'da din eğitimi ve öğretimi alanında yaşanan gelişmelerle etkileşim içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu etkileşim kapsamında Reşid Rıza'nın Darülfünûn Ulûm-i Şer'iyye müdürü olan İzmirli İsmail Hakkı ve Maarif Vekili Emrullah Efendi ile gerçekleştirdiği birebir görüşmelerin Davet ve İrşad Okulu programına Usul-i Tedris dersinin eklenmesi ve Darülfünûn kapsamındaki dini ilimlerin tahsilinde Arapça'nın öneminin anlaşılması hususunda Reşid Rıza'nın fikirlerinin tesiri zikredilmelidir. Ayrıca 1912 yılında Emrullah Efendi

tarafından çıkarılan Darülfünûn İnzibatına Müteallik Layiha'da geçen öğrenci disiplini ile ilgili hususlarla Davet ve İrşad Okulu Nizamnâmesi'nde bahsi geçen konulardaki şartlar arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı hakkında ileri sürülen görüşler konusunda da benzer bir etkileşim dikkat çekmektedir. Reşid Rıza dönem düşünürlerinin medreselere yönelttiği eleştirileri Ezher ulemasına yöneltmiş ve Mısır'daki dini eğitimin ıslâh edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu uğurda sadece fikirlerini ifade etmekle yetinmeyip külliye şeklinde bir İslami yüksek okul tasarlamış ve bunu uygulamaya koymuştur. Reşid Rıza kurmak istediği okulu klasik anlamda bir medrese olarak tasarlamasa da fakültelerde mutad olarak okutulan bütün ulûm ve fünûnun okutulması ile birlikte dini eğitimin verildiği ve İslami ilimlere ayrıca önem veren İslami bir külliye olarak tasavvur etmiştir. Okuldaki eğitimin amacı, yöntemi, içeriği gibi hususlar düşünüldüğünde II. Meşrutiyet döneminde yeni açılan birçok medrese ve akademik kurum ile mukayese edilebilecek bir niteliğe sahiptir. Bu duruma örnek olarak dini eğitimle ilgili çalışmalar yapmak, müftü ve müderrislerle çalışmalar yaparak vaiz, imam ve hatiplerin geliştirilmesi yönünde kararlar almak, medreselerdeki dini ilimler için kitap telif etmek gibi amaçlara sahip olan Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye ile benzer hedeflerin Davet ve İrşad Okulu müfredatında yer alması gösterilebilir. Ayrca, Konya Islâh-ı Medâris-i İlmiye Medresesi ve Medresetü'l-Vâizîn ile kuruluş amaçları, öğrenci alım şartları, ders programları, eğitimin keyfiyeti, mezuniyet sonrası öğrencilerden beklenenler gibi konularda oldukça benzer özellikler taşımaktadır.

Davet ve İrşad Okulu ile Konya Islâh-ı Medaris-i İlmiye Medresesi arasında zikrettiğimiz hususlarda arada herhangi bir doğrudan etkileşim bulunmamasına rağmen şaşırtıcı derecede bir benzerlik bulunmaktadır. İki eğitim kurumu da İslam dinini müdafaa etmeye güç yetirebilecek, asrın gerektirdiği ilimlerle de donanmış, İslam dinine yöneltilen şüpheleri bertaraf edebilecek mürşidler ve davetçiler yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Buradan hareketle dönemin siyasi, ilmi, toplumsal şartlarının bu yönde düşüncelerin oluşmasına, irşad faaliyetlerinin yoğunluğunun artması gerektiği yönündeki kanaatlerin güçlenmesine sebep olduğu söylenebilir.

Reşid Rıza İstanbul'da ismi Darü'l-İlm ve'l-İrşad olan bir yüksekokul açmak için bir yıl boyunca çaba sarfetmiş, dönemin sadrazamı, şeyhülislamları ve maarif vekili gibi birçok devlet ricali ile görüşmeler yapmış ve Babanzade Ahmed Naim, İzmirli İsmail Hakkı, Musa Kazım, Mustafa Es'ad Efendi gibi birçok düşünce adamıyla yakın ilişkiler kurmuştur. Bu çalışmaları neticesinde Cem'iyyetü'l-İlm ve'l-İrşad isminde ulemadan on iki kişiden müteşekkil bir heyetin kurucusu olduğu bir cemiyet tesis edilmiş ancak mali ve siyasi sebeplerle okul İstanbul'da uygulamaya konulamamıştır. Reşid Rıza'nın çalışmaları Medresetü'l-Vâizîn benzeri bir yüksekokul kurulması yönünde ilk teşebbüstür. Medresetü'l-Vâizîn ile Davet ve İrşad Okulu arasında kuruluş amaçları, yabancı öğrenci alımı, eğitimin ücretsiz oluşu ve öğrencilere burs verilmesi, mezun olan öğrencilerin hizmet zorunluluğu, ders programları, disiplin cezaları hususlarındaki benzerlikler dikkat çekmektedir. Bu benzerlikler Medresetü'l-Vâizîn'in Reşid Rıza'nın İstanbul'da kurmak istediği Darü'l-İlm ve'l-İrşad okulu projesinin -önemli değişiklikleri barındırmasıyla birlikte- uygulamaya konulmuş hali olduğunun iddia edilmesine imkân verecek bir özelliktedir. Bu hususta literatürde geçen Medresetü'l- Vâizîn'in kuruluşu hakkında ilk teşebbüsün Reşid Rıza'dan geldiği yönündeki değerlendirmeler doğru görünmektedir. Ancak literatürde Reşid Rıza'nın bu konudaki çalışmaları ile Davet ve İrşad Okulu arasındaki bağlantı ve süreklilik fark edilememiştir. Çalışmamızda bahsi geçen faaliyetlerin Davet ve İrşad Okulu'nun İstanbul'da uygulanması sırasında sarf edilen çalışmalar olduğu ortaya çıkmıştır.

Reşid Rıza birçok düşüncesiyle dönemin İslamcı aydınlarının fikirleriyle benzerlik taşımaktadır. Bunlara zamanın gelişmişlik ve medeniyet seviyesini yakalamak, İslam alemini içinde bulunduğu durumdan kurtarmak ve dini ilimlerin daha iyi anlaşılabilmesi için çağın şartlarına uygun ulûm ve fünûnun dini eğitim veren kurumların programlarına dahil edilmesi, ders kitaplarının içeriğinin akim tartışmalarla dolu olması sebebiyle çağın ihtiyaçlarını karşılayamadıkları ve yeni kitaplar yazılması gerektiği, ders işleme metotlarının değişmesinin lüzumu, şerh ve haşiyelerin bir faydası olmadığı yönündeki görüşleri örnek verilebilir. Diğer İslamcı düşünürler yeni kitaplar yazılması yönünde görüşler dile getirmekle beraber bu hususa dair esasları pek belirtmemişlerdir. Reşid Rıza ise tasarladığı yüksek okulun müfredatında yazılacak kitapların hangi

kaidelere göre, nasıl bir üslupla yazılması gerektiği ve hangi konuları barındıracağı gibi hususları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

Davet ve İrşad Okulu'nun İslam'ı müdafaa etmek, İslam dünyasını Batı sömürgesinden ve misyonerlik faaliyetlerinden kurtarmak, İslam toplumunu taklit ve hurafelerden arındırmak gibi amaçları gerçekleştirmek için kurulduğu dikkate alındığında okulun, dönemin İslamcı düşünürleri tarafından niçin takdirle karşılandığı daha anlaşılır olmaktadır. Nitekim İslamcılar ülke genelindeki misyonerlik çalışmalarına karşı gelebilmenin yolunun İslam hakkında ortaya atılan şüphe ve eleştirilere cevap verebilecek ilim sahibi nitelikli kişilerin yetiştirilmesinden geçtiğini ifade etmişlerdir. Reşid Rıza yaşadığı coğrafya itibariyle misyonerlik faaliyetlerinin etkilerini daha yakından müşahede etmiş ve bu konuya ayrı bir önem vermiştir. Müslüman halka vaaz verecek olan vaizlerin de bu eleştiri ve şüphelere cevap verebilecek bir eğitimle donatılmasını istemiş ve bununla Müslüman halkı bilinçlendirmeyi amaçlamıştır. Bunun yanı sıra hem misyonerlerle mücadele edecek hem de gayri müslim coğrafyalarda İslam'ı hakikatiyle anlatabilecek davetçilerin yetiştirilmesine özel bir önem atfetmiştir. Davet ve İrşad Okulu'nda Mürşidîn kısmında gayri müslimlerden ve inkarcılardan İslam dinine yöneltilen eleştiri ve şüphelerin daha yüzeysel bir şekilde işlenerek genel cevaplar verilmesini tavsiye ederken Duat kısmı için bu konuların bütün ayrıntılarıyla işlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu husus Reşid Rıza'yı İslamcı düşünürlerden kısmen ayırıcı bir özelliktedir. Nitekim Reşid Rıza sadece savunmada kalarak İslam'ın müdafaasının yapılmasını istememiş, farklı coğrafyalara davetçiler göndererek İslam'a davet edilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Reşid Rıza'nın bu konuyu gündemde tutmasında misyoner faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir bölgede yaşamasının ve bu faaliyetlere maruz kalan farklı coğrafyalardaki Müslümanlarla iletişim halinde olmasının etkisi vardır. Bu manada dönem İslamcılarının misyonerlerle mücadelesi daha çok fikri bir zeminde vücut bulmuşken Reşid Rıza ilmi mücadelenin yanı sıra fiili olarak da onlarla mücadele edilmesi noktası üzerinde durmuştur.

Davet ve İrşad Okulu dört yıl gibi çok kısıtlı bir süre yürürlükte kalmasına rağmen Reşid Rıza'nın bu okul için sarf ettiği gayreti ve azmi neticesinde birçok bilgi ve tecrübelerle donanmış bir öğrenci grubunun yetişmesine yol açmıştır. Bu okulda yetişen

öğrenciler arasında Filistin müftüsü ve siyasi lideri olan es-Seyyid Emin el-Hüseyni, Suud kralının uzun bir müddet siyasi müsteşarlığını yapmış olan eş-Şeyh Yusuf Yasin, Hintli bir gazeteci olup birçok telif eseri olan eş-Şeyh Abdurrezzak el-Melih, Mısır ulemasından Abdüssemi' el-Batal ve Mekke imamlarından Muhammed Abdurrezzak Hamza, Mekke-i Mükerreme'de hatib olan ve Darü'l Hadis okulunun kurucu eş-Şeyh Abdüzzahir Ebu's-Semih, Endonezya'lı Muhammed Besyunî, Cezair Cem'iyyetü'l-Ulemai'l-Müslimîn'in kurucularından Muhammed Beşir İbrahimî, Ensârü's- sünne el-Muhammediyye'nin kurucusu eş-Şeyh Muhammed Hâmid gibi önemli simalar bulunmaktadır. Okuldan mezun olan Arap asıllı öğrencilerde Selefîlik düşüncesinin yerleştiği, bidat ve hurafelerle mücadele etme konusuna önem verildiği ve halkı irşad hususunda çaba harcandığı dikkat çekmektedir. Okuldan mezun olan özellikle Uzakdoğu asıllı öğrenciler ise bu okulda geliştirdikleri Arapça yeterlilikleri vasıtasıyla Reşid Rıza'nın eserlerini ve yazılarını tercüme ederek ve okulun kuruluş gayesi olan vaaz ve irşadlar yoluyla Reşid Rıza'nın düşüncelerini farklı coğrafyalarda yaymışlardır. Okul öğrencilerinin irşada önem vermesi, gittikleri ülkelerde yeni okullar açmaları okulun çok kısa süre yürürlükte kalmasına rağmen en temel amaçlarını başarılı bir şekilde gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Reşid Rıza'nın eğitim ve dinî eğitime dair kaleme aldığı yazıları, Davet ve İrşad Okulu'nun Ezher'e etkisi, Davet ve İrşad Okulu'nda yetişerek Reşid Rıza'nın fikirlerini ve okulda kazandıkları bakış açısını dünyanın farklı bölgelerinde yayan öğrencilerin faaliyetleri gibi konular bu alana ilgi duyan araştırmacılar tarafından çalışılmayı bekleyen konulardandır.

KAYNAKÇA

A.N. «Alem-i İslam'da Beşair-i İntibah.» *Sırat-ı Müstakim* 7.172 (21 Aralık 1911): 258.

Akman, Zekeriya. «"Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri".» *İslami Araştırmalar Dergisi* 20.1 (2007): 85-94.

—. *Osmanlı Devleti'nin Üst Döneminde Bir Kurul: Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye*. Ankara: DİB Yayınları, 2009.

—. «Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Darü'l Hikmeti'l-İslamiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri.» *İslam Araştırmaları Dergisi* 20.1 (2007): 85-94.

Aktaran, Neslihan. «Muhammed Abduh'un Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri.» İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 2015.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: AÜEBF Yayınları, 1989.

«Alem-i İslam'a Bir Tebşir: Medâris-i İslamiye'de Bir Hatve-i Tekamül.» *Sırat-ı Müstakim* 3.76 (17 Şubat 1910): 381-382.

Altıntaş, Ramazan. «Batılılaşmış Bir Doğulu: Kılıçzade Hakkı ve Projesi.» *Eskiyeni Dergisi* 8 (2008): 93-102.

Arslan, Ali. «Darülfünûn İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912).» *Değerler Eğitimi Dergisi* V.13 (2007): 9-36.

Arslan, Şekib. *es-Seyyid Reşid Rıza ev iha erbaine sene*. Dımeşk: Matbaatü İbn Zeydun, 1356.

Asım, Abdurrahman. «Muhammed Reşid Rıza Nazıru Dari'd-Daveti ve'l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 35.9 (tarih yok): 707-.

Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah, 1983.

Aydın, Mahir. «Hüseyin Hilmi Paşa.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA,* XVIII, 1998, 550-551.

Aydın, Muhammed Şevki. «Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine.» *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1987): 321-336.

Aydın, Mustafa. «Muhammed Reşid Rıza Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdid ve Islâh Anlayışı.» *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11.58 (2018): 845-858.

Aytaç, Kemal. *Çağdaş Eğitim Akımları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1976.

Baltacı, Cahit. *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Belgesi, Arşiv. «BOA.» *MV*. 143/38.

Gökalp, Ziya. *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı:1894-1909, XLIII "Medreseler"*. (der. Şevket Beysanoğlu) İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1956.

Bilgili, İsmail. «Osmanlı Son Dönemi, Nitelikli Din Adamı Yetiştirme Projesinin Bir Örneği Olarak "Konya Islâh-ı Medâris-i İslamiye" Medresesi",.» *Dini Araştırmalar ve Kültürel Barış Sempozyumu*. Konya: Türkiye İmam Hatipler Vakfı Yayınları, 2016. 65-91.

Bilici, Faruk. «Renan Ernest.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA,* XXXIV, 2007, 567-571.

Boyacıoğlu, Ramazan. «Beyanu'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese.» *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1998): 51-92.

Bulut, Ekrem. «Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler.» *(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ABD, 2011.

«Cemaatü'd-Daveti ve'l-İrşad Nizamnâmesinden Mabad.» *Beyanu'l-Hak* 5.111 (22 MAyıs 1911).

Çelik, İsmail. «Türk Eğitim Düşüncesinde Elit Eğitim Akımı.» (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri ABD Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalı, 2011.

Çeliktaş, Hasan Sabri. «Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. Ve XX. Yüzyıllarda.» (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*). İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bİlimleri ABD, 2017.

Demirtaş, Sümeyye. «II. Meşrutiyet Dönemi Süreli Yayınlarında Öğretim İlke, Yöntem ve Teknikleri (Tedrisat Mecmuası Örneği).» *(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 2016.

Dernika, Muhammed Ahmed. *es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza Islâhatuhu'l-İctima'ıyye ve'd-Diniyye*. Trablus: Darü'l-İman, 1986.

«Ders Vekaleti Celilesinin Faaliyeti: Medresetü'l-Mütehassisin Nizamnâmesi.» *Sebilü'r-Reşad* 12.287 (12 Mart 1914): 11.

Doğan, Recai. «II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi.» (*Basılmamış Doktora Tezi*). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi, 1996.

—. *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*. Ankara: Bizimbüro Basımevi, 1999.

—. «Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik.» *Diyanet İlmi Dergi* 35.1 (1999): 171-206.

Efendizade, Hafız Eşref. *Medâris-i İslâmiyye Islâhat Programı*. İStanbul: Hürriyet Matbaası, 1329.

el-Arid, Velid. «Emîn el-Hüseynî.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA,* XI, 1995, 116-117.

el-Batal, Abdüssemi. «Fakidü'l-İslam es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza.» *Mecelletü'l-Menar* 35.3 (tarih yok): 197.

el-İdrisi, Alimcan. «Islâh-ı Medâris.» *Sırat-ı Müstakim* 5.123 (12 Ocak 1911): 310-311.

—. «Islâh-ı Medâris Hakkında- 2.» *Sırat-ı Müstakim* (12 Ocak 1912): 310.

el-Merakeşi, Muhammed Salih. *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar*. Tunus: ed-Darü't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1985.

—. *Tefkiru Muhammed Reşid Rıza min Hilali Mecelleti'l-Menar(1898-1935)*. Tunus: Darü't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1985.

el-Molla, Ahmed Salahuddin. *Cüzuru'l-Asliyyeti'l-İslamiyye fi Mısrı'l-Muasıra Reşid Rıza ve Mecelletü'l-Menar(1898-1935)*. Kahire: Mısr el-Arabiyyetü li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2013.

Er, Hamit. *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhülafe Medreseleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.

Ergün, Mustafa. «Emrullah Efendi'nin Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları.» *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (1982): 7-36.

—. *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri(1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.

Ertan, Veli. «Meşihat Makamına Bağlı Darü'l Hikmeti'l İslamiye'nin Teşkili.» *Diyanet Dergisi* (1991): 309-319.

eş-Şevabike, Ahmed Fehd Berekat. *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*. Amman: Daru Amman, 1989.

Fortna, Benjamin. *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. İstanbul: İletişim, 2005.

Fuad, Ömer. «Medreseler.» *Sebilür'r-Reşad* 10.252 (27 Haziran 1329): 252.

Furat, Ayşe Zişan. «Darülfünûndaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi.» *Darülfünûn İlahiyat Sempozyumu*. İstanbul: Zeytinburnu belediyesi Yayınları, 2010.

Genç, Mustafa. «Muhammed Abdürrezzâk Hamza.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA,* ek-II, 2016, 294-295.

Göksoy, İsmail Hakkı. «Muhammed Besyûnî.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA,* XXX, 2005, 513-514.

Güldöşüren, Arzu. «Bilinmeyen Bir Medrese Islâhatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Risalesi.» *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16.31 (tarih yok): 201-220.

—. «İki Farklı Merkez İki Farklı Nizamnâme: 1914 Islâh-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi.» *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018. 585-620.

Gündüz, Mustafa. *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*. Ankara: Lotus, 2007.

—. *Maariften Eğitime Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*. Ankara: Doğu Batı, 2016.

—. *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası, Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus, 2010.

Güneş, Melek Yıldız. «Darülfünûn'da Ahlak Dersleri Programlar- Ders Notları- Hocalar.» *(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 2015.

Güven, İsmail. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Naturel Yayıncılık, 2010.

Hakkı, Kılçzade. «Pek Uyanık Bir Uyku.» *İçtihad* 57 (7 Mart 1328): 1261-1264.

—.«Pek Uyanık Bir Uyku.» *İçtihad* 55 (21 Şubat 1328): 1226-1228.

Hanioğlu, M. Şükrü. «Meşrutiyet.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA*, XXIX, 2004, 388-393.

Hilmi, Gürünlü. «Islâhat-I Medâris Hakkında Bir Mütalaa.» *Sırat-ı Müstakim* 3.65 (2 Aralık 1909): 200-205.

Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. trc. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz. 3.baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. «Darülfünûn: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamit Dönemine Kadar Gelişmesi.» *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri (ayrı Basım)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi basımevi, 1994. 173-190.

—. *Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı I*. İstanbul: IRCICA, 2010.

«İslam'da Harekat-ı İlmiyye: ed-Davetü ve'l-İrşad"da Usul-i Tedris.» *Sırat-ı Müstakim* 7.180 (15 Şubat 1912): 385.

Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasi Görüşleri I-Hilafet ve Meşrutiyet*. İstanbul: Dergah, 2001.

—. «Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde "Ulûm, Fünun" ve "Sanat" Kavramlarının Algılanışı.» *Kutadgu Bilig* (2002): 249-278.

—. *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*. İstanbul: Dergah, 2017.

—. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi- Metinler/ Kişiler*. Cilt II. İstanbul: Dergah, 2011.

—. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler-Kişiler*. Cilt I. İstanbul: Dergah, 2011.

Kavak, Özgür. «Dünyevi Bir Fıkıh İnşasına Doğru: Reşid Rıza'nın Fıkıh Usulü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi.» *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2009): 35-72.

—. *Modern İslam Hukuk Düşüncesi -Reşid Rıza Örneği-*. İstanbul: Klasik, 2011.

Kavak, Özgür. «Muhammed Reşid Rıza el-Hüseyni.» Çetinkaya, Bayram Ali. *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*. İstanbul, 2015. 399-446.

Kavak, Özgür. «Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri.» Rıza, Reşid. *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*. İstanbul: Klasik, 2007. 1-68.

Kayalı, Kurtuluş. *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Kazanlı, Halim Sabit. «Islâh-ı Medâris Münasebetiyle.» *Sırat-ı Müstakim* (19 Ocak 1911): 336.

Kazım, Musa. «Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacat-ı Asra Göre Islâh ve Telifi Beynel Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi Medreselerde Tedrisatın Islâhı.» *Sırat-ı Müstakim* (19 Ağustos 1909): 404-405.

—. «Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacat-ı Asra Göre Islâh ve Telifi Beynel Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi Medreselerde Tedrisatın Islâhı [2].» *Sırat-ı Müstakim* 3.53 (27 Ağustos 1909): 6.

—. «Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacât-ı Asra Göre Islâh ve Telifi, Beyne'l Müslimîn Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın Islâhı [3.» *Sırat-ı Müstakim* 3.54 (16 Eylül 1909): 22-23.

Keskioğlu, Osman. «Cemaleddin Efgani.» *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962): 91-102.

Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1974.

Kodaman, Bayram. *II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Kuran, Aptullah. «The Medrese and the University.» *Turkish Review* 1.4 (1986).

Kurşun, Zekeriya. «İbrahim Hakkı Paşa.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA*, XXI, 2000, 311-314.

Kütükoğlu, Mübahat S. «Darul- Hilafeti'l- Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri.» *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (1978): 1-211.

Laoust, Henri. *Le califat dans la doctrine de Rasid Rida: Traduction annotee d'al-hilafa aw al-imama al-uzma(Le califat ou l'imama supreme)*. Beyrut, 1938.

Makdisi, George. *The Rise of Colleges: İnstitutions of Learning in Islam and the West*. London: Edinburgh University Press, 1981.

Maşalı, Mehmet Emin. «Yakın Dönem Tefsir Geleneğinde Makasıd Merkezli Yaklaşım(Reşid Rıza ve İbn Aşur Örneği).» *Makasıdi Tefsir Kur'an-ı Kerim'i Amaç ve Hikmet Eksenli Anlamak*. İstanbul: Kuramer, 2018. 261-278.

Mertoğlu, Mehmet Suat. *Reşid Rıza'nın Kur'an Yorumu*. İstanbul: Klasik, 2011.

Mertoğlu, Suat. «Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı: (Sırat-ı Müstakim/Sebilü'r-Reşad Dergisi Örneği: 1908-1914).» *Marmara Üniversitesi SBE*. Basılmamış Doktora Tezi, 2001.

«Mısır'da Münteşir el-Menar Risalesinin Sahibi Şeyh Reşid Rıza Efendinin Delaletiyle Teşkil Etmiş Olan "Camaatü'd-Daveti ve'l-İrşad" Ünvanlı Cemiyetin Nizamnâme-i Esasisinin Suret-i Mütercemesidir.» *Beyanu'l-Hak* 5.109 (7 Mayıs 1911): 2019-2020.

Mutabbakânî, Mâzin Salâh. «İbrahimî, Muhammed Beşir.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA,* XXI, 2000, 361-362.

Okay, M. Orhan. «Mehmed Akif Ersoy.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA*, XXVIII, 2003, 432-439.

Osmanoğlu, Ahmet Emin. «Modern Mısır Eğitim Sisteminin Temelleri.» *Journal of History Studies* 6.1 (2014): 124-136.

Öcal, Mustafa. «Darü'l Fünûn İlahiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri.» *Darülfünûn İlahiyat Sempozyumu*. İStanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2010. 183-205.

—. «Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islâhatları Üzerine Bir Değerlendirme.» *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum*. Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013. 188-250.

—. «Türkiye’de Din Eğitimi Tarihi Literatürü.» *Talid* 6.12 (2008): 399-430

Özel, Ahmet. «Fıkî, Muhammed Hâmid.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA,* ek-I, 2016, 454-456.

Özervarlı, M. Said, «Reşid Rıza.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA*, XXXV, 2008, 14-18.

Öztürk, Mustafa. «Neo-Selefilik ve Kur'an- Reşid Rıza'nın Kur'an ve Yorum Anlayışı Üzerine-.» *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2004): 77-106.

Polat, Ayşe. «Dar’ul Hikmeti’l- İslamiye Bünyesinde Kurulan Bir Mütareke Medresesi: Medresetu’l- İrşad.» *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum*. Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013. 277-296.

«Reşid Rıza Efendi'nin Nutkuna Dair.» *Beyanu'l-Hak* 4.80 (11 Ekim 1910): 1542-1544.

Rıza, Reşid. «Babü’l-Ahbar ve’l-Ara: Cemiyyetü’l-İlm ve’l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 13.6 (7 Temmuz 1910): 465-468.

—. «Babü’l-ahbar ve’l-Ara: Davetü’l-İslam fi’l-Yaban.» *Mecelletü'l-Menar* 9.1 (24 Şubat 1906): 75-.78

—. «Babü’l-Mürasele ve’l-Münazara: İntişarü İlmü’s-Sünne ve Medreseti’d-Daveti ve’l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 22.8 (31 October 1921): 786-788.

—. «Babü’t-Terbiyeti ve’t-Ta’lim: Islâhu't-Talimi'd-Dini fi'l-Asitane.» *Mecelletü'l-Menar* 11.11 (23 December 1908): 873-874.

—. «Babü’t-Terbiyeti ve’t-Ta’lim: et-Talimü’d-Dini.» *Mecelletü'l-Menar* 10.2 (13 April 1907): 123-128.

—. «Cem‘iyyetü’l-İlmiyye fi’l-Asitane.» *Mecelletü'l-Menar* 13.10 (2 November 1910): 753-760.

—. «Cemaatü’d-Daveti ve’l-İrşad: el-Emir Muhammed Ali Reisü’l-şeref li’l-cemaa.» *Mecelletü'l-Menar* 14.3 (30 Mart 1911): 191-192.

—. «Cemi‘yyetü’d-Daveti ve’l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 14.1 (1911): 35-37.

—. «Cümudu Ulemai’l-Müslimin fi’t-Türk.» *Mecelletü'l-Menar* 32.2 (Mart 1932): 229.

—. «el-Cem'iyyetü'l-İlmiyye fi'l-Asitane.» *Mecelletü'l-Menar* 13.10 (2 November 1910): 753-760.

—. «el-Ezher ve Duatü'n-Nasraniyye.» *Mecelletü'l-Menar* 16.11 (30 October 1913): 878-879.

—. «Fatihatü’l-Mücelledi’l-Evvel mine’l-Menar.» *Mecelletü'l-Menar* 1.1 (1989).

—. «Hacetüna ila Islâhı't-Terbiye ve't-Ta'lim.» *Mecelletü'l-Menar* 15.5 (17 Mayıs 1912): 336-341.

—. «Hitabu Sahibi’l-Menar fi Talebeti’l-Külliyyeti’l-Emrikiyye fi Beyrut.» *Mecelletü'l-Menar* 12.1 (21 February 1909): 17-18.

—. «Hutbetü'l-Müellif fi Cem'iyyeti'l-İttihad fi Trablusşam.» *Mecelletü'l-Menar* 11.11 (23 December 1908): 860-872.

—. «el-Hutbetü’l-Ula min Hitabina’l-İslamiyye fi’d-Diyari’s-Suriya.» *Mecelletü'l-Menar* 11.9 (25 October 1908): 641-646.

—. «İftitahu Medreseti’d-Daveti ve’l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 15.3 (19 Maris 1912): 226- 227.

—. «İla Ulemai’l-İslam.» *Mecelletü'l-Menar* 13.10 (2 November 1910): 761-765.

—. «el-Kasaidü ve’l-Makatı‘u’lleti enşedeha’t-Tullab ala mesamıı‘ Mevlana’l-Emir.» *Mecelletü'l-Menar* 17.6 (tarih yok): 469-471.

—. «Kelimetü’d-Dua ve’ş-Şükr.» *Mecelletü'l-Menar* 17.6 (tarih yok): 466-468.

—. «Kelimetü’s-Seyyid Cemaleddin fi Ulemai’t-Türk.» *Mecelletü'l-Menar* 32.3 (1932): 229-230.

—. «Kitab min Tilmizeyni min Telamiz'l-Medreseti binassihi.» *Mecelletü'l-Menar* 22.8 (1921): 788-790.

—. «el-Kütübü'l-Arabiyye ve'l-Islâh.» *Mecelletü'l-Menar* 3.3 (22 Maris 1900): 50-53.

—. «Ma La-Budde Minhu: et-Terbiyetü ve't-Talim.» *Mecelletü'l-Menar* 1.30 (1989).

—. «Ma La-Budde Minhu: Ulumu'd-Din ve'd-Dünya.» *Mecelletü'l-Menar* 1.30 (1989): 567-574.

—. «Mebhasü't-Talimi'd-Dini.» *Mecelletü'l-Menar* 8.19 (28 November 1905): 747-753.

—. «Medeniyyetü'l-Arab.» *Mecelletü'l-Menar* 5.24 (15 Maris 1903): 930-939.

—. «el-Medresetü'l-Arabiyye.» 13.6 (7 Temmuz 1910).

—. «Medresetü Dari'd-Daveti ve'l-İrşad.» *Meceleltü'l-Menar* 18.4 (14 Mayıs 1915): 313.

—. «el-Medresetü'l-Külliyyetü'l-Emrikaniyye fi Beyrut.» *Meceleltü'l-Menar* 6.14 (17 October 1903): 566.

—. «Meşrutiyet İstanbul'una Seyahat ve Darü'l-İlm ve'l-İrşad Projesi.» *İstanbul Araştırmaları* (1998): 163-187.

—. «Muhaveretün fi Islâhı't-Ta'lim bi'l-Ezher.» *Mecelletü'l-Menar* 1.42 (1990): 822.

—. «el-Müslimun fi Medârisi'l-Cem'iyyati'l-Nasraniyye.» *Mecelletü'l-Menar* 12.1 (21 Şubat 1909): 18-26.

—. «Nizamu'l-Esasi li Cemaati'd-Daveti ve'l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 14.2 (1 Mart 1911): 114-120.

—. «Nizamu Medreseti Dari'd-Daveti ve'l-İrşad» *Mecelletü'l-Menar* 14.10. 785.

—«Nüfuzu Ulemai'l-Asitane min Cem'iyyeti'l-İttihad ve't-Terakki.» *Mecelletü'l-Menar* 16.2 (3 Maris 193): 135.

—. «Rıhletü haze'l-amm ile'l-Kustantıniyye (1)".» *Mecelletü'l-Menar* 12.12 (11 January 1910): 956-959.

—. «Rıhletü Sahibi'l- Menar ile'l- Kustantıniyye, (2.» *Mecelletü'l-Menar* 13.2 (11 Maris 1910): 145-150.

—. «Rıhletü Sahibi'l- Menar ile'l-Kustantıniyye (2).» *Mecelletü'l-Menar* 13.2 (11 Maris 1910): 145-150.

—. «Rıhletü'l Kustantiniyye, (ev ikametü amm fi Asımeti'l-İslam).» *Mecelletü'l Menar* 13.10 (2 November 1910): 748-752.

—. «Seyahatü Sahibi'l-Menar fi Suriya.» *Mecelletü'l-Menar* 11.9 (25 October 1908): 707-.

—. «eş-Şeyh Kasım İbrahim fi Dari'd-Daveti ve'l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 16.5 (1913): 400.

—. «Tarihu Meşruu'd-Daveti ve'l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 14.1 (1911): 37-66.

—. «Tasnif Kütübi fi'l-Kelam Mülaemeten li Haceti'l-Asr Tevhidi'l Mezahibi'l İslamiyye Islâhu Nizami't-Talimi fi'l-Medârisi'd-Diniyye.» *Mecelletü'l-Menar* 13.6 (tarih yok): 50-59.

—. «et-Tecdid ve't-teceddüd ve'l-müceddidun (III).» *Mecelletü'l-Menar* (3 Maris 1932): 228-229.

—. «Teşrifü'l-Hidiv dari'd-Daveti ve'l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 17.6 (tarih yok): 461-464.

—. «el-Ulûm ve'l-Fünun elleti tüdresü fi dari'd-daveti ve'l-İrşad.» *Mecelletü'l-Menar* 14.11 (21 November 1911): 801-820.

—. «Vazaifu Ulemai'd-Din.» *Mecelletü'l-Menar* 4.12 (tarih yok): 445-.

Rıza, Reşid. «Hilafet yahut İmamet-i Uzma.» *Hilafet Risaleleri*. İsmail Kara. İstanbul: Dergah, 2005. 367-530.

—. *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*. Çev. Özgür Kavak. İstanbul: Klasik, 2007.

—. *el-Menar ve'l-Ezher*. Kahire: Matbaatü'l-Menar, 1353.

—. *Menar Tefsiri- Tefsiru'l-Kur'an'il-Hakim Tefsiru'l-Menar*. Mehmet Erdoğan. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.

—. *Muhammedî Vahiy*. Çev. Salih Özer. Ankara, 1991.

—. *Tarihu Üstazi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*. Cilt I. Kahire: Matbaatü'l-Menar, 1931.

Sabit, Kazanlı Halim. «Ezherliler ve Bizim Talebe-i Ulûm.» *Sırat-ı müstakim* (22 Temmuz 1909): 312-315.

Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

—. «Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülahazalar.» *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongre Tebliğleri*. İstanbul: IRCICA, 2001. 23-39.

—. «Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi.» *İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (1999): 23-39.

Selman, Muhammed Abdullah. *Reşid Rıza ve Da'vetü'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhab*. Kuveyt: Mektebetü'l-Mualla, 1998.

Siler, Abdurrahman. «Türk Yükseköğretiminde Darülfünûn (1863-1933).» *(Basılmamış Doktora Tezi)*. Ankara: Hacettepe üniversitesi SBE, 1992.

«Şuun: Mısır'da Da'vet ve İrşad Medresesi.» *Sırat-ı Müstakim* (8 Haziran 1911): 223.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri*. İstanbul: Yedigün Matbaası, 1960.

Türkmen, Zekeriya. «Mahmud Şevket Paşa.» *TDV İslam Ansiklopedisi DİA*, XXVII, 2003, 384-386.

Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* . Ankara: M.E.B. Yayınları, 1964.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Yazıcı, Nesimi. «Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler.» *Diyanet İlmi Dergisi* (1991): 105-.

Yıldız, Hasan. «II. Meşrutiyet Döneminde Akim Kalmış Bir Eğitim Projesi: Medrese-i Aşair.» Belleten LXXXIII.296 (2019): 289-308.

Yılmaz, Harun. «"Osmanlı Son Döneminde Medreselerin Islâhı ve Panislamizm Tartışmaları Bağlamında Bir Medrese: Kudüs Selahaddini Eyyubi Külliye-i İslamiyyesi ve Külliye Talimatnamesi.» *Marmara Üniversietsi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2016): 79-113.

Zaid, Ahmed. «Islâh-ı Medâris Bugün Ne Surette Kabil Olabilir.» *Sırat-ı Müstakim* 5.128 (16 Şubat 1911): 390-392.

Zat, Müntesibin-i İlmiyyeden Bir. «Alem-i İslam'a Bir Tebşir: Medâris-i İslamiye'de Bir Hatve-i Tekamül.» *Beyanu'l-Hak* 1.13 (tarih yok): 276-277.

Zengin, Zeki Salih. «II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlılarda Medreselerin Islâhı Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları).» *Diyanet İlmi Dergi* 34.2 (1998): 46-69.

—. «II. Meşrutiyet Döneminde Islâhat Çalışmaları Çevresinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı.» *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (1998): 431-449.

—. «II. Meşrutiyet Döneminde Kudüs ve Medine'de İki Eğitim Kurumu: Medrese-i Külliye ve Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi» *Belleten* LXXXI.291 (2017): 589-624.

—. *II. Meşrutüyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ BAsım Yayım Pazarlama A.Ş., 2002.

—. «Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi.» *AÜİFD* (2002): 280-.

—. *Medreseden Darülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

—. «Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme.» *Vakıflar Dergisi* (1997): 400-409.

—. «Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları.» *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (2016): 33-61.

EKLER

Ek 1: Encümen-i İlm ve el-İrşad Cemiyet-i Hayriyyesi Nizamnâmesinin Tasdikiyle Meşihat'a Bağlı Küşad Olunacak Mektebin Masraflarının Suret-i Tesviyesi.

BOA., *MV.*, 143:38.

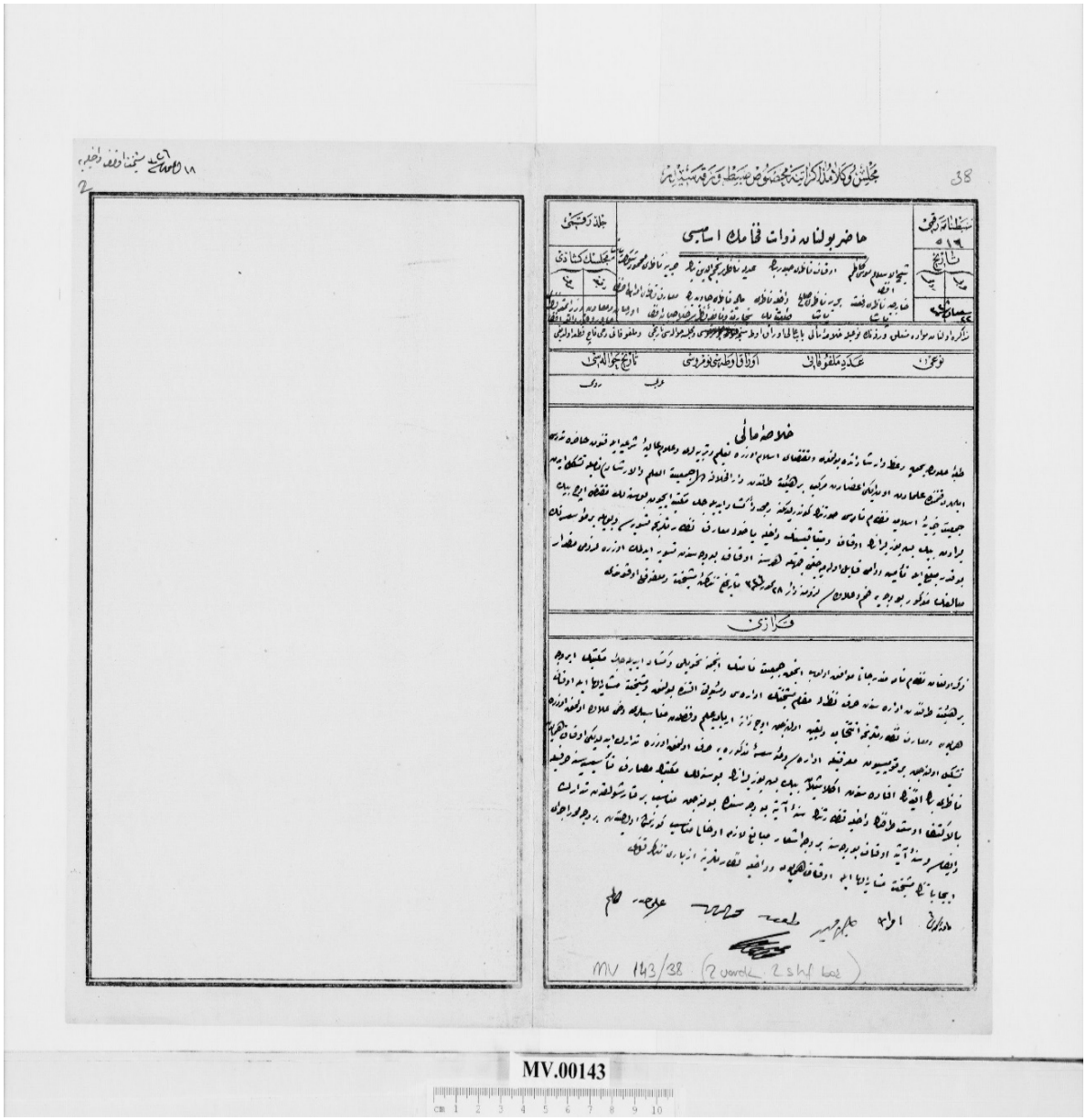

Ek 2: Davet ve İrşad Okulu Nizamnâmesi

Davet ve İrşad Okulunun Nizamnâmesi

Cuma Suresi 2. Ayet

Bakara Suresi 151. Ayet

Okulun Özellikleri

Birinci Madde: Davet ve İrşad Okulu fakültelerde mutad olarak okutulan bütün ulûm ve fünûnun okutulmasıyla beraber dini eğitimin verildiği ve İslami ilimlere özel bir önem veren İslam Yüksekokuludur. Farklı bölümleri aşamalı olarak düzenlenecektir. Bu yüksekokul İslam'a davet ile meşgul olacak 'davetçiler' ve Müslümanlara vaaz ve ders vermek suretiyle yol gösterecek "mürşidler" yetiştirmeye mahsus bir yüksek bölüm ile başlayacaktır. Yüksekokulun temel amacı da budur.

İkinci Madde: Bu okul, ed-Davetü ve'l-İrşad Cem'iyeti'ne tabiidir. Okulun, cemiyetin yönetim kurulu tarafından tesis edilecek olan bir 'Okul Hey'eti' ve bu yönetim kurulu üyelerinden bir nâzırı bulunacaktır. (Bu madde cemiyet Yönetim Kurulu Tüzüğü'nün yedinci maddesine tevfikan vaz olunmuştur.)

Üçüncü Madde: Okulda görevli olacak hocalar ve memurlar okul heyetinin talebi üzerine yönetim kurulu tarafından tayin edilecektir.

Dördüncü madde: Bu okulun öğretim dili Arapça olup Avrupa dillerinden bir tanesi de zorunlu olarak öğrenilecektir. Ayrıca Doğu ve Batı dillerinden birkaç dilin eğitiminin yapılması da mümkündür. Özellikle "Türkçe, Farsça, Urduca, Malayca" gibi İslam coğrafyalarına ait dillerin eğitimi de mümkün olup bunun yönetim kurulunun okul heyeti ile istişaresi sonucu karar verilmiş olması gerekir. Yönetim kurulu bu nizamnâme maddelerinde bahsi geçmeyen bazı ulûm ve fünûnun veya başka dillerin öğretilmesine kendi kendine veya okul heyetinin talebi üzerine karar verebilir.

Beşinci Madde: "Duât ve Mürşidîn" kısımlarında okutulacak dersler (ilimler) ve bu derslerin işlenme tarzları bu nizamnameye mülhak bir fasılda beyan edilecektir.

Altıncı madde: Ders programları okul heyetince belirlenir ve nihai karar yönetim kurulu tarafından verilir.

Yedinci madde: Okul kuruluşunda yüksek bölüm iki sınıf olarak açılacaktır:

1- "Mürşidîn" sınıfı ki bu sınıfın eğitim süresi üç yıldır.

2- "Duât" sınıfı ki bu sınıfın öğrencileri "Mürşidîn" kısmından mezun olan öğrencilerden seçilir ve bu sınıfın öğretim süresi de üç yıldır. Bu suretle toplam eğitim süresi ilk hazırlık yılı dışında altı yıldır.

Sekizinci madde: Yüksekokulun, öğrencileri ilk seneye girişe hazırlayacak bir 'hazırlık senesi' bulunacaktır. Okulun bu hazırlık senesinde öğrencilere kendilerinden beklenen şartlar hususunda müsamahakâr davranması gerekir.

Dokuzuncu madde: Duât sınıfında da Mürşidîn sınıfında da eğitim öğretim ücretsizdir. Yüksekokul yatılı kalan öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarını temin ettiği gibi ihtiyaç, çalışkanlık veya güzel ahlak durumuna göre öğrencilere burs verebilir. Yatılı kalmayan öğrencilerin günlük ihtiyaçları okul tarafından karşılanmaz.

Onuncu Madde: Bir senedeki eğitim süresi dokuz aydır.

On Birinci Madde: Okul derslerini yaz aylarında tatil eder. Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı eğitim öğretim zamanına denk gelirse birer hafta okul tatil edilir.

On İkinci Madde: Yatılı öğrenciler tatil süresince okulda kalmak veya memleketlerine gidip ailelerini ziyaret etmek konusunda muhayyerdirler. Okulda kalacak olanların okulun kendilerini sorumlu tutacağı egzersiz, Kur'an çalışması, mütalaa ve yazı yazma ile meşgul olması gerekmektedir.

On Üçüncü Madde: Okula hoca, öğrenci veya başka herhangi bir hizmet için yapılan başvurular nazıra sunulur. Nazır bu konuyla alakalı olarak okul heyetine müracaat eder.

On Dördüncü Madde: Okulun bir doktoru, bir güvenlik görevlisi, bir kâtibi ve okulda mevcut olan eşyaların korunması ve gerekli malzemelerin satın alınıp öğrencilere

dağıtılmasıyla görevli bir işçisi olmalıdır. Bunlardan her birinin ihtiyaca binaen yardımcısı da olabilir.

On Beşinci Madde: Okulda aşağıda belirtilen defter çeşitleri bulunacaktır:

1- Okul heyetinin karar ve toplantı tutanak defteri

2- Okulda yatılı kalan öğrencilerin isimlerinin ve okul içerisindeki hallerini havi defter

3- Yatılı olmayan öğrencilerin isimlerini ve okuldaki hallerini barındıran defter

4- Sağlık durumları hakkında defter

5- Okulda çıkarılan muherrerâta mahsus kopya defteri

6- Gelen ve giden mektupların (yazışmaların) tarihini, ismini, gönderenin ve gönderilenin isimlerini ve yazışmaların konularını ihtiva eden defter.

7- Eğitimle ilgili alet edavât defteri

8- Levâzım defteri

9- Okula ait bağış ve hibe defteri

10- Hocaların isimlerini ve devam ve adem-i devam durumunu gösteren defteri

11- Görevlilerin devam ve adem-i devam defterleri

12- Hocaların ve görevli diğer kişilerin maaş defteri.

13- Genel giderler (masraflar) defteri

14- Okul kütüphanesinde gerek hediye gerek satın alınarak mevcut bulunan kitapları gösteren kütüphane defteri

15- Şehâdât defteri ki bu defter okulu yazı göndermek suretiyle ziyaret edecek nüfuz sahibi önemli kimselerin (ehlü'l fazl ve'l mekane) beyanlarını içerir.

Okul Öğrencilerinin Taşıması Gereken Şartlar ve Mürşidîn ve Duat Kısımlarının Adab-ı Mahsusası

On Altıncı Madde: Yatılı öğrencilerin kabul şartları aşağıda belirtildiği şekildedir:

1- Öğrenci sağlık kontrolünden geçmeli ve beden ve ruh sağlığının yerinde olması, bir hastalığının bulunmaması ve tahsile (eğitime) güç yetirebilir olması gerekmektedir.

2-Okulun o öğrencinin iyi bir özgeçmişi olduğu ve güzel ahlaka sahip olup kendisinde dine ve şerefe halel getirecek hiçbir durumun olmadığı konusunda öğrenciye güvenmelidir.

3- Öğrencinin yaşı 20 ile 25 arasında bulunmalıdır.

4- Öğrenci birinci sınıfı bitirmeden evvel Kur'an-ı Kerim'in tamamını kolaylıkla hıfz etmesine imkân tanıyacak kadar Kur'an-ı Kerim'in bir kısmını ezberlemiş olmalıdır.

5- Nahiv, Sarf, Fıkhı maslahatı temin edecek surette tahsil etmiş, matematikten en azından dört işleme vakıf, imlası doğru, yazısı mümkün mertebe güzel, Arapça kitapları güzel bir şekilde mütalaa edebilir olması gerekir.

6- Müslüman bir soya mensup bulunmalıdır.

7- Okulun nizamnamesini okuyup bu nizamnamede geçen şartlara riayet edeceğine ve eğitimini tamamladığında cemiyetin tevcihini dikkate alacağını beyan eden bir belge imzalamalıdır.

8- Nazıra hitaben bir dilekçe yazmalı ve bu dilekçede kendisinin, babasının, dedesinin, aşiretinin, memleketinin, uyruğunun isimlerini ve yaşını beyan etmeli ve bu dilekçeyi 7. Maddede bahsi geçen belgeyle birlikte sunmalıdır.

On Yedinci Madde: Yukarıda zikredilen şartları haiz olanlardan fakir, zengine; bir Batı dili bilen bilmeyene; Kur'an-ı Kerim'i tamamıyla hafız olan, kısmen hafız bulunana tercih olunur.

On Sekizinci Madde: Okulda öğrencilerinin farklı ülkelerden olmasını ister, binaenaleyh okula müracaat edenlerden iki tanesi şartlar bakımından eşit olduğunda, okulda hiçbir öğrencinin bulunmadığı ülkeden olan diğerine, mensup olduğu ülkeden az öğrenci bulunan, hemşehrisi çok bulunana tercih edilir.

On Dokuzuncu Madde: Öğrencilerin her birinin beş vakit namazı cemaatle eda etmesi, sünnetleri de kılması, her gün Kur'an-ı Kerim'den bir kısmı tertil ile okuması, boş vakitlerinde huzur-u kalb ve neşat-ı dil ile zikrullaha müdavemet etmesi, dinin emrettiklerine ve nehyettiklerine iltizam göstermesi ve özellikle ciddiyette de şakada da doğruluktan ayrılmaması lazımdır. (Şaka yoluyla bile olsa yalan söylememelidir) Ayrıca her zaman bedenini, elbisesini, bulunduğu mekanı ve yattığı yeri temiz ve düzenli tutmalı, ellerinde bulunan kitap, kalem gibi levazım düzenli olmalı, başkana, hocalara, gözetmenlere itaat etmelidir. Başkanın talebeyi uygun gördüğü bazı ek görevler ile mükellef tutabilir.

Yirminci Madde: Öğrenciler toprakla meşgul olmak, yüzmek, yürümek, koşmak gibi fiziki egzersizlerin farklı çeşitleriyle meşgul olacaklar ve bu esnada bazı hocalarının gözetimi altında bulunacaklardır.

Yirmi Birinci Madde: Öğrencinin sigara içmesi hususunda asla müsamaha gösterilmez.

Yirmi İkinci Madde: Bir öğrenci ancak nazırın müsaadesiyle geçerli bir mazeretinden dolayı okuldan çıkabilir. Eğer bu mazeret bir hastalık ise okula dönüşünde hastalıktan kurtulduğunu ve herhangi bir başka hastalığı bulunmadığını okulun güvendiği bir doktorun tasdik etmesi gerekir.

Yirmi Üçüncü Madde: Öğrencilerin siyasetle meşgul olması, siyasi parti ve derneklere dahil olması, siyasi gösteri ve yürüyüşlere katılması, siyasi gazetelere yazı yazması yasaktır.

Yirmi Dördüncü Madde: Öğrencilerin hiçbiri için diğerlerini cinsen, neseben, malen veya mezheben ayıplaması veya kendini diğerlerinden üstün görmesi caiz değildir. Aralarında mezhep alimlerine ve alimler asındaki usul ve füru ihtilaflarına dair, özellikle

de ulema ve musannifler hakkındaki konularda bir bahis açıldığında insaf ve edep dairesinde konuyu araştırmalıdırlar.

Yirmi Beşinci Madde: Öğrenciler okul içerisinde ve dışarısında fasih kelam ile mükelleftir.

Yirmi Altıncı Madde: Okul, öğrencinin düşünce ve ahlaki açıdan özgürlüğüne, sorularındaki ve sözlerindeki hürriyetine saygı gösterir. Öğrencinin nazıra ve hocalarından diledikleri kişilere akıllarına gelen dini, ilmi, edebi, ictimai konuları, dini konularla ilgili şek ve şüpheye dair bile olsa güzel ahlaka ve üsluba dikkat etmek şartıyla soru sorabilirler. Öğrencilerin kalplerinin mutmain olmadığı, akıllarının kavramadığı konularda bir kanaat belirtmemeleri gerekir.

Yirmi Yedinci Madde: Yatılı kalmayan öğrencilerin güzel ahlak sahibi, terbiyeli, temiz elbiseli olması, takip edeceği dersleri anlamaya imkân verecek derecede Arapça diline ve dil ilimlerine vakıf, okulun güvendiği bir doktorun şahitliğiyle bir hastalık ve salgından salim bulunmaları şart koşulur.

Yirmi Sekizinci Madde: Yatılı olmayan öğrencilerden olmak isteyen kişilerin kendinin, babasının, dedesinin, memleketinin, uyruğunun isimlerinin ve yaşının beyan edildiği, okulda katılmak istediği dersleri belirttiği ve okulun kurallarına ve düzenine uyacağını taahhüd eden bir dilekçeyi nazıra sunması lazımdır.

Yirmi Dokuzuncu Madde: Okul, öğrencilerin kabul ve redlerinde muhayyerdir.

Otuzuncu Madde: Her öğrencinin mücelled bir defteri olacaktır. Bu defterin ilk sayfasına öğrencinin ismi, diğer sayfalarına okulda eğitim senelerinden her biri için programda gösterilen ulûm ve fünûn ile beraber her ilmin yanına öğrencinin dersi aldığı hocanın ismi ve hocanın öğrencinin devamı ve eğitim sürecindeki hali hakkındaki kanaati kaydolunacaktır.

Hocalar

Otuz Birinci Madde: Okulda görev yapacak hocalar şehadat veya telifat ashabından veya kendilerine tevdi olunacak ilmin eğitimine güç yetirebileceğini ispat

edebilecek olmalı ve ahlak ve dini ve ictimai adaba uygunluk bakımından güzel ahlak sahibi olması gerekir.

Otuz İkinci Madde: Hocalardan öğrencilerin eğitimi, dini, akli ve fiziki (bedeni) terbiyesi istenir. Bu konuda okul düzenine tabi olmak şartıyla tam bir özgürlüğe sahiptirler.

Otuz Üçüncü madde: Hocalar aşağıda zikredilen işlerle görevlidirler:

a. Dersleri için belirlenen vakitten en az beş on dakika evvel okulda bulunmaları

b. Dersleri fasih olarak örneklerle açıklayarak vereceklerdir.

c. Ders esnasında konu dışında bir şeyle meşgul olmayacak, hatırlatmak ihtiyacı olmadığı halde diğer ilimlerin ve fünûnların konusunu birbirine karıştırmaktan uzak duracak, vaaz dersleri istisna olmak üzere derslerde söz aralarını uzatmayacaklar.

d. Her ders öğrencilerin dersi anlayıp anlamadıkları yoklanacak ve bazı konuları anlamayanlar varsa ders en fazla üç defa tekrar edilecek, yine anlamadığı halde dersten sonra anlatacaklar.

e. Öğrencilerin her birinin sorusunu kabul edecekler, soru dersin konusu ile ilgili değilse cevabını dersten sonraya erteleyecekler.

f. Öğrencilerin bağımsızlığına (istiklaline) hürmet edecekler, hatalarında ve şüphelerinde onları mazur görüp, yumuşak huyluluk ile muamele edecek, hiçbir öğrenciyi iyi anlamaması veya fazla şüphesinden dolayı küçümsemeyeceklerdir. Öğrenciyi doğruluğa, özgürlüğe, izzet-i nefse alıştırmak ve bu yolda terbiye etmek için bütün kuvvetlerini sarf ederek iknalarına çalışacaklar, onları iyi örnekliğe sevk edecekler.

g. 29. maddede belirtilen öğrenci defterlerine her ilim için öğrencinin derste bulundukları ders içi hallerini ve dersten ne derece faydalandıkları hakkındaki kanaatlerini kaydedecekler.

h. Öğrencilere yemek, egzersiz, vakit namazlarındaki toplanmalarında eşlik edecek namazda imamlık yapacaklar. Bunlar hocalar arasında nöbetleşe olarak gerçekleştirilecek.

ı. Hocalar ile öğrenci arasında asla mali veya özel bir ilişki olmayacak. Her hoca kendi çocuklarını terbiye konusunda nasıl eşit davranması gerekiyorsa öğrenciye karşı

da aynı şekilde eşitliği gözetmesi gerekir. Öğrencilerden biri hocalardan birine maaş tahsis etmek veya başka türlü bir yardımda bulunmak iterse hoca bu durumu derhal başkana iletmeli ve onun görüşü doğrultusunda hareket etmelidir.

Otuz Dördüncü Madde: Bütün hocalar maaş açısından farklı olsalar bile mertebe olarak eşittirler. Binaenaleyh diğerlerine karşı kardeşliği, eşitliği, insafı göstermeli ve öğrencilerin terbiyesinde dikkate alacakları ahlak, edep, ibadat ve muamelata kendilerin de riayet etmeleri gerekmektedir.

Otuz Beşinci Madde: Okulda görevlilerinin Devlet-i Aliyye'nin veya diğer devletlerin iç ve dış siyasetleriyle meşgul olması ve bu hususlarda gazete ve dergilerde yazı yazmaları, siyasi parti ve derneklere dahil olmaları yasaktır. Dergi ve gazetelerde siyaset dışında bir konuda makale vermek isteyen kişiler bundan başkanı haberdar etmeli, yazdığı şeyi başkana okutmalı ve onun görüşü doğrultusunda hareket etmelidir. Okula veya "ed-Davetü ve'l-İrşad" cemiyetine dair neşriyatta bulunmak isteyenlerin de aynı şekilde başkana müracaat etmeleri gerekir. Başkanda ancak bu konuda yönetim kurulu ile istişare ettikten sonra izin verebilir.

Otuz Altıncı Madde: Fahri hocalar isteklerini yönetim kuruluna izhar ederler. Kurul da ihtiyaca binaen karar verirler. Bunlar ancak okulun genel düzenini korumakla sorumludurlar.

Okul Heyeti

Otuz Yedinci Madde: Okul heyeti, başkan ile "ed-Davetü ve'l-İrşad" cemiyetinin yönetim kurulunun cemiyetin üyelerinden seçeceği dört kişiden oluşur.

Otuz Sekizinci Madde: Heyet en az ayda bir olmak suretiyle okulda toplantı yapacaktır. Başkan daha önce kararlaştırılmış bir vakit olmasa da gerekli durumlarda heyeti toplantıya çağırabilir.

Otuz Dokuzuncu Madde: Heyet üyeleri bir genel başkan seçmeli ve her oturum için de bir başkan tayin etmelidirler. Nazır dışında biri oturum başkanı seçilirse heyetin kararlarını nazır kayda geçer.

Kırkıncı Madde: Her bir oturum nazır ve reis (daimi) dahil olmak üzere en az üç kişinin varlığıyla gerçekleştirilir. Bu durumda da oturum kararları ancak görüş birliği ile geçerli olur. Bu durum dışında kararlar çoğunluğun görüşüne göre verilir İki tarafın görüşü de eşit olursa heyet başkanının da savunduğu (kabul ettiği) görüş geçerli olur.

Kırk Birinci Madde: Heyet aşağıdaki görevleri ifa etmekle sorumludur:

a- Hocaların ve okulda görev yapacak diğer kişilerin seçimi ve maaşlarının belirlenmesi
b- Okulun yıllık bütçesinin belirlenmesi
c- Okul için kitap, yazı ve fiziki egzersiz aletleri, bazı fünûnun eğitimi için gerekli olan gereçler, yeme-içme, kıyafet, eşya gibi gerekli eşyalara bakıp bu konuda karar vermek.
d- Sınavlarda başarılı olanlara mükafat takdiri
e- Okulda ihtiyaç duyulan yeni eserlere, bu gibi eserlerin telifini gerçekleştiren musannifine verilecek mükafaata karar vermek ve okula sunulacak okulun eğitim şekline muvafık yeni eserlere göz atmak
f- Ders vakitlerinin ve ders içeriklerinin düzenlenmesi.
g- Öğrencilerin imtihanlarına ilişkin bütün konularla ilgilenmek, sınavların zamanlarının, ne şekilde olacağının ve konularının belirlenmesi. (bu nizamnamenin yetmiş ikinci maddesine uygun olması şarttır.)
h- Sınavlarda başarılı olanların bir seneden diğerine, bir sınıftan diğer bir sınıfa nakliyle ilgilenmek
ı- Eğitim ve mütalaa için faydalı kitapların seçilmesi
k- Okula hibe edilen şeylerin yerli yerine konulmasını sağlamak
l- Hizmetliler dışındaki görevlilerinin yapmaları gereken görevde kusurda bulunanların muhakemesi
m- Okulu geliştirebilecek her türlü konuyla ilgilenmek ve okulda bulunan eşyaların korunması
n- Derslerin teftişi
p- Hastalık veya başka sebeplerden dolayı öğrencilere ve görevlilere verilecek izinler (bu tüzüğün altmış beşinci maddesine uygun olmalı)

Kırk İkinci Madde: Okul heyeti, okulun ihtiyacıyla ilgili olup da bu tüzükte belirtilmeyen konulara bakar ve heyetin bu hususstaki kararlarını da nazır "ed-Da'vetü ve'l-İrşad" cemiyetinin yönetim kuruluna tasdik olunmak üzere sunar.

Kırk Üçüncü Madde: Heyetin okul bütçesi ve masraflara ilişkin vereceği kararlar yönetim kurulunun tasdikinden sonra uygulanır.

Okulun Nazırı

Kırk Dördüncü Madde: Okul nazırının ulemadan, istikamet sahiplerinden, "ed-Davetü ve'l-İrşad" cemiyetinin gayesine karşı kendi içinde istekli olup, ve cemiyetin bu tüzükte beyan ettiği eğitim ve öğretim amaçlarına karşı izan sahibi olmalıdır.

Kırk Beşinci Madde: "ed-Davetü ve'l-İrşad" cemiyeti yönetim kuruluna karşı okul tüzüğünün uygulanmasından ve buradaki eğitim ve öğretimin ikamesinden sorumlu olan kişi nazırdır. Okul heyetinin kararların uygulayan ve okulun iç düzenlemelerini ve kararları vaz edecek de nazırdır. Aynı zamanda okulda bulunan herkesin okul heyetinin tasdiki neticesinde bu iç düzenlemelere ve kararlara uygun hareket etmeleri gerekir. Okulun bütün çalışanları nazırın idaresi altındadır.

Kırk Altıncı Madde: Okulun hizmetlilerini tayin eden de nazırdır ve hizmetlilerin azl ve te'dibi hakkı da nazıra aittir.

Kırk Yedinci Madde: Okula girmeye izin vermek ve girmeyi reddetmek salahiyeti nazırındır. Okula yabancı olanlardan veya cemiyet yönetim kurulundan hiç kimse nazırın izni olmaksızın giremez.

Kırk Sekizinci Madde: Nazır, okul çalışanlarından birine okula ait paranın korunması görevini birine tevdi edebilir. Bu halde nazır, o kişinin işini teftiş etmeli en az ayda bir defa mevcut paranın hesabını yapmalıdır. Bununla birlikte görev verdiği kişiye uygun bir mükafatta bulunabilir.

Kırk Dokuzuncu Madde: Nazır her toplantıdan en az 24 saat önce toplantıda ele alacakları konuların ne olduğunu içeren bir beyannameyi okul heyeti üyelerine gönderir.

Ellinci Madde: Nazır, okulun bütçe tablosunu eğitim yılının sonlarında okul heyetine sunar ve yeni eğitim yılında öğrencilerin sayısının ne kadar artırılacağı, kitaplar ve eğitim gereçlerinden değiştirilip ilave edilmesi gerekenlerin ne olduğu, görevlilerin maaşlarına zam yapılıp yapılmayacağı gibi konularda okul heyetiyle istişare eder.

Elli Birinci Madde: Nazırın her senenin sonunda okulda bulunan kitaplar, eğitim gereçleri ve diğer şeyler hakkında okul heyetine bilgi vermesi gerekir.

Elli İkinci Madde: Okula giriş sınavlarından sonra okula gireceklerin kabulü, sene sonu sınavları neticesinde bir seneden diğerine, bir sınıftan diğer sınıfa geçecek öğrencilerin ve okulda her iki sınıfı da yüksek derece ile bitirmiş olup eğitim vermeye muktedir olanlardan kimlerin okulun ihtiyacı olan hocalardan olabileceği hakkındaki konularda karar vermek üzere nazırın okul heyetine her sınavın sonucunu beyan etmesi gerekir.

Elli Üçüncü Madde: Nazırın Mürşidîn için olan şehadet-i aliyye ve Duat için olan şehadet-i ulya sınavlarında başarılı olanların ve bunlardan okul heyetince eğitim vermesi için seçilenlerin isimlerini -yönetim kurulunun diğer kişileri ihtiyaç olan yerlere davet ve irşad ile meşgul olmak üzere göndermeleri için – cemiyet yönetim kuruluna sunması gerekir.

Elli Dördüncü Madde: Nazırın okul heyetinin her toplantı sonucunda verdiği kararları görmesi ve uygulanması yönetim kurulunun tasdikine bağlı olan konularda tasdik vermesi için cemiyet yönetim kuruluna takdim etmesi gerekir.

Genel Gözetmen (Murâkıb-ı Umumi)

Elli Beşinci Madde: Gözetmen ancak nazırdan emir alır.

Elli Altıncı Madde: Genel gözetmenin yapması gerekenler aşağıda belirtilen görevlerdir:

a. Okulda düzenin ve okula ait eşyaların korunması

b. Hizmetlilerin görevlerini yerine getirmelerinin ve özellikle temizliğin gözetimi

c. Ders, yemek, egzersiz saatlerini haber vermek

d. Öğrencileri derslerde, topluluk hallerinde, tek kaldıklarında, yemek yerken, namaz ve uykuda murakabe (denetlemek)
e. Doktor muayenesi sırasında orada bulunmak ve sağlıkla ilgili emirleri uygulamak
f. İdare memuruna okul araç gereçlerinin getirilmesinde yardım etmek
g. Nazırın okul ile ilgili kendisini sorumlu tuttuğu her işi yapmak

Muhalefet ve Te'dib

Elli Yedinci Madde: Okulun ceza vereceği kusurlar (kabahatler) iki çeşttir: okul ile ilgili kabahatlerdir ki bu okula ait eşya ve gereçlerin telef edilmesidir, diğeri de öğrencilerin veya okulda çalışanların okul tüzüğünde belirtilen veya nazırın kendilerini mesul kıldıkları sorumlulukları terk etmesidir. Talebeden hiçbiri hocasına veya murakıba, okul çalışanlarından da hiç kimse nazıra isyan edemez.

Elli Sekizinci Madde: Okuldaki bütün şikayetler nazıra sunulur. Bu şikayetlerden nazır hakkında olanları, nazır kendi görüşünü ve yaptığını beyan ederek bir haftayı geçmeyen bir süre zarfında cemiyet yönetim kuruluna bildirir. Bir hafta içerisinde şikayet bildirilmezse müşteki direkt yönetim kuruluna müracaat eder.

Elli Dokuzuncu Madde: Okula ait bir eşyaya zarar veren o eşyanın bedelini öder.

Altmışıncı Madde: Öğrenciler kabahatlerine göre önce gizlice güzel bir şekilde uyarılır, sonra derste veya toplu halde iken tazir edilir, daha sonra derste ayak üzeri tutmak, daha sonra egzersizlerden mahrum etmek, egzersiz sırasında bazı faydalı işlerle meşgul kılmak, arkadaşlarıyla yemek yemekten mahrum etmek, bir veya iki defa aylık bursunun kesilmesi, yaz tatilinden mahrum edilmesi, yatılı olmaktan çıkarılması ve okuldan kovulması suretiyle ceza verilir. Bu cezalardan ikisinin veya daha fazlasının ayı anda uygulanması mümkündür. Öğrencilerin hiçbiri fiziksel bir ceza ile cezalandırılamaz, dersten mahrum bırakılamaz (derste uygunuz davranırsa hoca dersten çıkarabilir) ve asla yemekten mahrum bırakmak şeklinde cezalandırılamaz.

Altmış İkinci Madde:[610] Din ve şerefi ihlal eden bir kabahat işleyen okuldan kati surette kovulur. Kabahatlerin en şiddetlilerinden biri yalancılıktır. Yalan söyleyen ve yalanını inkâr eden kişinin durumu ortaya çıkarsa bu durum bir defa bile gerçekleşmiş olursa okuldan kovulur. İtiraf, özür ve tevbe ile beraber üç defa yalancılığı ortaya çıkan kişi ise üçüncüsünde okuldan kovulur. Yalancılıktan sonra gelen kabahatlerden biri de öğrencilerden birinin diğerinin mezhebi hakkında kötü konuşmak veya mezhep ve milliyet hakkında tahrik etmektir. Ki bunları tekraren yapanlar okuldan kovulurlar.

Altmış Üçüncü Madde: Nazır öğrencileri kovmak dışındaki te'dib yollarını kullanma hakkına sahiptir. Kovmak ise ancak okul heyetinden sadır olacak bir hüküm ile gerçekleşir. Bu hüküm de cemiyet yönetim kuruluna intikal edip onların tasdiki olmaksızın ilan edilmez ve uygulanmaz.

Okul Görevlilerinin Devamsızlık Etmeleri ve İzinleri

Altmış Dördüncü Madde: Nazır iş günlerinde okula en fazla 3 gün gelmezlik edebilir. Daha fazlası için kendi yerine öğretmenlerden veya okul heyetinden bir vekil seçip bunu haber vererek yönetim kurulundan izin ister.

Altmış Beşinci Madde: Okulun bütün çalışanları izinleri nazırdan isterler. Üç gün için izin verme yetkisi nazırındır ancak üç günden fazlasını okul heyetine arz eder.

Altmış Altıncı Madde: Fahri hocalar dışındaki hocaların hiçbiri geçerli bir sebebi bulunmaksızın derse gelmezlik edemez. Derse gelemeyecek hocanın dersten önce durumu nazıra bildirmesi gerekir.

Altmış Yedinci Madde: Nazır, okul görevlilerinden hastalık sebebiyle devamsızlık yapanları okulun güvendiği bir doktordan rapor almakla sorumlu tutar. Hastalıktan dolayı devamsızlık üç günü aşarsa ve hastalığın görev yapmaya engel teşkil ettiğine dair bir sağlık raporu sunulmazsa nazır okul doktorunu veya başka bir doktoru ücretle bile olsa hastanın ziyaretine gönderir ve bu doktor hastanın şifa bulacağını

[610] Ana metinde 60. Maddeden sonra 62. Madde gelmektedir. 61. Madde bulunmamaktadır.

düşündüğü müddeti belirler. Nazır da durumu okul heyetine ve yönetim kuruluna haber verir.

Altmış Sekizinci Madde: Okul görevlilerinden hastalık olmadığı halde üç günden fazla devamsızlık edenleri nazır okul heyetine arz eder. Heyet onu istifa etmiş kabul edebilir ve yerine başka birini seçebilir. Nazır da heyetin kararını tasdik olunmak üzere yönetim kuruluna arz eder.

Altmış Dokuzuncu Madde: Görevlilerden veya hocalardan hastalık özrü olmaksızın ders vakitlerine devamsızlık edenler veya hastalık sebebiyle devamsızlığı on beş günü aşanların devamsızlığı süresince veya daha fazla veya daha az bir sürelik maaş kesintisine okul heyeti karar verebilir.

Sınav (İmtihan)

Yetmişinci Madde: Okul imtihanları üç çeşittir: okula giriş sınavı, her sene ortasında yoklama sınavı, her senin sonunda diploma sınavı. Bu sınavların her biri hem sözlü hem yazılı olur.

Yetmiş Birinci Madde: Yatılı öğrenciler gördükleri derslerin bütün konularından sınava tabi tutulurlar. Yatılı olmayan öğrenciler devam ettikleri derslerin konularından sorumlu olup devam etmedikleri derslerden de istedikleri takdirde sınava tabi tutulurlar.

Yetmiş İkinci Madde: Giriş sınavıyla sene içerisindeki ve sonundaki sınavları nazırın riyaseti altında hocalar tarafından gerçekleştirilir. Diploma imtihanları ise yönetim kurulunun başkanı ile birlikte tayin edilecek bir heyet tarafından gerçekleştirilir. Nazır sene sonu sınavlarında okul dışından bazı hocaları okul hocalarına iştirak etmeleri için davet edebilir.

Yetmiş Üçüncü Madde: Sene sonu ve diploma sınavlarında başarı aşağıdaki tabloda gösterilen yüzdeliklere bağlı olarak belirlenir:

Ahlâk ve Adâb-i Umûmiyye	Yüzde 90
Hıfz-i Kur'âni'l-Kerîm	Yüzde 80

Tecvîdü'l-Kur'âni'l-Kerîm	Yüzde 50
İlm-i Tefsîr	Yüzde 70
İlm-i Hadîs	Yüzde 60
Mustalahu'l-Hadîs	Yüzde 90
İlm-i Tevhîd	Yüzde 50
Kelâm	Yüzde 50
El-Bida' ve'l-Hurâfât ve't-Tekalîd ve'l-Âdât	Yüzde 50
Usûlü'l-Fıkh	Yüzde 50
Hikmetü't-Teşrî'	Yüzde 60
İlmü'n-Nefsi ve'l-Ahlâk ve't-Tasavvuf ve't-Terbiyeti'l-İlmiyyeti'l-Ameliyye	Yüzde 60
El-İrşâdü ve'l-Mürşidûn ve'd-Da'vetü ve'd-Duât	Yüzde 60
Târîh-i İslâm, Târîh-i Düvel-i İslâm	Yüzde 60
Takvîmü'l-Büldân (Coğrafya)	Yüzde 60
Târîh-i Umûmî (Kadîm ve Cedîd)	Yüzde 60
Milel ve Nihal	Yüzde 50
Usûlü'l-Kavânîn, Hukuku'd-Düvel, Durûbü'n-Nizâm	Yüzde 40
Mantik	Yüzde 40
Münâzara ve Âdâb-i Bahs	Yüzde 40
Sünenü'l-İctimâ' (Kavânîn-i İctimâ'iyye)	Yüzde 50
Kavânîn-i Kâinât (Sünenü'l-Kâinât)	Yüzde 40

Riyâziyât (Hesâb, Cebir, Hendese, Hey'et)	Yüzde 50
Fünûn-i Arabiyye	Yüzde 50
Edebiyât-i Arabiyye Târîh-i Edebiyyât-i Arabiyye	Yüzde 60
Avrupa Lisâni (El-Lügatü'l-Avrûbiyye)	Yüzde 60
Elsine-i sâire	Yüzde 30
Hıfzu's-Sıhha	Yüzde 50
İktisâd	Yüzde 50
Hat ve Resim	Yüzde 30

Yetmiş Üçüncü Madde: Birinci sınıfın (3.senenin) son imtihanını da kazanan kişiye 'Şehadet-i İlmiyye-i Aliyye' verilir ve buna sahip olan öğrenciye "Mürşid" lakabı verilir. Bu diploma sahibini Müslümanları vaaz ve talim yoluyla irşada ve Davet ve İrşad Okulu'nda Duat sınıfının dışındaki sınıflarda hocalık yapmaya ehil kılar.

Yetmiş Dördüncü Madde: İkinci sınıfın son imtihanlarını kazanan kişiye "Şehadet-i İlmiyye-i Ulya" verilir. Ve Bu diplomada 'dai ila'llah (Allah yoluna davetçi)' lakabı verilir. Bu diplomaya sahip olan kişi İslam'a davet ve İslam'ı müdafaa, ve Davet ve İrşad Okulu'nun ikinci sınıflarında ve cemiyetin diğer okullarında hocalık yapma ehliyetine sahip olur.

Yetmiş Beşinci Madde: Davet ve İrşad Okulu'ndan şehadet-i aliyye ve ulyanın her ikisini haiz olanlar, Davet ve İrşad okulunda ve cemiyetin diğer okullarında hocalık yapma konusunda diğerlerine tercih edilirler ve cemiyette yürütme komisyonunun üyelerinden olurlar.

Yetmiş Altıncı Madde: Okul heyeti, bu iki diplomadan birinin sınavında bazı derslerden kendi eksikleri sebebiyle başarısız olanlar için başarısız olduğu dersten sene içinde tekrar sınava girmesine ve başarısız olduğu senenin bütün derslerine katılarak sene sonunda o senenin öğrencileriyle tekrar sınava girmekle mükellef olmasına karar

verebilir. Eğer ikinci defa da başarısız olursa, başarısız olduğu dersten tekrar sınava girmek için kısa bir zaman tayin edilir, üçüncü defada da başarısız olursa diplomadan mahrum edilir. Bu sınav şehadet-i ulya sınavı ise şehadet-i aliyye sahibi o kişi Mürşidînden olmakla kalır. Şehadet-i aliyye imtihanı ise yatılı öğrenciler kısmından çıkarılır. Bu durumda yatılı olmayan öğrencilerle birlikte ikinci sınıfın bazı veya bütün derslerine devam edebilir ve o öğrencilerle sınava girebilir.

Yetmiş Yedinci Madde: Yatılı öğrencilerden biri diploma sınavları dışındaki sene sonu sınavlarında bazı derslerde başarılı olup bazılarında başarısız olursa okul heyeti bütün o sene derslerini tekrar etmesine ve başarısız olduğu sınavlar üçü geçmediği takdirde gelecek senenin dersleri başlamadan evvel başarısız olduğu derslerden tekrar sınava girmesine ve bu dersleri geçtiği takdirde yeni senenin derslerne geçişine karar verir. Başarılı olamazsa okul heyeti yatılı öğrenciler kısmından çıkarmakla bütün sene derslerini tekrar etmesine karar vermek konusunda muhayyerdir. Bir öğrenci bir senenin derslerini iki kereden fazla tekrarlayamaz.

Yetmiş Sekizinci Madde: Kötü ahlak ve serkeşlik dışında bir sebepten dolayı yatılı olmaktan çıkarılan öğrenciler yatılı olmayan öğrenciler kısmına kabul edilebilir.

Yetmiş Dokuzuncu Madde: Öğrencilerden bazıları bir hastalık veya başka bir zorunlu durum sebebiyle sene sonu sınavlarının hiçbirine katılamazsa okul o öğrenciyi bir üst senenin dersleri başlamadan önce sınava tabi tutmakla, o senenin bütün derslerini tekrar etmesi arasında muhayyerdir.

Sekseninci Madde: Bazı derslerde başarılı olup bazılarında başarısız olanlara okulun başarılı olduğu derslere has bir diploma vermesi mümkündür. Hitabet de ulûm gibidir ve hitabeti güzel olana da buna dair bir diploma verilir.

Hatime

Seksen Birinci Madde: Okul heyetinin fikrini almış olmak şartıyla cemiyet yönetim kurulu bütün üyelerinin dörtte üçünün ittifakıyla bu nizamnamenin kurallarını değiştirebilir.